

DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL
COOPERATION
AND INTEGRATION PROCESSES
IN THE AGRARIAN SECTOR OF ECONOMY

ISBN 0 - 8120 - 4824 - 5

9 780519 040517

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ
ТА ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ

РОЗВИТОК
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ
КООПЕРАЦІЇ ТА ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ
В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР
ІНСТИТУТ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ

Кооперація – це найбільш органічний вияв
господарської діяльності українського населення

Кость Мацієвич

**НАЦІОНАЛЬНИЙ НАУКОВИЙ ЦЕНТР
«ІНСТИТУТ АГРАРНОЇ ЕКОНОМІКИ»**

**РОЗВИТОК
СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ
КООПЕРАЦІЇ
ТА ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В
АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ**

МОНОГРАФІЯ

КИЇВ - 2019

**NATIONAL SCIENTIFIC CENTRE
«INSTITUTE OF AGRARIAN ECONOMICS»**

**DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL
COOPERATION
AND INTEGRATION PROCESSES
IN THE AGRARIAN SECTOR
OF ECONOMY**

MONOGRAPH

KYIV - 2019

УДК 338.436.(629).(477)

Р 64

*Рекомендовано до друку вченою радою
Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки»
(протокол № 4 від 26 березня 2019 р.)*

Рецензенти: Охріменко І.В., доктор економічних наук, професор (*Київський кооперативний інститут бізнесу і права, м. Київ*)
Кропивко М.Ф., доктор економічних наук, професор,
академік НААН (*Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки», м. Київ*)

Р 64 *Розвиток сільськогосподарської кооперації та інтеграційні процеси в аграрному секторі економіки:* монографія / Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Малік М.Й., Шпикуляк О.Г., Мамчур В.А. та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2019. – 374 с.

ISBN

У монографії представлені результати наукових досліджень розвитку сільськогосподарської кооперації та інтеграційних процесів в аграрному секторі економіки України. Викладені теоретико-методичні основи кооперування. Охарактеризовано еволюційний контекст оцінки історичного виміру й емпірично ідентифіковано структурну динаміку змін у кооперації та розвитку інтеграційних процесів, у методичному взаємозв'язку з ефективністю господарювання. Запропоновані концептуальні засади пріоритетів кооперації та інтеграційних відносин в аграрному секторі.

Розрахована на науковців, професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів, керівників і фахівців виробничих структур, представників державних органів управління, широкий загал читачів.

УДК 338.436.(629).(477)

ISBN

© Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»,
2019

ПЕРЕДМОВА*

Будь-який вид господарської діяльності не може бути ефективним, якщо не використовувати в повній мірі всі фактори і резерви його раціональної організації. Об'єднуючи свої зусилля на основі механізмів кооперації, корпоратизації, кластеризації суб'єкти господарювання (фізичні і юридичні особи) досягають, як правило, значно кращих результатів діяльності в обсягах виробництва, зниженні витрат на виробництво продукції та її просування на ринку порівняно із самостійним господарюванням. Особливо це стосується аграрної економіки як найбільш ризикованої, залежної від територіально-просторових та кліматичних факторів, найближчої до споживача і т.д.

Споконвіку селяни об'єднувались у своїй діяльності, розуміючи, що лише на засадах взаємодопомоги і взаємовиручки можна забезпечити своє існування. Основними напрямками інтеграційних процесів в аграрному виробництві на сьогодні вважають кооперацію та корпоратизацію.

Кооперація, як соціально-економічне явище, виникла в далекому минулому. Вона (кооперація) безперечно належить до видатних надбань на шляху пошуків справедливого і досконалого суспільства. Кооперація витримала випробування часом і довела свою життєздатність в умовах різних суспільно-економічних устроїв. Кооперація забезпечує продуктивну активізацію людського чинника на всіх рівнях економіки.

* Автор: Малік М.Й.

У ринкових умовах держава обмежує своє втручання в економіку, в діяльність суб'єктів господарювання, що призводить до значної диверсифікації суспільного життя. Кооперативна ідея набуває нових форм і обсягів поширення.

Чисельність членів кооперативних структур світу наближається до одного мільярда осіб.

Прискорений розвиток кооперації характерний для країн, що розвиваються. У високорозвинених країнах частка членів кооперативів – близько 20 відсотків дорослого населення.

Українська кооперація має більш як 150-річну традицію. Перше кооперативне товариство було створено в 1866 році в Харкові. Специфіка кооперативів як громадсько-господарських соціально орієнтованих та демократичних організацій визначала особливу роль людського фактора. Її успіхи пояснювалися тим, що серед засновників і популяризаторів кооперативної ідеї були імена найавторитетніших на той час провідників української громади [354].

Відродження і розвиток кооперації в Україні у повному її розумінні, на основі тісного взаємозв'язку теорії з науковим прогнозом і апробацією розробок на практиці, є важливим поступом вперед у вирішенні проблеми зміни існуючих організаційно-економічних і правових відносин та структурної перебудови сільського господарства на основі приватизації землі, засобів виробництва в умовах переходу до ринку. Кооперація як високозначиме унікальне явище може стати рушійною силою і однією з основ економічної політики держави на селі.

Формування наукової концепції розвитку сільськогосподарської кооперації залежить від нагромадження багатомірного досвіду і теоретичної спадщини. Значний вклад у розвиток кооперативної ідеї внесли відомі теоретики кооперативного руху і вчені економісти-аграрники, такі як В. Антонович, М. Драгоманов, С. Подолинський, С. Кача, Д. Танячкєвич, М. Баллін, М. Левитський, Р. Оуєн, Ш. Фур'є,

Г. Шульце-Деліч, Ф. Райффайзен, О. Чаянов, Дж. Коул, Дж. Стречі, М. Туган-Барановський, Ш. Жід, М. Кондратьєв, Б. Мартос, Є. Храпливий. У наш час – В. Апопій, В. Гончаренко, В. Зіновчук, О. Крисальний, Л. Молдаван, В. Пантелеймоненко, І. Томич, Г. Черевко та ін. Проте їхні наукові дослідження відносяться не лише до різних епох, а й відрізняються своїми поглядами на суть і підходами до розвитку кооперації. Наявність великої кількості різних поглядів щодо суті кооперації обумовлюється завданнями, її місцем і значенням у розвитку суспільства. Реалізація ж кооперативних ініціатив у конкретних історичних умовах на основі реальних економічних інтересів сільськогосподарських виробників робить внесок кожного у становлення кооперативного руху взагалі як абстрактно-логічної концепції.

В Україні розвиток сільськогосподарських кооперативів характеризується нестабільністю, низьким рівнем конкурентоспроможності продукції, виробленої кооперативним сектором, мінімальним впливом на розвиток аграрної економіки.

Розробка і впровадження кооперативних структур в аграрному секторі дасть можливість розвинути нові шляхи підвищення ефективності галузі, залучення до активної організованої господарської діяльності тисяч особистих селянських господарств.

Мета публікації полягає в узагальненні теоретичних і методологічних підходів до розвитку сільськогосподарської кооперації як форми здійснення інтеграційних відносин, визначенні проблем та розробки економічних, організаційних, інституційно-правових напрямів їх реалізації на практиці.

У наші дні, коли мову ведуть про розвиток сільських територій, то часто покладають надії на кооперацію. Саме слово «кооперація» стало досить поширеним у спілкуванні. Проте розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації є однією з найбільш гострих проблем в Україні. Зважаючи на те, що Україна є потужною аграрною країною,

розвиток кооперації гарантуватиме продовольчу безпеку і сприятиме розвитку сільських територій. Сільська громада є основою побудови громадянського суспільства і відродження національних традицій. Українське село і селянство було і залишається носієм моралі, національної культури і забезпечення здорового способу життя країни.

Кооперативний рух на селі повинен сприяти розвитку інфраструктури аграрного ринку, позитивно впливати на цінові коливання та створити прозору, без посередників, мережу заготівлі та збуту сільськогосподарської продукції. Звичайно, ми усвідомлюємо, що розвиток сільськогосподарської кооперації як складової аграрного сектору є складною соціально-економічною проблемою, яка потребує докладання значних зусиль на всіх рівнях управління.

У монографії викладено результати наукових досліджень, згідно з планом науково-дослідних робіт відділу підприємництва, кооперації та агропромислової інтеграції Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», в межах тем:

«Розробити модель молочарського сільськогосподарського кооперативу» (номер державної реєстрації 0116U003107);

«Розробити теоретичні і методичні засади розвитку підприємництва та кооперації аграрної сфери економіки в умовах євроінтеграції» (номер державної реєстрації 0116U003105).

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА ЕВОЛЮЦІЙНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ КООПЕРАЦІЇ

1.1. Сутність поняття кооперації*

Визначення сутності та економічних основ кооперації актуально співвідноситься з об'єктивною необхідністю спільного, сумісного вирішення людьми широкого кола насущних проблем. Інтелектуальна модель, тобто наукове бачення кооперативних відносин отримала визнане місце у знаннєвій конструкції розуміння теоретико-практичних засад організації співробітництва суб'єктів ринку. Предтечею вмотивованого пошуку обґрунтувань сутності кооперації, завжди було визнання індивідом принципового моменту щодо наявності вигоди у створенні спільнот для взаємовигідного виробництва, обслуговування і ефективного (ощадливого) споживання. На перших порах фактор кооперації пріоретизувався людьми підсвідомо, його задіяння у суспільно-економічному процесі творення благ було ситуативним, а наука не дійшла концепції визначення суті цього поняття.

На всіх етапах розвитку кооперативного руху, дослідники неодноразово робили спробу розкрити природу кооперативної форми господарювання, але й до цього часу не вироблено єдиного підходу до визначення термінів «кооперація» і «кооператив».

Кооперація має багатовікову історію свого розвитку. У перекладі з латинської кооперація (cooperatio) – співробітництво, але воно складається з двох слів: «со» – означає спільно, разом та «operit» – робота, праця. Тому саме поняття кооперація можна трактувати як спільну працю, або сумісну діяльність. У цій трактації закладено класичну теоретичну модель розуміння суті кооперації як явища, процесу, ді-

* Автори: Малік М.Й., Штикуляк О.Г., Рибак Я.Я., Малік Л.М., Швець А.А.

альності, в основі якої представлена поведінка людини в економіці, соціумі. Тобто кооперація – форма налагодження співпраці людей.

Ведучи пошук альтернативних інституційних форм вирішення соціально-економічних проблем, розширення можливостей охоплення широкого кола членів суспільства ефективними організаціями щодо задоволення потреб, людство віднайшло кооперацію. Кооперація як явище є інституційним відображенням традиції спільного господарювання, форми організації, яка за призначенням відповідає інтересам учасників ринку, що потребують взаємодопомоги. Тому в історичному екскурсі позиціонування наукової її концепції, обґрунтованою вважаємо думку про те, що теоретичні засади кооперації були започатковані як противага розвитку капіталістичних процесів, як ідеологія соціального руху знедолених верств населення. Продукування ідеї кооперації, надання їй теоретичної, методичної, практичної обґрунтованості – еволюційно-безперервний процес, у результаті якого доповнюються функціонально-рольові характеристики цього суспільного явища, проте засади видаються нам вцілому сформованими.

Здійснивши екскурс у філософську, економічну традицію пізнання людської діяльності в господарській сфері, з великою впевненістю можна сказати, що проблема кооперації спочатку розглядалася у соціальному вимірі. Ідеологами соціальної складової в кооперації вважаються соціалісти-утопісти Р. Оуен [11], Ш. Фур'є [13]. Наукові основи власне кооперативного руху, економічні аспекти його позиціонування представлені у працях таких дослідників як: В. Кінг [414], Г. Шульце-Деліч [411], Ф. Райффайзен [413], М. Туган-Барановський [99, 401], А. Чаянов [106], М. Левитський [402], Б. Мартос [401, 403], М. Кондрат'єв [60; 61], С. Прокопович [404], М. Баллін [44] та інші. Завдяки їхнім філософсько-

економічним трактаціям сформувалися знаннєві першооснови розуміння поняття кооперації і це явище набуло поширення у соціумі, господарській практиці тощо.

Вже досить давно поняття «кооперація» за своєю суттю представлене в інтелектуальній традиції його розуміння як: співпраці (форма організації праці і економічних, соціальних та ін. відносин для вирішення) і як організаційної форми економічної взаємодії у різних сферах діяльності суб'єктів, включаючи господарську. Загалом у дослідженнях теоретичних першооснов розуміння сутності кооперації, науковці виділяють два основних, достоту усталених підходи до розуміння поняття кооперація [400]: кооперація як організаційна структура, тобто добровільні об'єднання людей для спільної господарської діяльності, або одна з форм організації праці, при якій багато осіб спільно беруть участь в одному й тому ж процесі праці [400]; кооперація розглядається як процес об'єднання зусиль і ресурсів, ототожнюється з існуванням сукупності аналогічних кооперативів [400].

Контекст еволюції явища кооперації пов'язаний із найпростішими її формами, серед них – спільне полювання, збирання врожаю, будівництво поселень тощо. В практичному і науковому сенсі, розуміння суті кооперації формувалося у процесі інституціоналізації засад спільної взаємодії людей, розвитку соціуму, господарської системи.

Першоосновою кооперації є праця (з давніх давен), тому розкриття сутності кооперації слід здійснювати через поняття праці, в процесі якої люди контактують між собою, консоліднують свої трудові зусилля для спільного господарювання. Тобто базовий інституційний конструкт кооперації полягає у єдності діяльності та формі співробітництва. З плином століть кооперація перетворилася по-суті на ідеологію організації виробництва, господарювання, від впровадження якої суспільство отримує значимі ефекти щодо по-

шуку інноваційних можливостей задоволення потреб зокрема й за обмеженості ресурсів.

На перших порах вчені здебільшого визначали кооперацію як форму об'єднання трудящих для захисту їхніх економічних інтересів у боротьбі з капіталістичною монополією на ресурси, виробництва тощо. Таку концепцію культивували у своїх дослідницьких напрацюваннях Г. Шульце-Деліч, Ф. Райффайзен, М. Туган-Барановський, А. Чаянов, М. Левитський, Б. Мартос та ін.

Зосереджуючи увагу на вітчизняній теорії кооперації значимо, що зокрема, всесвітньо відомий вітчизняний вчений М. Туган-Барановський [348, 349, 401] вважав кооперацію формою самооборони трудящих – організаційною противагою капіталістичним підприємствам [348, 349, 401]. З цим погоджуємося, як показала практика, еволюційна динаміка розвитку економічних формацій – кооперація має велику консолідуючу силу, а також суспільно-політичне значення в частині сприйняття її як організаційно-економічного механізму консолідації дрібних господарів для забезпечення їх конкурентоспроможності.

Інший також вітчизняний вчений цієї ж епохи Б. Мартос [401, 403], зазначав у такому ж контексті про те, що: «...кооперація являє собою один із засобів поліпшити добробут нижчих верств суспільства через звільнення їх од визиску з боку верстви капіталістів» [401, с. 530]; він виділив такі спільні ознаки кооперативу: кооператив є об'єднання; від інших об'єднань відрізняється персональним принципом – це об'єднання людей, осіб, а не капіталістів; кооператив не філантропічне товариство для допомоги другим, мета його егоїстична – він має допомагати своїм членам; в основу кооперативу покладено договірне начало, а не примусове; з персонального характеру кооперативу логічно випливає рівноправність його членів; важливою ознакою кооперативу варто вважати принцип самопомоги; в кооперативі спільні потреби

задовольняються спільними засобами, а для їх консолідації створюється підприємство, яке ведеться на спільний рахунок усіх учасників; кооперативне підприємство створюється не заради зиску на капітал, а для забезпечення ефективного його використання членами; кооперативне підприємство може не мати зовсім зиску і в той же час може давати великі вигоди своїм членам [401, С. 530 – 536].

Відносно усталеним є трактування суті кооперації, які зпозиціоновані у довідковій літературі, енциклопедичних виданнях, словниках тощо (табл. 1.1) – тут помічаємо ідентичність викладу, що вказує на відносну довершеність теоретико-методичних характеристик змісту цього поняття.

Всеохопним щодо визначення сутності поняття «кооперація» є актуальне сучасності трактування, зокрема – це: «специфічна форма господарювання, яка проявляється в економічних взаємовідносинах між партнерами з тим, щоб досягти спільної мети та отримати економічну користь від процесу господарювання (або максимізувати/мінімізувати питомі затрати ресурсів) на основі взаємної допомоги та вигоди всіх учасників процесу кооперації, задоволення інтересів кожного та дотримання соціальних гарантій» [400]. Тобто кооперація передньо має соціальне значення, як інститут захисту інтересів, а потім вже економічне.

Термінам «кооперація» і «кооператив» передуює термін «кооперування», він зокрема означає процес, власне практику залучення фізичних та юридичних осіб у кооперативи. Кооперування відбувається під впливом мотиваційних чинників соціально-економічного, ринкового середовища, а також відповідно інтересів суб'єктів цього процесу. Практично також це означає відносини з налагодження економічних, господарських та інших зв'язків між суб'єктами ринку, підприємницької діяльності, мобілізації ресурсів для консолідованої реалізації проекту тощо. Визначення економічних категорій «кооперація» і «кооператив», навпаки, характе-

ризує завершену дію процесу, тобто зародження нової форми зв'язків або організаційних структур.

Таблиця 1.1

Виклад сутності поняття кооперації у довідкових та енциклопедичних виданнях*

Виклад змісту визначення	Джерело
Добровільне об'єднання власності (різних об'єктів і форм) та праці для досягнення спільних цілей у різних сферах господарської діяльності, а також система економічних відносин, які при цьому розвиваються	<i>Мочерний С.В., Ларіна Я.С., Устенко О.А., Юрій С.І. Економічний енциклопедичний словник : У2Т. Т1 / За ред. С.В. Мочерного. Львів : Світ. 2005. 616 с. С. 372</i>
Добровільне об'єднання власності (різних об'єктів і форм) та праці для досягнення спільних цілей у різних сферах господарської діяльності	<i>Економічна енциклопедія : У трьох томах. Т2 / Редкол. : ... С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. К.: Видавничий центр «Академія». 2001. 848 с. С. 75</i>
Форма організації праці і діяльності, при якій велика кількість людей бере участь у виконанні поставленого завдання	<i>Алексєєнко Л.М., Олексієнко В.М., Юркевич А.І. Економічний словник: банківська справа, фондовий ринок (українсько-англійсько-російський тлумачний словник). К. Видавничий будинок «Максимум». Тернопіль : «Економічна думка». 2000. 592 с. С. 114</i>
Об'єднання фізичних осіб на основі добровільного членства для колективного підприємництва; універсальна форма організації спільного або взаємоузгодженого виробництва за участі іноземних партнерів двох або декількох країн, базована на розподілі виробництва продукції, комерційному співробітництві, взаємній гарантії ризиків, загальному захисті інвестицій і промислових секретів	<i>Райзберг Б.А., Лозовський Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. 3-е изд., перераб. и доп. М. ИНФРА – М. 2001. 480 с. С. 194</i>
Співробітництво різної кількості людей, які спільно беруть участь в одному або декількох тісно пов'язаних і узгоджених між собою процесах праці; сукупність організаційно оформлених самодіяльних добровільних об'єднань взаємодопомоги робітників, службовців, дрібних виробників, селян, власників для досягнення визначених цілей в різних сферах діяльності	<i>Большая экономическая энциклопедия. М. : Эксмо. 2007. 816 с. С. 309</i>

*Сформовано на основі опрацьованої літератури

Відповідно такої логіки пізнання сутності категорійного апарату щодо коопераційних відносин, ми пристаємо на загальноприйнятну позицію про багатоманітність сфер, галузей, господарських зв'язків, які функціонально відповідають засадам кооперації. Зокрема, якщо вести мову про сутнісну характеристику таких понять як: «сільськогосподарська кооперація», «міжгосподарська кооперація», «промислова кооперація» та ін., то йдеться про процес об'єднання трудових, матеріальних, інтелектуальних та інших ресурсів. Коли йде мова про формальні аспекти – організаційно-правову форму, сукупність організаційно сформованих самодіяльних добровільних об'єднань, то їх називають кооперативами (сільськогосподарськими, міжгосподарськими, промисловими).

Необхідно зазначити, що в теорії зустрічаються також псевдокоопераційні аспекти, тобто поняття «кооперація» і «кооператив» невірно трактуються, а викривлене їх розуміння призводить до методологічних неточностей. На ринку функціонують організації, які за класифікаційними ознаками не відповідають принципам кооперації, їх не дотримуються. В одних забезпечені тільки окремі риси кооперативів і їх прийнято називати псевдокооперативами, а в інших, де такі риси зовсім відсутні – квазікооперативами. Отже, по суті – це не кооперативні організації, а структури подібні в чомусь до них.

Трактування сутності кооперації як єдності діяльності і форми організації розкриває лише економічний аспект її змісту. Досить вагомою є соціальна природа кооперації. Вагомість цього аспекту підтверджується (в період її зародження) складним соціальним становищем окремих груп населення. Тому за своєю природою кооперація є соціально-економічним явищем найпростішою формою якої є кооператив. Така форма має ієрархічний характер і може створювати багаторівневу структуру: регіональну, національну,

міжнародну. Класичний же тип кооперативу представляє собою об'єднання людей для спільної діяльності з метою задоволення своїх потреб.

В сучасному трактуванні кооператив є складною структурою. Відповідно до визначення МКА (Міжнародний кооперативний альянс 1995 р.), кооператив – це автономна асоціація осіб, які добровільно об'єдналися з метою задоволення своїх економічних, соціальних і культурних потреб за допомогою підприємства, яке знаходиться у спільному володінні і розпорядженні та управляється демократично. Це трактування носить універсальний характер і в національних структурах може бути уточнене виходячи з нормативно-правової бази, традицій та соціальних особливостей країни.

В Україні обов'язковими є такі особливості функціонування кооперативів [277]: кооператив – це об'єднання осіб на засадах членства; участь члена-пайовика в діяльності кооперативу обов'язкова; метою кооперативу є задоволення потреб переважно своїх членів-пайовиків. Кооперація – це основна форма соціально-економічної діяльності характерна для всіх типів економічних систем. В основі кооперації лежить взаємодопомога і сприяння розвитку людей. Це соціальна, за природою організація господарської діяльності, дозволяє органічно поєднати особисті, колективні і суспільні інтереси. В основу побудови і функціонування покладені кооперативні міжнародні принципи.

Вертаючись до історичного екскурсу у дослідження кооперативної парадигми зазначимо, що наприклад: офіційна статистика дореволюційної Росії нараховувала три види селянської кооперації: споживчу, кредитну і сільськогосподарську; М. Туган-Барановський свого часу виділив 9 видів кооперативів за порядком складності їхніх завдань [348; 349], а харківський професор О. Челінцев запропонував розподіл кооперативів на чотири групи за способом обслуговування сільського господарства [113]. Цим самим наукового підтвер-

дження набувала гіпотеза, що кооперація є багатогранним явищем і її принципи можуть бути застосовані у різних сферах життя та господарювання.

У часи непівського періоду сільськогосподарську кооперацію було прийнято поділяти на споживчу, збутово-постачальницьку, кредитну, виробничу (колгоспи), спеціальну (поєднання виробничої та збутово-постачальницької).

Сучасне російське законодавство поділяє кооперативи на дві групи: виробничі та споживчі. Споживчі у свою чергу поділяються на переробні, збутові, садово-городні, тваринницькі та обслуговуючі [101].

Американська статистика поділяє сільськогосподарські кооперативи на молочні, збутові, закупівельні та сервісні [167, с. 112]. У Німеччині законом про кооперацію встановлено сім основних груп кооперативів, а сільськогосподарські окремих рядком не виділяються. Водночас Німецький союз сільськогосподарських кооперативів виділяє чотири основних види кооперативів: кредитні, маркетингові, молочарські та інші (7 підвидів). В крему групу (6 видів) об'єднують кооперативи, не зайняті сільськогосподарською діяльністю, наприклад: будівельні, забезпечення водою, світлом, догляд за шляхами та інші [167, с. 102-103].

У багатьох країнах із розвиненим кооперативним сектором економіки на законодавчому рівні, так і в більшості кооперативних організацій та у наукових дослідженнях відсутнє словосполучення сільськогосподарський обслуговуючий кооператив. Це пояснюється передусім тим, що виробничі кооперативи в такому вигляді, як це передбачено українським кооперативним законодавством, у цих країнах практично відсутні, тому й немає потреби виділяти особливий статус обслуговуючого кооперативу.

Якщо за українським законодавством під виробничими кооперативами розуміють горизонтальні кооперативні утворення, а під вертикальними - організаційні структури, які створені товаровиробниками для переробки сільськогосподарської продукції - молока, зерна, фруктів, ягід, забою худоби тощо, то в Західній Європі, США, Канаді й інших країнах такі кооперативи є маркетинговими, збутовими, заготівельними і сервісними.

Велика кількість видів кооперативів зумовлює необхідність їх систематизації за певними ознаками, що дає змогу більш поглиблено вивчати природу й особливості їх окремих видів. На нашу думку, найкраще вдалося це зробити сучасному дослідникові кооперативного руху Марвіну А. Шаарсу, який запропонував згрупувати кооперативи за 7 ознаками, де чітко розмежовано всі їх різновиди [372, с. 18-19].

Кожний кооператив може одночасно відповідати значній сукупності ознак наведеної класифікації. Наприклад, кооператив «Ратай» Заліщицького району Тернопільської області за видом господарської діяльності обслуговуючий кооператив змішаного типу, його засновники - товаровиробники, за охопленою територією та типом членства - місцевий.

Наявність різних видів кооперативних структур створює певні труднощі для проведення аналізу їхньої діяльності в контексті обміну інформацією між країнами. Проте залишається незмінним те, що вони працюють за принципами, які утвердилися в кооперативному русі й закріплені Міжнародним кооперативним альянсом.

Понад півтора століття дослідники, аналізуючи основоположні правила (принципи) кооперації, характеризують їх такими, що мають специфічний, відмінний від інших форм підприємницької діяльності, підхід до досягнення своєї мети. Від інших типів підприємств кооперативи

відрізняються своїм призначенням, функціонуванням та управлінням.

В основі ідеї про створення кооперативів лежить усвідомлення того, що окремі люди чи групи людей, перед якими стоять одні й ті самі економічні та соціальні проблеми, можуть досягти значно більшого успіху, якщо вони вирішуватимуть їх спільними зусиллями. При цьому результат досягається не за рахунок використання сторонньої допомоги, а через об'єднання власних ресурсів, розвитку власної ініціативи, узгоджених дій й суворого дотримання правил ведення спільної діяльності.

1.2. Теоретичні підходи і обґрунтування засад розвитку кооперації *

Практично кожна нація в своїй історії розвивала своєрідні форми кооперації, з яких одні, виконавши свою роль, залишалися в минулому, а інші, пройшовши крізь віки, адаптувавшись до нових умов, діють і дотепер.

Кооперація, як форма організації праці людей, існувала на всіх етапах розвитку суспільства. Чим складнішими були економічні відносини між товаровиробниками, тим різноманітнішими й досконалішими були властиві їм форми кооперації. Найбільш природною і простою була кооперація в первісному суспільстві. Вона виходила із необхідності виживання людей в умовах існуючого природного середовища, а стосунки між ними, базувалися на колективній власності, рівноправних відносинах, взаємодопомозі. З часів рабовласницького ладу і до ранньої стадії капіталізму переважна більшість форм кооперації була підпорядкована

* Автори: Малік М.Й., Рибак Я.Я., Мамчур В.А., Малік Л.М.

державі та невеликій кількості осіб, яка концентрувала значну частину засобів виробництва і визначала пріоритетний напрям їх розвитку. Це був час, коли розвивалися примусові види кооперації, практично втрачалися риси вільного трудового об'єднання людей, але в надрах суспільства завжди народжувалися й розвивалися специфічні, не підпорядковані владі, форми кооперації.

На проблемах гармонізації відносин між окремими соціальними групами суспільства зосередило увагу багато передових представників людської спільноти. Проте, незважаючи на чесність, щирість і благородність помислів, більшість із них зазнали невдач і поразок, але на їхнє місце ставали інші послідовники, щоб продовжувати справу.

Так, на зміну відомим основоположникам утопічного соціалізму Т. Мору й утопічного комунізму Т. Кампанеллі, які вбачали вирішення проблеми власності у насильницькій ліквідації приватної власності та заміні її на державну й колективну [193], прийшли з більш поміркованими поглядами Ш. Фур'є» Р. Оуен, А. де Сен-Сімон, Г. Шульце-Деліч, Ш. Жід, Ф. Райффайзен, О. Чаянов, М. Туган-Барановський та інші. Саме вони сприяли накопиченню у свідомості людей тієї критичної маси практичного позитиву, який став базою для розвитку кооперативного руху, що мав великий вплив на розвиток суспільних відносин.

У сучасному вигляді, кооперація, як конкретно-історична форма суспільних відносин могла виникнути тільки на певному етапі розвитку суспільства і в певних конкретних історичних умовах. Аналізуючи природу виникнення кооперативних рухів, дослідники стверджують, що кооперування - це своєрідний протест певної частини людської спільноти на розвиток соціально-економічних тенденцій в суспільстві. Як зазначають канадські дослідники кооперації Д. Бредфорд і С. Побігущий, кооперативні підприємства виникають з метою задоволення потреб, які складно

досягти традиційними ринковими механізмами. Група людей, гноблених ринком, об'єднуються щоб ефективніше протидіяти цьому явищу. Діалектична природа кооперативного руху впливає саме з цієї суперечності. Кооператив створюється з метою запобігання реаліям ринку, але і він є його породженням [5]. Тобто кооператив, заперечуючи ринкову систему, водночас є її найуспішнішим учасником, і потреба в кооперації, як формі організації господарської діяльності, існуватиме завжди, поки існуватиме пригнічення ринковим середовищем надто «індивідуалізованих» господарських суб'єктів. Потреба в кооперативі втрачатиметься, як форма економічного захисту, коли його члени вже не відчуватимуть економічний тиск з боку інших економічних структур, у зв'язку з прибутковістю кооперативного бізнесу. Отже, суперечність між відторгненням і сприйняттям кооперації є корінним для кооперації [132].

Дослідники кооперації схиляються до думки, що першим якісним поштовхом в суспільстві на шляху до реалізації ідеї кооперації було гасло англійського соціаліста-утопіста і реформатора Роберта Оуена: «У єдності-сила», що (competitativ-«конкуренцію» необхідно замінити (competition-«співпрацю»), що агресивному капіталізму повинна протистояти система суспільної кооперації [151]. Він вважав, що запропоновані ними кооперативні правила були б більш життєздатними і прийнятними, ніж його попередників, за умови, що кооперативне товариство дотримуватиметься таких правил:

- а) кожен член товариства повинен працювати відповідно до своїх уподобань, здібностей і досвіду, однак його праця повинна мати суспільну вартість;
- б) предмети споживання видаються членам із громадських крамниць відповідно до їхніх потреб;
- в) все нерухоме майно у товаристві є громадським (колективною власністю);

г) управління здійснюють члени й уповноважені, які періодично змінюються;

д) до тих членів товариства, які порушують встановлений порядок, не підпорядковуються керівникам, застосовується єдиний засіб впливу - виключення із членів товариства [125].

Проте ці високі моральні й демократичні принципи, незважаючи на привабливість, на практиці не спрацювали. Перший і другий із перелічених принципів виявилися утопічними. Остаточну крапку у вирішенні проблеми поставили самі робітники. У 1843 р. в м. Рочделі робітник на ім'я Чарльз Говартс запропонував нову ідею співпраці, суть якої полягала в наступному:

а) продавати в товариському магазині товари тільки за готівку і за ринковими цінами;

б) розподіляти чистий прибуток між учасниками пропорційно сумі куплених у магазині товарів;

в) формувати обіговий капітал за рахунок частини одержаних від продажу товарів коштів, а також інших заощаджень членів [141, 178, 179].

На той час була поширена така форма кооперування, як придбання певною групою людей товарів у складчину, з подальшим розподілом їх пропорційно внесеним коштам, як правило, за собівартістю. Це викликало жорстку протидію з боку торговців-посередників. Вони вдавалися до зниження цін на свої товари, і слабо організовані кооперативи, не маючи власного капіталу, не витримували конкуренції й банкрутували. Сприяли цьому самі ж члени товариства, перепродуючи кооперативні товари за вищими цінами. Тому із введенням першого принципу, ці проблеми практично втрачали гостроту.

Поєднання першого і другого принципів породжувало новий, за яким діяльність товариства орієнтувалася не на отримання прибутку, а на скорочення витрат на придбання

товарів. Третій принцип давав змогу товариству накопичувати свої централізовані кошти, що робило його самодостатнім і конкурентоспроможним.

Уже 1844 року 28 ентузіастів кооперації в місті Рочделі організували перше споживче товариство із статутним капіталом 28 фунтів стерлінгів. Через чверть століття кооператив об'єднавав 7 тис. членів, а річний дохід сягав 285 тис. фунтів стерлінгів [178, с. 26-27]. Тобто, організовані за такими принципами споживчі кооперативи виявилися найбільш простими і зрозумілими з усіх пропонованих форм кооперації, вони довели свою життєздатність і стали піонерами потужного кооперативного руху в усьому світі.

Якщо формула створення споживчого кооперативу виявилася вдалою, то спроба поширити цей досвід на організацію багатогалузевих кооперативних структур – поєднати землеробство, промисловість і торгівлю - була невдалою. Проте, незважаючи на те, що ці формування проіснували недовго, вони утверджували в суспільстві думку про можливість побудови принципово нової форми людських відносин, які б базувалася на взаємній довірі та колективній власності. Це стало поштовхом для відкриття одного із головних принципів кооперації – знищення прибутку посередників шляхом організації споживачів на засадах самопомоги. Історично склалося так, що де зародилася ідеологія певних видів кооперації, там вона й набувала поширення. Англія стала батьківщиною споживчої кооперації, Франція - виробничої, Німеччина - кредитної.

Великою мірою вплинув своїми ідеями на виникнення перших сільськогосподарських кооперативів у Франції на початку XIX ст. Ш. Фур'є. В одній із праць він так висловив свою думку про необхідність кооперування сільгоспвиробників: «Торговці займаються тільки тем, что истребляют друг друга: таков результат свободной торговли и конкуренции.

Надо было бы, чтобы сельское хозяйство, изнывающее от происков коммерсантов воспользовалось свободной конкуренцией и в свою очередь уничтожило торговцев, устроив для этого коммунальные акционерные конторы, торговые дома, заведующие сельскохозяйственной промышленностью, являющиеся складочным листом для продуктов и выдающие ссуды под залог этих продуктов» [103].

Один із його прибічників Філіпп Б'юше висунув ідею виробничого кооперативу, яка полягала в тому, що група ремісників однієї професії об'єднується для того, щоб спільно виробляти певні товари для продажу. Робітники створюють підприємство, яке не має одного господаря. Вони одночасно були його господарями і працівниками. Кожний з них протягом року отримує звичайну зарплату, а весь чистий дохід підприємства розподіляється таким чином: одна п'ята частина спрямовується в неподільний фонд товариства, решта - розподіляється між членами пропорційно праці кожного, а частина - направляется на цілі взаємодопомоги. Неподільний фонд не підлягав розподілу навіть при виході з товариства. Погляди Б'юше ґрунтувалися на принципах свободи особистості в товаристві та товариства в державі.

Слід зазначити, що Роберт Оуен, Шарль Фур'є, Джон Стюарт та інші видатні соціалісти-утопісти віддавали перевагу розвитку саме виробничої кооперації, вважаючи, що в майбутньому вона повинна стати основною формою організації суспільного виробництва [83].

Ці погляди поділяли й комуністи. Так, автор Комуністичного Маніфесту К. Маркс наполегливо рекомендував робітникам змінити провідний напрям кооперативної діяльності з торгівлі на виробничу кооперацію, яка, на його думку, не поверхнево, а ґрунтовно підриває економічні основи капіталізму [71].

Вождь більшовиків В.Ульянов (Ленін) бачив у кооперації лише соціально-політичний аспект, вважаючи її, передусім,

організацією заможних селян, яка підштовхує до «зміцнення їх становища, збільшення їх прибутку» [220], але згодом, під тиском обставин, змушений був визнати її рухом, який приведе до встановлення «кооперативного соціалізму» [221].

Видатний український теоретик і дослідник кооперації М.І. Туган-Барановський не підтримував ідею робітничої виробничої кооперації, висловлюючи думку, що «пролетарій, позбавлений засобів виробництва, не є власником свого трудового продукту і тому не відчуває потреби в коопераціях такого роду. Все його майно складається із речей споживання. І через те тільки як споживач, покупець речей споживання, він не може бути членом кооперативної організації» [349, с. 233].

Американський економіст Дж. Гелбрейт в теорії «зрівноважуючих сил» розглядає кооперацію як протизмагу монополізму, а видатний теоретик кооперації Ш. Жід у статті «Дванадцять переваг кооперації» «обґрунтовує, що вона базується на природних властивостях людини, на її природному інтересі. На його думку, природне прагнення людини до добробуту, справедливості та щастя надає кооперативному процесові якість «природного розуму» [352].

Ідейний соратник М. Туган-Барановського М. Зак вважав, що селянська кооперація зовсім не руйнує власне господарство селянина, а навпаки - «завдяки кооперації створюється новий тип селянського господарства, в якому для індивідуального господарства зостається тільки одна галузь - сільськогосподарська праця, решта ж інших господарських операцій купівлі, продажу, одержання кредиту і переробки сільськогосподарських продуктів виконується не силами самого сільгоспвиробника, а колективною силою організованих в кооперації виробників» [173].

Дослідники по-різному визначають пріоритетні напрями діяльності кооперативів, віддаючи перевагу економічній стороні розвитку кооперативів, чи організаційній, або ж соціальному напрямку його діяльності (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Ознаки, які характеризують економічну, соціальну та організаційну сторони кооперативних організацій*
(виділені Міжнародним кооперативним альянсом)

Економічні	Соціальні	Організаційні
Пайові внески Розмежування персоніфікованої власності членів і колективної власності членів кооперативу Обмеження дивідендів Розподіл доходів між членами пропорційно до проведених з кооперативом операцій	Освіта, підвищення кваліфікації, інформація. Співпраця між кооперативами Сприяння громаді	Добровільність Відкрите членство Демократичний членський контроль Автономія і Незалежність

*Сформовано на основі опрацьованої літератури

Аналіз цих принципів дає можливість зробити висновок, що головною ідеєю загального кооперативного принципу є соціальна організаційна й економічна справедливість, яка знаходить своє відображення в соціальному спрямуванні, організаційній структурі та економічному механізмові діяльності кооперативів.

Як свідчить історичний досвід, кооперативи виявилися найбільш справедливою формою самоорганізації людей. Обслуговуючий кооператив – організація економічного захисту і взаємодопомоги виробників. Він діє з урахуванням специфічних економічних, організаційних і соціальних принципів.

Специфічно його відрізняє від інших організаційних структур характерна особливість, що кожен член обслуговуючого кооперативу веде свою господарську діяльність самостійно, а кооперативу передає тільки ті функції, які ефективніше здійснювати у співпраці з іншими членами. Тобто,

обслуговуючий кооператив практично є продовженням господарської діяльності кожного його члена і має на меті насамперед задовольняти їх економічні потреби та інтереси.

Функції кооперативу можна згрупувати за трьома найбільш характерними ознаками: економічною (функціонування кооперативу як господарського підприємства); соціальною (місце кооперативу в системі суспільних відносин); організаційною (аналіз особливостей управлінських структур).

Обслуговуючий кооператив, як організаційна структура, покликаний насамперед задовольняти економічні потреби своїх членів. Його засновники беруть на себе певні зобов'язання щодо функціонування організації, а саме:

- дотримуватись угод щодо користування послугами кооперативу, в іншому разі вони можуть позбутися свого членства;

- розділяти ризики роботи кооперативу, сплачувати пайові внески та отримувати фінансову підтримку пропорційно обсягу участі в його діяльності, ніхто не повинен розбагатіти за рахунок іншого члена кооперативу,

Зі свого боку кооператив, як виконавча структура, зобов'язується:

- працювати в оптимальному режимі, займатися тільки тими видами діяльності, які визначені його членами, та надавати послуги насамперед своїм членам, а іншим клієнтам - за можливістю і в останню чергу;

- здійснювати свою діяльність на неприбутковій основі, надавати послуги за ціною, наближеною до собівартості, а утворений чистий дохід повертати як дивіденди і виплачувати пропорційно вартості наданих послуг.

Тобто, в кооперативній структурі, члени якої є одночасно її клієнтами і власниками, вдалося гармонійно поєднати водночас інтереси власника - товаровиробника і споживача продукту та досягти такої гармонії економічних відносин,

якої немає в жодній з існуючих у природі організаційно-правових форм суб'єктів господарювання.

Якщо кооперативний сектор ряду країн, наприклад, контролює 50-90% і більше виробництва, переробки та реалізації молочної продукції, зрозуміло, що там економічні інтереси товаровиробників враховані найповніше, посередники та інші комерційні структури змушені прийняти правила гри більшості.

Рушійною силою поступу вперед є інтерес, тому вдале поєднання його серед певних соціальних груп створює якісно нові умови для розвитку відносин у суспільстві.

Один із лідерів кооперативного руху у 20-30-х роках ХХ століття на Галичині Андрій Палій зазнавав постійної дискримінації з боку польської влади, політика якої була спрямована проти відродження національної свідомості українців. Зазнавали утисків не тільки навчальні, культурні установи українців, а й кооперативні організації, у відродженні яких влада вбачала загрозу формування незалежних національних структур. Місця в органах влади, торгівлі захоплювали антиукраїнські елементи, для яких кооперативний рух, що зароджувався на селі, був чужим. Вони сприймали кооперативи, як засіб наживи, тому намагалися проникати в кооперативні структури і захоплювати в них ключові позиції. Така політика призводила до розшарування в кооперативному русі за національною ознакою: крім польських були створені українські, єврейські, німецькі кооперативи.

Незважаючи на шалений спротив з боку органів влади А. Палій та його соратники зуміли швидко українізувати «Маслосоюз» - один із найбільших сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів Польщі. Це один із небагатьох випадків з історії української кооперації, коли на практиці, у складних соціально-економічних і політичних умовах

вдалося випробувати на міцність ментальність українського селянина в здатності об'єднати свій традиційний індивідуалізм для вирішення спільної справи і долучитися самому, без посередників до великомасштабного бізнесу.

Навіть сьогодні в ряді країн проблема міжнаціональних і релігійних стосунків виявилася сильнішою від традиційної кооперативної солідарності. Так, у Канаді поряд з англійськими діють франкомовні кооперативи, українські кредитні спілки. У Великобританії, крім англійських, функціонують шотландські та ірландські кооперативи, а в Нідерландах існує три центральних фермерських спілки, дві з яких об'єднують фермерів на релігійній основі (католики і протестанти) й одна нейтральна.

Більшість дослідників схиляється до думки, що першим сільськогосподарським обслуговуючим кооперативом, який набув усіх необхідних організаційно-правових ознак, було Гедесдорське кредитне товариство, створене у 1864 році в Німеччині видатним ідеологом і практиком кооперації соціалістом Фрідріхом Райффайзенем. Фінансові операції товариства зводилися в основному до запозичення грошей і видачі позик.

Майже в одночасні із райффайзенівськими товариствами в Німеччині виникли ощадно-позичкові товариства Шульце-Деліча, які кредитували переважно дрібних міських торговців і ремісників, які досягли в майбутньому великого розвитку, і постійно залишалися запеклими опонентами [144, 411].

До ідеї створення кредитного товариства Ф. Райффайзен прийшов через кілька невдалих спроб організувати життєздатні благодійні організації, щоб якоюсь мірою послабити нужденне життя своїх селян. Згодом він переконався, що благочинна допомога тільки зменшує бідність, а справжній

шанс для виживання може дати самостійна економічна діяльність.

У книзі «Кредитні товариства, як засіб подолання бідності» [98] Ф. Райффайзен висловив думку, що люди з однаковими економічними проблемами можуть вирішувати їх більш успішно, якщо спиратимуться не на використання чорної допомоги, а об'єднають свої зусилля шляхом розвитку власної ініціативи, а кредитні товариства мають стати кооперативами універсального типу. Тобто селянин повинен мати доступ до кредитів, продавати свою продукцію і придбавати необхідні товари. Райффайзен висловлювався і про необхідність навчання, щоб підвищувати господарський, моральний та інтелектуальний рівень членів кооперативу.

Описуючи свою систему взаємодопомоги населенню, він не навів повного переліку правил, яких повинні дотримуватися у своїй діяльності обслуговуючі кооперативи, а тому в його дослідників і послідовників виникло їх різночитання. Так, у популярній праці «Краткий курс кооперации» відомий російський ідеолог кооперативного руху О. Чаянов [106, 118] виділив основні райффайзенівські принципи: круговая ответственность всех членов товарищества по долгам товарищества; производственное назначение ссуд; выдача ссуд только членам товарищества; признание работ правления товарищества почетной, и потому бесплатной [118].

Відомий український вчений-теоретик кооперативного руху М. Туган-Барановський у «Політичній економії» [415] наводить своє бачення головних райффайзенівських принципів: «необмежена відповідальність членів до зобов'язаних товариств; принцип «локалізації», тобто обмеження діяльності товариства вузьким простором; заборона членам бути членами кількох товариств; принципове невизнання паю

оскільки це допускає існуюче законодавство; заборона визначати платню урядовим особам крім бухгалтерів» [415].

Опонент Райффайзена Шульце-Деліч назвав другий, четвертий і п'ятий із цих принципів, «економічним безглуздям». Туган-Барановський, висловлюючи свою позицію щодо принципу «локалізації», тобто не вихід за рамки села, був делікатнішим, вважаючи це обмеженням господарської діяльності кооперативу, наголошуючи : «...а чому б не поширювати розмір підприємства раз воно йде добре ?» [43].

Ф. Райффайзен, принципово дотримуючись принципу «локалізації», або територіального обмеження, вважав його запорукою стабільності, хоч це створювало товариству певні проблеми. Логічність цього принципу пояснюється необмеженою солідарною відповідальністю членів товариства за його позичальників. В межах одного населеного пункту жителі добре знають фінансовий стан і можливості позичальників, тому можуть приймати виважені рішення про доцільність видачі кредиту. За традицією тривалий час у Німеччині райффайзенівські товариств нараховували в межах 100 членів , а їхні послідовники в Росії - у середньому близько 700 [86, с. 226].

Практика підтвердила ефективність застосування принципу «локалізації» на діяльності одного з перших заснованих в Україні на Полтавщині ощадно-позичкового товариства, очолюваного Григорієм Галаганом. На початку ХХ століття це товариство охоплювало 25 сіл і 8 волостей Полтавщини і налічувало майже 12 тис. членів. Управа виявилася неспроможною вести спостереження за майновим станом своїх членів- позичальників, і був випадок коли з переселенням на нові землі багато селян продали своє майно і виїхали, не повернувши гроші товариству [152, с. 21].

Принципове заперечення Ф. Райффайзенем пайового капіталу викликало сумнів у життєздатності товариства та обмежувало його кредитні ресурси, а відстоювання такої

позиції, навпаки, здавалося ще менш зрозумілим і не переконливим. Ф. Райффайзен пояснював, якби товариство мало свій капітал то, воно кредитувало б тільки своїх членів і було б не доступне найбільшій частині сільського населення. Позичивши гроші на стороні й розпочавши свою діяльність, кооператив, маючи прибуток від обороту, згодом зможе погасити свій борг. Посилення фінансових можливостей кредитної кооперації Ф. Райффайзен вбачав у створенні об'єднань кредитних товариств.

Отже, відійшовши від класичної організаційної схеми і спочатку пайові внески і членство, а потім кредит, райффайзенівські кооперативи всупереч прогнозам витримували конкуренцію аналогічних фінансових структур Німеччини та за її межами. Так, у царській Росії на 1 січня 1916 року було 11 412 кредитових «райффайзенок» і 4 042 позичково-ощадних товариств Шульце-Деліча з 10 млн членів [253, с. 228]. У 1914 році на Східній Україні працювали 2 181 кредитне і 911 ощадно-позичкових товариств, які об'єднували 1 754 тис. членів. Досить стрімко розвивався кредитний рух на західноукраїнських землях. Перед початком Другої світової війни тут діяли 3456 кооперативів, які налічували понад 700 тис. осіб. Частка кредитних спілок у кооперативному русі сягала 20% [324].

Коментуючи позицію Ф. Райффайзена щодо несплати послуг виконавчого органу, М. Туган-Барановський зауважував, що це тільки на перший погляд здається «вершком безглуздя», як і те, що вони не зможуть бути конкурентоспроможними. «Адже сучасне господарство збудовано на особистім інтересі, а тут приходиться господарська організація, яка ставить на чільне місце принцип, що праця не повинна нагороджуватись, чи можуть установи, закладені на таких принципах не те що успіху, а бодай швидкоминучого існування. Саме життя довело, що

власне, і така організація найкраще пристосована до умов селянського господарства» [99].

У сучасному трактуванні принципи Міжнародного райффайзенівського союзу наближені до кооперативних принципів, проголошених у 1995 р. Міжнародним кооперативним альянсом, а саме: добровільне відкрите членство, демократичний членський контроль, економічна участь членів, автономія і незалежність, освіта, підвищення кваліфікації інформація, співпраця між кооперативами, сприяння громаді. Тобто, практика підтвердила життєздатність принципів

Ф. Райффайзена, які витримали жорстке випробування часом і ефективно працюють на розвиток кооперативного руху [413].

Для того щоб ґрунтовніше зрозуміти особливості функціонування обслуговуючого кооперативу потрібно відповісти на три фундаментальні питання: навіщо створюється кооператив; у чому полягає його призначення; чим він відрізняється від підприємств інших форм господарювання.

Традиційно кооперативи створювали в основному представники бідних верств населення, які займалися підприємницькою діяльністю і, не витримуючи конкуренції в ринковому середовищі, щоб не позбутися засобів існування, змушені були об'єднуватися для спільного розвитку свого бізнесу. При створенні кооперативів визначаються такі цілі: вихід на ринок і розширення можливостей збуту продукції та надання послуг; отримання послуг і товарів, недоступних іншими шляхами; зменшення витрат на виробництво і збут сільськогосподарської продукції та збільшення доходів; поліпшення якості продукції і послуг; об'єднання зусиль для підвищення своєї конкурентоспроможності.

Залежно від конкретних обставин кожна із цих цілей може бути домінуючою в інтересах сільського товаровироб-

ника. Досить поширене твердження, що головним мотивом, який змушує селянина брати участь у кооперативі, є збільшення доходів не завжди правильне. Розглянемо цей аспект через порівняння засад діяльності різновидів кооперативів (табл. 1.3).

Таблиця 1.3

Типологія сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів*

Показники	Спільні операції на ринку	Спільне використання засобів виробництва
Види діяльності, послуг	Збут (можливо після забезпечення зберігання або переробки) Постачання	Послуги з механізації Послуги зі зберігання Переробка на давальницьких умовах
Умови ефективності	Формування великих партій (закупленої чи реалізованої продукції відповідно до ринкових умов)	Повне і належним чином організоване використання устаткування
Членство	± вільне	± обмежене
Зобов'язання по діяльності	Зобов'язання по постачанню	Зобов'язання по використанню послуг
Пайовий фонд	Пропорційно обороту з кооперативом	Згідно з підпискою (письмовим зобов'язанням)
Юридичний статус	Юридична особа	Робота за угодою, або юридична особа

*Систематизовано і узагальнено автором на основі [247]

Маркетингові кооперативи, та ті, що займаються використанням засобів виробництва, мають певні відмінності механізму функціонування. Маркетинговий кооператив може охоплювати велику чисельність членів, навіть вийти за межі району, тому його членство менш регламентоване, ніж у кооперативах із спільного використання основних засобів. Збутові кооперативи є юридичними особами, а другі, через просторове обмеження обсягів послуг, можуть його і не мати.

Призначення сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу – задовольняти потреб його членів. Порівняно з іншими корпоративними структурами обслуговуючий кооператив – це тільки засіб або інструмент для вирішення проблем своїх членів. Вона не може реалізовувати чийсь амбіції, залишаючи поза увагою членів кооперативу.

Виробничі кооперативи прийнято називати горизонтальними. Вони утворюються шляхом злиття земельних і майнових паїв, земля і майно перестають бути конкретною власністю і набувають форми колективної, тобто спільної власності. Таким чином, юридична й економічна самостійність товаровиробників при цьому втрачається, а власники, передавши право розпоряджатися своєю землею і майном найманому персоналу, стають найманими працівниками.

Набір послуг кооперативу складається із набору заявок його членів на послуги, які можуть постійно змінюватися. Це спонукає виконавчу структуру і членів кооперативу підтримувати постійний зв'язок. При цьому члени мають усвідомлювати, що призначення кооперативу задовольняти їхні потреби, – не повинно вступати в конфлікт з громадськими інтересами.

Про сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи як нову форму економічної організації працівників і характер їх діяльності селяни знають досить мало, а тому часто плутають з іншим організаційними формами господарювання – колективними господарствами і виробничими кооперативами.

Щоб краще зрозуміти характер функціонування обслуговуючих кооперативів, потрібно позбутися деяких помилкових ідей і підходів. Розглянемо це через призму майнових відносин, які сформувалися в споріднених кооперативних організаціях, тобто як реалізується у них право власника на володіння, користування і розпоря-

дження своїм майном і доходами, їх організаційні, економічні та соціальні сторони діяльності й інші особливості.

Ті ж самі товаровиробники, залишаючись власниками майна і земельних наділів, можуть створити іншу господарську структуру – обслуговуючий кооператив, передавши їй частину виробничих функцій, які є обтяжливими для них: матеріально-технічне постачання, переробка і збут сільськогосподарської продукції, інформаційне забезпечення тощо.

При створенні обслуговуючого кооперативу об'єднуються тільки окремі економічні функції, які раніше виконувалися товаровиробниками самостійно. При цьому члени обслуговуючого кооперативу зберігають свою юридичну та економічну незалежність, а створений ними кооператив є практично продовженням їхньої господарської діяльності.

Перебравши на себе частину їхніх функцій, кооператив має більше можливостей для ефективного використання техніки, здійснення оптових поставок товарно-матеріальних цінностей, формування великих партій товарної продукції і більш впевнено діяти в ринковому середовищі, надійно захищати своїх членів .

В обслуговуючих кооперативах утвердилася більш демократична форма управління (діє принцип: один член - один голос) в у виробничому прийнято «голосувати» розміром вкладеного паю. Якщо власники виробничого кооперативу нечасто виступають у ролі клієнтів свого підприємства, то в обслуговуючих, як правило, всі власники р його клієнти.

Член обслуговуючого кооперативу, як власник своєї продукції, має можливість безпосередньо впливати на її кількість, якість, собівартість і залишається власником аж до її реалізації, то продукція, вироблена членами виробничого

кооперативу власністю підприємства. Вплив членів на її кількісні та якісні показники досить обмежені тому і мотивація до творчої праці у них значно нижча, ніж в одноосібних товаровиробників [322].

Висловлюються й інші думки щодо поділу кооперативів на виробничі та обслуговуючі, коли критерієм поділу стає не предмет кооперації (земельна ділянка, виробничий процес, окремі економічні функції) а форми кінцевого продукту. Тобто кооператив, який займається переробкою сільськогосподарської продукції, - виробничий, а обслуговуючий той що надає послуги. Такої думки, наприклад, дотримуються у США, а в Російській Федерації це навіть закріплено в законі про кооперацію. На нашу думку, така класифікація цілком логічна, й обґрунтована, оскільки кооператив, який переробляє вирощений урожай своїх членів, практично здійснює на кооперативній основі окрему економічну функцію, його учасники не втрачають економічну самостійність, а тому таке формування має чіткі риси обслуговуючого кооперативу [321].

Згідно із Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» членами обслуговуючого кооперативу можуть бути як фізичні, так і юридичні особи (у т.ч. й виробничий кооператив). Його господарська діяльність здійснюється, як правило, найнятим персоналом, а у виробничому кооперативі р самими членами, які працюють в кооперативі [280]. Виробничий кооператив формують здебільшого власники, які скоріше не хочуть, ніж не можуть займатися індивідуальною діяльністю, а обслуговуючий – ті, які не втратили інтерес до індивідуальної праці, та вбачають у цьому сенс життя.

Програма обслуговуючого кооперативу формується із пакета заявок його членів, отже вона суворо регламентована і контрольована. У виробничому кооперативі, навпаки, господарська діяльність більш лібералізована, слабше

контролюється її членами, а виконавча структура має достатній оперативний простір для своєї діяльності.

За своїм статусом виробничий кооператив поєднує два види діяльності: виробництво сільськогосподарської продукції та комерційну і ставить за мету в першу чергу отримання прибутку. Обслуговуючий кооператив, навпаки, не є комерційною структурою по відношенню до своїх членів, а його діяльність спрямована на здешевлення послуг своїм членам та економічний захист від інших суб'єктів ринку. До того ж, виробничий кооператив, крім основної діяльності може займатися іншими видами, які дають зиск, обслуговуючі - тільки тими, що визначають його члени [255].

На відміну від виробничого, обслуговуючий кооператив не є власником продукції його членів. Кооператив не може без згоди членів накопичувати на своєму рахунку великі суми коштів і на власний розсуд розпоряджатися ними. Тому поняття неприбутковості кооперативу впливає із кінцевої мети, яку він ставить перед собою.

Фермери, створюючи збутовий кооператив, переслідують мету обминути посередника і вийти зі своєю продукцією на ринок. Кооператив в даному разі виконує функцію ефективного збувача, і не більше. Виручені кошти від реалізації продукції членів повинні зразу ж перераховуватися на їхні рахунки. Отже, якщо кооператив не є власником продукції, він не може самостійно акумулювати прибуток. Сума отриманого додаткового доходу в кінці року після сплати податків і зборів, погашення кредитів, відшкодування збитків, проведення відрахувань до фондів кооперативу буде розподілена у формі кооперативних виплат між його учасниками пропорційно участі у кооперативі.

Обслуговуючий кооператив не здійснює зі своїми членами ніяких комерційних операцій, тому не є комерційною структурою. Виступаючи зв'язувальною ланкою між товаровироб-

никами й покупцями їхніх товарів й постачальниками товарно-матеріальних засобів, кооператив використовує різноманітні схеми розрахунків у постачальницько-збутових операціях, метою яких є пошук простих прийнятних варіантів. Для зручності розрахунків зі своїми клієнтами він використовує попередні (планові) ціни на куповану продукцію, яка, як правило, не нижча ринкової [263].

Ряд дослідників і ідеологів кооперації відстоюють думку, що обслуговуючий кооператив має певні риси комерційної структури [84]. Певною мірою з цим можна погодитися. Наприклад, кооператив може надавати послуги не членам кооперативу в межах 20%, які передбачено чинним законодавством, тому по відношенню до не членів кооперативу він може виступати як комерційна структура, і на цей обсяг послуг логічно можуть поширюватися дії податкового законодавства.

Досі в суспільстві та серед дослідників кооперації не вироблено одностайної думки стосовно того, чи є обслуговуючий кооператив посередницькою організацією. У радянській енциклопедичній літературі такі поняття як «посередник», «посередництво» відсутні. Сучасники вказують, що посередниками називається «особа, фірма, організація, яка сприяє встановленню контрактів при укладанні угод між виробниками і споживачами, продавцями і покупцями товарів і послуг», «посередництво - один із видів підприємництва», «посередницькі операції які виконуються по дорученню клієнтів» [85].

Обслуговуючий кооператив має певні риси посередницької організації, що працює заради інтересів своїх членів. Виконуючи, на перший погляд, посередницькі функції, обслуговуючий кооператив по суті не є посередником. Посередник практично привласнює прибуток отриманий від діяльності своїх клієнтів, а кооператив, навпаки, не ставить за мету отримання прибутку, а відшкодовує тільки

витрати від операцій, тобто надає послуги за собівартістю. Захищаючи інтереси своїх членів, кооператив виконує функції, притаманні громадським організаціям, але цей процес реалізується економічними методами [284].

За командно-адміністративної системи посередницькі функції виконували державні структури. Під їх прикриттям товаровиробники почували себе економічно і соціально захищеними. З розпадом системи ці структури перетворилися в комерційні або розпалися, а новоорганізовані товаровиробники залишилися наодинці зі своїми проблемами.

На нашу думку, найбільш характерною ознакою посередника є те, що він – індикатор економічного життя країни. Як переконує історичний досвід, процес розвитку посередництва відбувається стихійно, кошти вкладаються в будь-яку діяльність, яка дає найбільший зиск. Посередник працює виключно на себе. Спочатку гроші використовуються на власне збагачення, а потім вкладаються в прибуткові галузі. Йому притаманні такі цінні риси для гравця ринкового середовища, як енергійність, кмітливість, винахідливість, підприємливість, комунікабельність, вміння ризикувати тощо.

Посередник агресивний і безкомпромісний з конкурентами, часто застосовує неринкові методи, прагне до одноосібного володіння ринком, схильний до порушення чинного законодавства, є «розсадником» злочинної діяльності, а тому в правовому плані слабо захищений. Він – антипод кооперативу і свідомо працює на розпад кооперативних структур. Саме через негативні риси у суспільстві у формується упереджене ставлення до нього.

Кооператив – економічно і психологічно більш «врівноважена» господарська структура. Він зручно відчуває себе в прогнозованому ринковому середовищі. Його діяльність прозора, відповідає чинним законодавчим нормам, не

схильний до авантюризмів, є індикатором стабільності та прогнозованості, а тому за цими рисами є протилежністю посереднику, Незважаючи на упереджене ставлення громадськості до перших паростків кооперативного руху, справжні кроки кооперативних структур викликають повагу в суспільстві.

На нашу думку, в сучасних кооперативів України можна виділити один істотний недолік – вони здебільшого не дотримуються у своїй діяльності загальноприйнятих кооперативних принципів і поступово перетворюються в комерційні структури (табл. 1.4).

Для прикладу, створений для забезпечення своїх членів певним переліком послуг кооператив починає орієнтуватися на інший вид бізнесу, який дає певний зиск, але членам кооперативу практично не потрібний.

Такі операції членами кооперативу не фінансуються, і часто в потрібний момент основні заявки не виконуються. Тобто відбувається підміна діяльності кооперативу та відхід від головної ідеї, заради якої його було створено. Перетворившись у комерційну структуру, і в такому статусі він не потрібний його засновникам, кооператив залишається наодинці зі своїми проблемами, та стає легкою здобиччю сильніших комерційних структур.

Таблиця 1.4

Дії, що спричиняють перехід обслуговуючого кооперативу в комерційну структуру*

Порівняльні характеристики	Корпорації		Процес деформації (переродження) кооперативної організації
	Орієнтовані на інвестора	Кооперативна	
Хто використовує послуги	Як правило, клієнти, які не є власниками	Як правило, клієнти - власники	Збільшенні долі клієнтів, які не є власниками
Хто є власником продукції	Акціонери	Клієнти-члени	Передача частини власності клієнтам, які не є членами кооперативу

Продовження табл. 1.4

Хто має право голосу	Власники акцій	Клієнти-члени	Надання права голосу асоційованим членам, не членам кооперативу або виконавчому директору.
Принципи голосування	Пропорційно кількості голосуючих акцій	Один член - один голос	Перехід на пропорційне голосування, голосують клієнти, які не є членами кооперативу
Хто визначає політику підприємства	Власники голосуючих акцій і виконавчі директори	Клієнти і правління кооперативу	Вирішальним є голос клієнтів, які за своїм статусом не можуть бути членами кооперативу
Обмеження доходу на вкладний капітал	Немає	Регулюється правлінням	Зняття обмежень, орієнтація на отримання максимального прибутку
Хто розпоряджається фінансовими результатами діяльності підприємства	Акціонери, пропорційно кількості акцій	Клієнти, пропорційно ступеню користування послугами кооперативу	Клієнти, які не є членами кооперативу

*Узагальнено автором основі опрацьованої літератури [242, 365].

Переродження обслуговуючого кооперативу в комерційну структуру може відбуватися тоді, коли в долі власності кооперативу починає переважати власність не членів кооперативу, або коли асоційованим членам і працівникам виконавчої структури буде надано однакове право голосу з членами кооперативу. Маючи вирішальний голос, вони зможуть впливати на політику й економіку кооперативу, привласнювати значну частину кооперативних виплат.

Отже, на підставі розгляду особливостей функціонування обслуговуючого кооперативу, можна стверджувати, що це специфічна організаційна структура, яка набула поширення в країнах з розвинутою ринковою економікою. На відміну від інших корпоративних формувань, вона найбільш наближена до своїх засновників і відповідає їхнім інтересам. У неї багато спільних рис з іншими структурами, але це не заважає їй мати

специфічний статус, який дає можливість успішно функціонувати в умовах ринкового середовища.

Більшість дослідників схиляються до думки, що основа успіху кооперативних організацій в їх стійкості до виживання в умовах жорсткої конкуренції криється, насамперед, у глибокому технологічному та психологічному зв'язку з господарствами своїх членів. Проте їх успішне функціонування можливе тільки за умови, що у своїй діяльності вони керуватимуться загальноприйнятими кооперативними принципами, затвердженими Міжнародним кооперативним альянсом.

Явище кооперації є інтернаціональне за своєю суттю. Кожна нація виробляла у своєму середовищі певні, часто притаманні тільки їй, форми об'єднання на принципах взаємної довіри, поваги один до одного, з метою самозахисту та солідарності в боротьбі за існування, перед спільною загрозою самозбереження або бажання покращити свій життєвий рівень.

Близько чотирьох століть, з другої половини XV до другої половини XIX століття реальною суспільною силою в Україні були чумаки, які займались візницько-торговельним промислом. Вони керувались виробленими століттями неписаними правилами взаємодопомоги, взаємовиручки, порядності у стосунках, почуттям відповідальності [365].

Тривалий час на Поділлі та півдні України були поширені неформальні виробничі об'єднання кількох селянських господарств з усім необхідним - робочою силою і сільгоспінвентарем, що називалися «супрягами». За їх допомогою орали землю, вивозили на поля добрива, а з поля - зібраний урожай. В період НЕПу вони закріпились у такій формі організації праці, як ТСОЗи (товариства зі спільного обробітку землі).

Із сивої давнини і до наших днів широко розповсюджені на селах такі ситуативні об'єднання селян, як «толока», що створювались в основному для надання безкоштовної допомоги в будівництві житла, чи господарських будівель, особливо відомими були благодійні толоки, що влаштовувались на допомогу вдовам, сиротам, сім'ям, які зазнали збитків від стихійного лиха.

Серед інших найбільш поширених видів кооперації були артілі по вилову риби, заготівлі дров, вирубування і сплавляння лісу, млинарські, каменярів, видобування торфу, художніх промислів тощо.

1.3. Економічна природа та принципи функціонування кооперативів*

У попередніх параграфах монографії зазначалося, що економічної точки зору кооперація – це процес добровільного об'єднання зусиль і ресурсів суб'єктів, зацікавлених в досягненні певних соціально-економічних результатів, які можна отримати тільки за допомогою групових дій. Тобто суть процесу кооперації полягає в цілеспрямованих діях групи людей, об'єднаних спільними, економічними інтересами.

В сільському господарстві сільськогосподарський обслуговуючий кооператив – це добровільне організаційне об'єднання сільськогосподарських товаровиробників з иегою консолідації своїх матеріально-технічних, фінансових та інших ресурсів для ефективного ведення певного виду діяльності, та захисту своїх інтересів від монопольних і посередницьких структур.

* Автори: Малік М.Й., Рибак Я.Я.

Сутність обслуговуючої кооперації полягає в тому, що кооперація як процес являє собою спільні, спрямовані, добровільні дії суб'єктів на основі об'єднання ресурсів (трудо-вих, матеріальних, інтелектуальних власних або залучених) з метою досягнення певного ефекту для себе та інших осіб. Для позначення сутності кооперативів існує форма організації їх за видами діяльності: кредитна, споживча, сільськогосподарська (виробнича, обслуговуюча), житлова та ін.

Внутрішня економічна сутність обслуговуючої сільськогосподарської кооперації існує незалежно від форми, а саме: протистояння посередницьким структурам, переваги великомасштабного підприємства, координація дій членів, розподіл ризиків та отримання послуг за мінімальними цінами, розширення доступу до ринків та економія трансакційних витрат.

Поняття «розвиток молочарських кооперативів» можна трактувати як сукупність процесів що зумовлюють кількісні та якісні зміни в діяльності молочарського кооперативу, що приводить до збільшення їх потенціалу, адаптації до зовнішнього середовища та внутрішньої інтеграції й підвищення здатності молочарського кооперативу протидіяти негативним впливам зовнішнього середовища та його життєздатності.

За весь період розвитку кооперації дослідники кооперативного руху неодноразово намагалися систематизувати окремі групи кооперативів за певними ознаками та властивостями, що досить важливо не тільки з наукової точки зору, а й з позиції розуміння природи особливостей окремих форм кооперативної взаємодопомоги серед населення. За даними Міжнародного Кооперативного Альянсу, в світі налічується понад 120 різних видів кооперативних організацій [207].

Практично викристалізувалися два різних підходи до застосування на практиці класифікації кооперативних структур. Перший – офіційний, який вживається в державних

установах. Інший використовують у відомчих цілях кооперативні організації та науковці-дослідники.

Сучасне українське законодавство поділяє сільськогосподарські кооперативи за їхніми функціональними ознаками на дві групи: виробничі та обслуговуючі [280]. Окремим законодавством регулюється робота кредитних спілок, садово-городніх кооперативів, які до сільськогосподарських кооперативів за Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» не належать.

До обслуговуючих кооперативів відносяться переробні, заготівельно-збутові, постачальницькі, сервісні та інші. Перші три групи практично охоплюють всі сторони господарської діяльності, що стосуються заготівлі, переробки, збуту сільськогосподарської сировини, а також матеріально-технічного постачання сільськогосподарської галузі. В окрему групу виділено сервісні кооперативи, значна частина яких займається наданням таких видів послуг, які опосередковано впливають на процес господарського виробництва: телефонізація, газифікація, електрифікація сільської місцевості, медичні, побутові, санітарно-курортні та інші види обслуговування.

Нині в сільській місцевості України функціонують 28 тис. сіл і населених пунктів. В особистих селянських господарствах виробляється більше половини сільськогосподарської продукції які потребують обслуговуючих структур для організації реалізації продукції за різними напрямками. Спад сільськогосподарського виробництва, зниження його ефективності переконливо свідчить про необхідність розвитку кооперативного руху. Важливим напрямом організації виробничої діяльності у продовольчій сфері має стати розширення кооперації та вертикальної інтеграції. Формування наукової концепції розвитку сільськогосподарської кооперації залежить від наявності багатовікового досвіду і теоретичної спадщини. Тому відродження і подальший розвиток кооперації в Україні у повному

її розумінні на основі тісного взаємозв'язку теорії з науковим прогнозом і апробацією розробок на практиці є важливим поступом у вирішенні даної проблеми. Кооперація як високо значиме унікальне явище повинна стати рушійною силою і однією з основ політики держави на селі.

Прискорення процесів кооперації в економічній теорії розпочалося з кінця XIX початку XX століть. В Російській імперії після революції 1917 року кооперація в СРСР стала інструментом політичного і економічного насильства (період епохи колективізації 1929 – 1933 роки), а не об'єктом теоретичного аналізу. Метою економічного життя того періоду було пере розподілення національних ресурсів з аграрної сфери в промислову. В епоху «розвинутого соціалізму» теоретичні питання розвитку кооперації майже не розглядалися. Основна увага зосереджувалася на питаннях економічної історії. В інституті економіки РАН видавався збірник «Кооперація, сторінки історії» [102]. Видання підтримувалося академіком Л. Абалкіним, який прагнув відродити школу економічної думки.

Як приклад, можна послатися на теорію інституціональних матриць, або X – Y теорію. При аналізі базових економічних інститутів тут виділяється інститут кооперації, який виступає домінантним для редистрибутивних X – економік і комплементарним для ринкових Y – економік [53].

Одним із ідеологів кооперації був революціонер-анархіст П. Кропоткін, який в книжці «Mutual Aid. A Factor of Evolution» [22], в Росії «Взаимопомощь как фактор эволюции» [64], розвиває закони про взаємодопомогу як важливий фактор еволюції на основі фактів рослинного і тваринного світу. Де прийшов до висновку, що лише взаємна допомога відіграє провідну роль в соціальній історії [64].

Не відкидаючи ідеї Томаса Мана, Чарльза Дарвіна про конкурентну боротьбу в природі за виживання Петро Кропоткін написав книгу про роль взаємодії допомоги як фак-

тору еволюції «Взаємодопомога серед тварин і людей як двигун прогресу» [65].

В цій книзі П. Кропоткін [64, 65] показав цивілізовану форму виживання багатьох біовидів, включаючи людину – взаємну допомогу, яка в їх економічній діяльності має форму кооперації.

У книзі П. Кропоткіна [64, 65] були узгоджені погляди різних дослідників з приводу кооперації і взаємодопомоги в еволюційному процесі.

Ідеї Кропоткіна склали теоретичний фундамент його анархічного вчення про самоорганізацію вільних індивідумів у вигляді асоціацій, кооперативів та інших структур, які не мають потреби в опікунстві державою.

В 1916 році М. Туган-Барановський написав фундаментальну працю «Соціальні основи кооперації» [348] заклавши в ній поряд з кооперативними ідеями основи теорії соціального капіталу. В цій праці М. Туган-Барановський трактує конкуренцію і кооперацію як важелі ринкової економіки, він відмічав, що кооперацію слід визнати з певними особливими рисами. Людство з давніх часів використовує досвід співробітництва в різних сферах суспільного життя і праці. Так в працях Т. Мора, Т. Компанелли [57] відображено справедливе суспільство на засадах співробітництва, і кооперації. К. Маркс звертав увагу на те, що кооперація розширює сферу праці і звужує сферу виробництва як одна з форм капіталістичного способу виробництва [70].

Важливо зрозуміти діалектику розвитку кооперативних відносин їх форм і взаємозв'язку. Термін кооперація в його сучасному розумінні вперше використав Р. Оуен [100], який запропонував для землеробних і мануфактурних поселень засади єдності та взаємної кооперації. Він розкрив принципи організації, що спрямовані на радикальну боротьбу з капіталізмом, який набирає обертів. Це були: добровільність членства, рівноправ'я, виборність керівництва, самоуправління. Це

вчення Р. Оуена стало базою створення в Англії споживчих кооперативів. Пізніше в 1844 році було створено Рочдельське товариство справедливих піонерів яке керувалось наступними принципами: добровільність; управління «один член – один голос»; розподіл доходів не за паями, а за зкупками членів; малі розміри паю і можливість внести його невеликими частками; реалізація продукції за ринковими цінами. Ці принципи набули значного поширення і в інших країнах, зокрема Німеччині [179] де ініціатором розвитку сільської кредитної кооперації виступив Ф. Райфайзен. Його ідея фінансової допомоги набула поширення і в інших європейських країнах. Кредитні спілки були започатковані в Австрії, Іспанії Франції і інших країнах включаючи Україну [150].

Після розпаду СРСР ідеї кооперації почали відроджуватися. Але принципи взаємодопомоги в економічній теорії наштовхнулися на супротив ортодоксального неокласичного мейнстріму. Причина в тому, що конкуренція як основа розвитку в ринкових умовах є ядром неокласичної теоретичної думки де ідеї кооперації і співробітництва не знаходять відповідного місця.

Якщо розглянути теорію ігор – однією із найпоширеніших напрямків економічної ортодоксії відносно поведінкових стратегій, то у відомій грі «дилема в'язня» показано, що, співробітництво може виникати лише на основі особистого інтересу тому, що в перспективі гравець, який діє за правилами «боротьби за виживання» буде покараний.

Зважаючи на історичні тенденції соціальне значення спільної діяльності людей кооперація є об'єктивним процесом, закономірним явищем, що визначає характер економічних відносин та забезпечує позитивні економічні і соціальні зрушення в процесі розвитку країни.

Кооперація (кооперативи) виступає засобом саморегуляції, балансування інтересів господарюючих суб'єктів і держави. Поєднуючи принципи різних формацій кооперація

активізує діяльність економічних форм які ще мають вплив на сучасну економіку. Кооперація виступає дієвим та надійним способом залучення сільського населення до розвитку сільських територій і трансформації економіки.

До принципів кооперації відносять усталені вимоги, правила на яких ґрунтується діяльність кооперативу. Їх дію можна простежити в роботі кожного кооперативу, що дає підстави вважати кооперативи особливим видом економічної організації. Принципи кооперації мають практичну спрямованість – це керівні ідеї, за допомогою яких кооперативи втілюють в практику кооперативні цінності [68].

Різні дослідники-економісти наводять свої визначення трактування поняття принципів кооперації. Одні трактують кооперативні принципи як визначені вимоги організаційно-економічного характеру [179], інші як сукупність економічних організаційних вимог і норм які відчиняють дану організаційну структуру кооперативу [123]. Більшість економістів розглядають принципи як ідеї, настанови, вимоги і як універсальний закон за допомогою якого можна досягти ідентичності кооперативних структур, а зробити це можна лише тоді, коли вони створені і функціонують на загально визначених кооперативних принципах. Тому слід усвідомлювати, що існують фундаментальні ідеї які складають основу всіх кооперативних форм господарювання, які на практиці довели свою важливість для нормального функціонування кооперативних організацій і практичні принципи діяльності, що характерні для національних держав, які ними розроблені і впроваджуються для реалізації теоретичних концепцій кооперативів.

З часу зародження й по теперішній час кооперативний рух успішно розвивається та утверджується у світі саме завдяки дотриманню вироблених ним законів (принципів).

Кооперативні принципи – це усталені вимоги організаційно- економічного характеру, своєрідна ідея, навколо якої об'єднується діяльність кооперативу. У процесі

розвитку кооперативного руху світова практика збагатилася новими правилами й відкинула застарілі та не суттєві. Зважаючи на багатогранність кооперативного руху, в світовій практиці прийнято розмежовувати на принципи фундаментальні, національні та спеціальні. До фундаментальних принципів належать ідеї, покладені в основу всіх форм господарювання, визнані на міжнародному рівні й визначені XXXI Міжнародним Кооперативним Альянсом (1995 р.). До міжнародних принципів кооперації віднесено:

1. Добровільне і відкрите членство. Кооперативи є добровільними організаціями, відкритими для будь-яких осіб незалежно від їх статі, соціального походження, віросповідання, політичних переконань, національної та расової приналежності, які бажають користуватися послугами даної організації і згодні взяти на себе відповідальність, пов'язану з членством.

2. Демократичне управління. Кооперативи є демократичними організаціями, що контролюються їхніми членами, які беруть активну участь у формуванні їх політики та прийнятті управлінських рішень. Обрані на керівні посади особи підзвітні членам кооперативу. У первинних кооперативах члени мають рівні права у голосуванні (один член кооперативу – один голос). Кооперативи інших рівнів також організуються на демократичних засадах.

3. Економічна участь членів. Члени кооперативу мають рівні права у формуванні та контролі капіталу своєї організації. Як правило, вони отримують обмежені дивіденди на пайовий капітал, якщо взагалі їх виплата здійснюється. Прибуток кооперативу розподіляється на розвиток кооперативу або (та) між членами кооперативу відповідно до їхньої участі в діяльності своєї організації, або (та) для підтримки іншої, якщо на це є згода членів кооперативу.

4. Незалежність і самостійність. Кооперативи є самостійними організаціями для взаємодопомоги і контролюються

їхніми членами. Встановлення договірних стосунків з іншими організаціями, незалежно від форм власності або залучення капіталу із зовнішніх джерел, здійснюється на основі гарантії демократичного контролю та збереження їх незалежності.

5. Освіта. Кооперативи забезпечують навчання своїх членів, обраного керівного складу, менеджерів та найманого персоналу для ефективного розвитку своєї організації. Вони інформують громадськість, особливо молодь, про природу і переваги кооперації.

6. Кооперація серед кооперативів. Кооперативи працюють на своїх членів найбільш ефективно і зміцнюють кооперативний рух, діючи через місцеві, національні регіональні та міжнародні структури.

7. Піклування про суспільство. Одночасно із зосередженням уваги на задоволенні потреб і побажань своїх членів, кооперативи працюють на розвиток тих громад, які їх оточують [72].

Принципи змінювалися в процесі розвитку економіки. Перші принципи були сформовані з моменту виникнення в 1844 році в Англії Рочдельського споживчого руху які склали основу кооперації і вважаються фундаментальними. В подальшому вони були пристосовані до різних сфер господарської діяльності (кредитна, житлова, сільськогосподарська та ін.).

В узагальненому вигляді фундаментальні кооперативні принципи були розроблені в XIX столітті та визначають наступне:

1. Добровільне та відкрите членство (вступ і вихід – вільні).
2. Матеріальна або трудова участь члена в утворенні свого кооперативу.
3. Все майно кооперативу є колективною власністю.
4. Спільність праці.
5. Розподіл доходів кооперативу пропорційно до участі членів у господарській діяльності.

6. Рівноправність членів кооперативу у всіх справах та управлінні.

7. Демократичність управління кооперативом у формі безпосередньої участі.

8. Члени, що порушують статут виключаються з кооперативу.

Міжнародні кооперативні принципи двічі уточнювалися в 1966 та 1995 роках [203; 332]. Про відмінності сучасних принципів кооперації і принципів, що визначені Законом України «Про кооперацію» йдеться в табл. 1.5.

Кооперативні принципи слугують основою розвитку кооперації, виражають кооперативну ідею, визначають специфіку кооперативів і дають можливість визначити псевдо і квазі кооперативні організації.

Кооперативні принципи – це система абстрактних ідей, які здобули кооперативи через власний практичний досвід і які в минулому довели, що вони є найприйнятнішими керівними настановами для тих, хто бажає утворити та підтримувати діяльність кооперативних товариств. Hans-H. Münkner [18].

Принцип кооперації – це верховне правило керівництва, загальна основоположна істина, всебічний і універсальний порядок, що відображає особливі цілі і унікальність кооперативної форми бізнесу D. Barton [3].

Таблиця 1.5

Порівняння кооперативних принципів*

Рочдельські фундаментальні принципи (1844 р.)	Міжнародні принципи (1966 р.)
<ul style="list-style-type: none">- Демократичний контроль;- Відкрите членство- Фінансовий ліміт на капітал;- Дивіденди залежно від участі в господарській діяльності;- Торгівля за готівку- Торгівля якісними товарами;- Навчання членів кооперативу;- Політичний і релігійний нейтралітет.	<ul style="list-style-type: none">- Відкрите, добровільне членство;- Демократія;- Справедливий розподіл прибутку між членами кооперативу;- Забезпечення освіти для членів кооперативу;- Співробітництво між кооперативами.

Продовження табл. 1.5

Базові міжнародні принципи (1995 р.)	Закон України «Про кооперацію» (2004 р.)
<ul style="list-style-type: none"> - Добровільне і відкрите членство; - Демократичний членський контроль; - Економічна участь членів кооперативу; - Автономія і незалежність; - Оsvіта і підвищення кваліфікації й інформація; - Співпраця між кооперативами; - Турбота про суспільство. 	<ul style="list-style-type: none"> - Добровільність вступу та безперешкодного виходу з кооперативної організації; - Соціальної справедливості, взаємодопомога та співробітництво; - Рівне право голосу під час прийняття рішень (один член - один голос); - Вільний вибір напрямів і видів діяльності; - Демократичний контроль за діяльністю кооперативних організацій та їх посадових осіб з боку членів кооперативних організацій; - Безпосередня участь членів кооперативної організації у її діяльності.

*Сформовано за даними літературних джерел

Не можна вважати, що у світовій теорії або практиці вже виробилося достатньо уявлення про справжню природу кооперації, її логічні, теоретичні, методологічні засади. Кооперативний рух на практиці, і в теорії перебуває в процесі свого безупинного становлення, видозміни і розвитку. Аграрні перетворення, у межах яких здійснюється розгортання кооперативного руху, відкривають ще один бік сутності кооперації як процесу, доповнюються, збагачуються як у теоретичному так і практичному плані.

Характерною ознакою світового розвитку кооперації є те, що в одній окремо взятій країні він відбувся відповідно до певної історичної ситуації, і водночас, її поступ характеризувався сталістю кооперативних принципів, майже однакових для всіх країн. Кооперативні принципи – це система абстрактних ідей, сформованих в результаті практичного досвіду, які відображають особливі цілі і унікальність кооперативної організації та є керівними настановами для тих хто має бажання створити кооператив.

У світовій практиці широкого розвитку набуло кооперування у сферах, що надають послуги сільськогосподарському виробнику в організації таких процесів як збут і переробка виробленої продукції, матеріально-технічне забезпечення та інші види обслуговування виробництва через створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

Через систему кооперативів, що належать безпосередньо сільгоспвиробникам, реалізується від 40 до 90 % продукції аграрного сектора економіки.

Про актуальність та важливість розвитку кооперації говорить те, що Генеральна асамблея ООН 18 червня 2002 р. прийняла спеціальну резолюцію 56/114 «Кооперативи в процесі соціального розвитку» в якій виписано ряд рекомендацій та закликів до урядів країн членів щодо розвитку кооперації.

В Україні налагоджено співробітництво з генеральною конфедерацією сільськогосподарських кооперативів ЄС (COPA-COGECA) – організацією, що визнається європейськими установами як головний представник та спікер сільськогосподарського і рибальського кооперативного сектору та Міжнародним кооперативним альянсом – міжнародною організацією, яка об'єднує національні, регіональні союзи та федерації кооперативів, головним чином споживчих, кредитних та сільськогосподарських.

У статуті Міжнародного кооперативного альянсу дано визначення кооперативу, а саме його неприбуткового статусу та кооперативних принципів, які зафіксовані і в Законах України. Ця організація має консультативний статус в ООН і діє з метою сприяння розвитку кооперації в усіх країнах.

Історично економічні проблеми завжди супроводжуються соціальними. Справедливе розв'язування економічних питань у кооперативних організаціях дає можливість на якісному рівні задовольняти їхні соціальні рівності членів, оскільки він

об'єднує, насамперед, людей, не капітал, і тут «капітал - слуга, а не господар» [176]:

- діє правило «один за всіх і всі за одного», що означає колективну солідарність, розуміння відповідальності за долю організації, взаємодопомога через взаємну вигоду. Тут немає внутрішніх таємниць, тому що в кооперативі не має конкуренції, і успіх його залежить в основному від успіху його членів;

- самовизначення особистості через розвиток у членів кооперативу почуття відповідальності за долю створеної ними організації. Саме воно змушує їх творчо осмислювати свою діяльність, дотримуватися активної життєвої позиції і ціннісних орієнтирів;

- пропагування ідеології відкритості членства, відсутності політичної, релігійної та расової дискримінації, обов'язковості навчанням своїх членів, максимальної взаємодовіри, створення особливого морально психологічного клімату в колективі;

- політика поліпшення умов праці і життя своїх членів через систему застосування різних форм допомоги на соціальні потреби, що робить їх соціально захищеними;

- формування нових робочих місць за рахунок найманого персоналу.

Серед організаційних функцій кооперативу слід виділити:

- добровільне членство, тобто членом кооперативу може стати кожен, хто підтримує його статут і зобов'язується виконувати правила внутрішнього розпорядку;

- кооператив управляється своїми членами за демократичними принципами («один член - один голос») через свої виборні представницькі органи: правління, ревізійну комісію, спостережну раду, які в основному працюють на громадських засадах;

- члени можуть вільно здійснювати свою господарську діяльність як через кооператив, так і через інші канали,

якщо це не шкодить кооперативу, вони мають рівні права в користуванні його послугами та управлінні.

Переважає більшість таких правил закріплена в статутах інших господарських організаційних структур, але в кооперативах члени набувають подвійного статусу (власника і клієнта), тому вказані правила в кооперативних організаціях наповнені реальнішим змістом і мають більші можливості для їх реалізації. Отже, управлінські рішення в кооперативах приймаються виважено і відповідально, з меншим ризиком, тому що кожний знає: невдача кооперативу – це і його невдача.

Однак, в світовому кооперативному русі трапляються випадки, коли через об'єктивні умови кооперативні організації змушені відступати від деяких принципів. Так, перший принцип заперечує дискримінацію за національними, релігійними, расовими та соціальними мотивами.

1.4. Історичні аспекти розвитку кооперації в Україні*

Аналізуючи, початкову стадію становлення кооперативів нової формації в Україні, слід зазначити, що в різних регіонах на їхній розвиток істотно впливали специфічні фактори. Тривалий час українські землі були роз'єднані двома імперіями - Російською та Австро-Угорською, і до 1939 - 1945 рр. Ці дві гілки української людності розвивалися в різних історичних умовах, кооперативні рухи яких практично не перехрещувалися, не зазнавали обопільного впливу, а тому не збагачували один одного.

У Східній Україні на розвиток сільськогосподарської кооперації істотно впливали наслідки кріпосного права, цілковита залежність від волі імперії. Історично для розвит-

* Автори: Малік М.Й., Рибак Я.Я., Швець А.А.

ку і становлення кооперації було відведено неповних 70 років. Умовно цей період, на нашу думку, можна поділити на чотири етапи.

Перший – з 1861 – 1906 р., тобто з часу відміни кріпосного права і до початку Столипінської реформи. З точки зору розвитку кооперативних відносин його можна назвати застійним. Держава намагалася законодавчо розмежувати поміщицькі та селянські господарства, започаткувати паралельний їх розвиток. Поміщики залишали за собою право власності на землю, яка передавалася селянам у постійне користування з правом викупу. Земля стала товаром, зростала роль грошей. Поте формування селянських господарств відбувалося надто повільно, адже не всі селяни проявляли схильність до самостійного господарювання, недбайливо обробляли земельні наділи. Тому держава була зацікавлена переважно в розвитку об-щинного землеволодіння а не індивідуальним, про що свід-чить виданий у грудні 1893 року Царський указ про заборону виходу з общини [234].

На державному рівні не було видано жодного законодавчого акту спрямованого на розвиток кооперації на селі, до того ж свідомо гальмувалися її розвиток і пропаганда. Так, у 1900 р. харківський цензор заборонив видавати такі праці М. Балліна: «Общие правила кооперативной практи-ки», «Самопомощь в Англии», «Общие правила кооператив-ной практики», «Артельные сыроварни».

Відсутність реального власника на селі об'єктивно унеможлиблювала розвиток кооперативних відносин. Пропагандою кооперації в основному займалися прогресивно налаштовані інтелігенти, окремі поміщики та священники. Завдячуючи їм, перші паростки кооперативного руху в Україні з'явилися майже в один час з європейськими. Уже в 1857 році (за чотири роки до скасування кріпосного права) поміщик К. Бржезинський у селі Цибулеве

Ольгопільського району Подільської губернії заснує перший селянський банк, а в 1860 році в селі Олешні Проскурівського району цієї ж губернії виник аналогічний заклад з ініціативи священика В. Морячевича. Подібні заклади з'являлися і в інших районах України. Ці організації мали свої статuti, а їхньою діяльністю керувало вибране правління. Позику видавали в основному для проведення торговельних операцій за символічні відсотки - 1-1,5% [99].

Перше ощадно-позичкове товариство в Україні заснували у 1869 році в м. Гадячі міщани, які орендували сіножаті. Воно діяло до 1918 р., а в 1872 р. виникло Сокирянське ощадно-позичкове товариство, організоване Григорієм Галаганом. Керівними органами товариства були загальні збори членів, наглядова рада, управа попечителів. У 1908 р. товариство обслуговувало 25 сіл налічувало 25 тис. членів [198].

Перше кредитне товариство утворилося у 1995 р. в селі Іванківцях Прилуцького повіту Полтавської області, а в 1914 р. в Україні вже налічувалося 914 ощадно-позичкових товариств і 2181 кредитне товариство, які обслуговували 1,7 млн. членів [96].

Перше кооперативне споживче товариство було організоване у м. Харкові в 1864 р. М. Балліним і Козловим, які були ознайомлені із західно-європейськими споживчими рухами й підтримували контакти з англійським товариством гуртової закупівлі та кооперативним союзом Швейцарії, що проводило з ними торгові операції. На Східній Україні в 1894 році було 4 споживчих товариства, 1905 - 265, а в 1913 - понад 1850 [343].

Поширеною формою сільськогосподарської кооперації в Україні другої половини ХІХ століття є артільна. Історично підтверджено, що так звані виробничі артілі практично не прижилися [341, с. 34].

На відміну від артілей, більшим успіхом користувалися сільськогосподарські товариства, які не усупільнювали

основних засобів виробництва. Таке перше артільне товариствобуло засновано в 1984 році відомим подвижником кооперативного руху М. Левитським у селі Федвар Херсонської губернії. За статутом, артіль нагадувала товариство зі спільного обробітку землі, в якому усупільнення основних засобів було умовним і здійснювалося на добровільних засадах. Колективна праця мала сезонний характер. Земля була усупільнена, робоча худоба утримувалася в артільному хліві або на дворах. Урожай артільники розподіляли за кількістю робочих душ у кожній родині, та коефіцієнтом трудової участі (КТУ). Як правило, такі артілі існували по кілька років і розпадалися. Підприємливіші члени артілі, зміцнивши своє матеріальне становище за рахунок спільної праці, поверталися до одноосібного господарювання. Переважали приватновласницькі тенденції. Як зазначав М.В. Левитський, селян приваблювала не кооперативна ідея, а можливість одержати позику тому вони віддавали перевагу кредитній кооперації.

Крім артільної поширювалися такі організаційні форми сільськогосподарської кооперації, як товариства з переробки та збуту продукції селянських господарств (850 господарств у 1913 р), товариства зі спільного обробітку землі (ТСОЗи), та ін.

До 1905-1907 років ринкові відносини в царській Росії розвивалися повільно, тому селянин не відчував гострої залежності від вільного ринку і не бачив переваг у кооперативній формі господарювання порівняно з натуральною формою. До того ж господарську діяльність молодосвідчених кооператорів пригнічував надмірний нагляд з боку Міністерства фінансів і внутрішніх справ. Наприклад, принизливим було й те, що день час і місце зборів членів кредитного кооперативу необхідно було зареєструвати в поліцейському відділку.

Другий (1907-1917 рр.) етап характеризується швидким розвитком капіталістичних і товарно-грошових відносин у

країні. Потужний поштовх Для розвитку кооперації дала Столипінська реформа. Політика влади була цілеспрямовано й послідовно направлена в першу чергу на зміцнення індивідуальних селянських господарств за рахунок обмеження общинного землеволодіння, що підкріплювалося відповідною законодавчою базою.

Практично революційним був царський Указ «Про селянське землеволодіння і землекористування»(1906 р.). У 1908 році було затверджено "Зразковий статут сільськогосподарського товариства», у 1910-му прийнято Закон «Про селянське землеволодіння та землекористування», а в 1911 році - Закон «Про землеустрій» та ін. [236]. Вільне землеволодіння сприяло розвитку багатокладності й кооперації, становленню нових форм господарювання – індивідуальної, громадської, кооперативної. Площі поміщицького й общинного землеволодіння зменшувалися, швидко розвивалися куркульські та середняцькі господарства, посилювалося майнове розшарування селян.

За дослідженнями вітчизняних науковців, на Східній Україні склалися два напрями розвитку сільського господарства. Якщо на Правобережжі переважала європейська (приватно-індивідуальна) форма господарювання, то Лівобережжя перебувало під великим впливом російської общини. На общинному праві у 1905 році володіли землею 93,3% дворів Херсонської губернії, 93 - Катеринославської, 93,2 - Харківської та 51,6%. Цей регіон складно сприймав індивідуальну форму господарювання, більше потерпав від сільського безробіття. У ті часи по Україні близько 8 млн. селян шукали додаткових заробітків а 1 млн. були постійними батраками. Селян з усіх сторін тиснули посередницькі структури.

Як свідчать дослідження істориків, значна частина селян не була ні психологічно, ні економічно підготовлена до самостійного господарювання, не проявляла підприємниць-

ких здібностей та готовності до ринку. Дрібне товарне виробництво було розпорошеним, не мало своїх організаційних структур, а тому не могло протистояти потужному торгово-промислому капіталу. Селяни у загальній масі не розуміли сенсу кооперації, вважали, що все це «панські затії», переселялись у міста, на вільні землі, емігрували.

За цей період в Україні відбулося формування трьох основних видів сільськогосподарської кооперації: споживчої, кредитної і власне – сільськогосподарської, кожна з яких обслуговувала певну галузь селянського господарства. Напередодні революції 1917 р. в ній нараховувалось понад 10 тис. різних кооперативних товариств, які об'єднували до 3 млн. членів, проте так і не вдалося створити власної кооперативної системи з жодної гілки кооперації. Імперський фактор свідомо стримував утворення будь-яких структур, які б сприяли самоорганізації українського суспільства.

Третій – з 1917 по 1920 р. був надто короткий. Це були роки політичної нестабільності, невизначеності і двовладдя, запеклої боротьби між УНР та більшовиками за владу і вплив на кооперативну рух, параліч фінансової системи, присутність на ринку різних валют. Попри всі труднощі в роки революції та громадянської війни виникла українська селянська кооперативна система, ідейним осередком якої був ЦУКК (Центральний український кооперативний комітет).

Створили свої організаційні структури такі спілки: споживчу - «Дніпросоюз», кредитні - «Українбанк» та «Союзбанк», сільськогосподарську - «Централ». У січні 1920 р. з метою збереження самодіяльної кооперативної системи до вказаних кооперативних центрів приєдналися «Книгоспілка», «Страхосоюз», «ЦУКК» і було створено Всеукраїнську кооперативну спілку («Центроспілка»), яку не дали зареєструвати більшовики. Українська самодіяльна кооперативна система, яка формувалася до революції і

відродилася в роки українського державотворення, припинила своє існування восени 1920 р. [62].

Четвертий етап розвитку кооперації – (непівський) – дуже суперечливий, і найбільш трагічний в історії кооперативного руху в Україні. На весні 1921 року влада змушена була проголосити перехід до нової економічної політики (НЕП) і проявила неабиякі здібності при його впровадженні. Український уряд спеціальною постановою «Про сільськогосподарську кооперацію» надавав право селянським господарствам створювати різні сільськогосподарські кооперативи при всебічному сприянні держави. їм передавали велику кількість націоналізованого державою майна різних переробних підприємств, та інфраструктуру до цього діючих кооперативних структур.

Українські селяни, які потерпали від війни та політичних негараздів у країні, ставши реальними власниками майна, продукції і доходів, в умовах економічної кризи, постійного ідеологічного тиску з боку держави об'єднавшись в кооперативи, спромоглися за досить короткий проміжок часу відновити і розширити своє виробництво.

Варто відмітити, що з самого початку держава зуміла нав'язати кооперативному рухові свої правила. Були знехтувані загальноприйняті на той час кооперативні принципи. В кооператив неохоче приймали куркулів, а тільки бідняків і середняків. До 10% місць виділяли для службовців, які разом з бідняками повинні утворювати більшість серед членів кооперативу та його правління. Як правило, очолювали кооперативи члени комнезаму.

У 1922 р. було утворено республіканський центр «Сільський господар» (скорочено - «Сільгосподар»), який мав ще дві структурні ланки: середню – спілки (на рівні повітів і губерній), і нижню - сільськогосподарські товариства. Наприкінці 1922 р. в Україні діяло 49 кооперативних спілок і 6,5 тис. кооперативних товариств. Тобто сільськогосподарські

кооперативи стали найбільш організованою і динамічною виробничою структурою на селі.

Сільськогосподарська кооперація мала різні форми: збутово-постачальницьку, спеціальну (галузеву) кредитну, виробничу. Найпростішою і найбільш поширеною була збутово-постачальницька. Головними продуктами збуту були хліб, м'ясо, яйця, овочі, промислова сировина (цукрові буряки, хміль, махорка, вовна) [188].

З 1923-1924 і по 1927-1928 рр. торговий оборот зріс відповідно з 121,2 млн. крб. до 1142,8 млн. крб. У 1928 р. питома вага збуту в товарообороті досягла 67,3%, а постачання - 32,7%. Позитивне сальдо склало 375,4 млн. крб. У 1924 р. сільськогосподарська кооперація заготовила 100% хмелю, махорки і цукрових буряків, 77,1 - яєць, 66,0 - молочних продуктів, 58,0 - овочів, 55,0 - картоплі, 35,9 - хлібопродуктів та 37,2% - м'ясопродуктів [192]. Із «Сільгосподаря» утворилися окремі центри сільгоспокооперації, такі як «Добробут», «Укрптах», «Укрсільцукор», «Укрбурякспілка», «Плодоспілка», «Укрнасіньспілка» з аналогічними структурами - спілками і сільськогосподарськими товариствами. Кооперативне товариство «Добробут», наприклад, займалося заготівлею і збутом худоби, м'яса, молока та молочних продуктів. У 1926 р. воно об'єднувало 3 млн. селянських господарств, мало 11 кооперативних спілок і 1259 первинних товариств [182].

Протягом 1923-1928 років було сформовано ефективну систему кредитних організацій. Перший рівень її утворювали універсальні сіткові товариства, які в 1928 р. охоплювали членством до 33,4% селян. Селянським господарствам видавали кредит під 10% річних, а довготермінових 6% [98].

Другий рівень кредитної кооперації складали два типи організацій: банківські (міжокружні й окружні сільбанки) та філії Укрсільбанк та кредитні спілки, які у вузькокредитних

питаннях підпорядковувались Укрсільбанку, а в усіх інших і «Сільгосподарю».

Основним джерелом кредитування селянських господарств через систему кредитної кооперації були кошти держави. Пайові внески селян не перевищували 18-20% їх балансу.

Кредитна кооперація в Україні була знищена в 1930 році, а всі фінансові ресурси були передані Державному банку. Політика радянської держави була спрямована на пріоритетний розвиток на селі підприємств соціалістичної форми господарювання, тому їх кредитували більш посилено, ніж одноосібні господарства. Наприклад, на 1 жовтня 1928 року питома вага земель селянських господарств, об'єднаних в колгоспи становила 3,3%, а частка виданих їм кредитів - 12,4% (17 млн. крб.), заборгованість на кінець року зросла до 7,5 млн. крб.

За 5-6 років державою було практично завершено формування кооперативних структур на всіх рівнях: місцевому, регіональному, республіканському. В 1928 р., напередодні колективізації, всіма формами кооперації було охоплено 3 млн. дворів (59,9%) об'єднаних у понад 26 тис. кооперативних товариств. Слід відзначити, що підтримувана державою виробнича кооперація охоплювала лише 2,9% селянських господарств [49].

Таким чином, держава, маючи чітко розроблену програму дій, через сформовану сітку кооперативів шляхом об'єднання інтересів господарських суб'єктів вивела сільськогосподарську галузь із кризового стану. Якщо в дореволюційний період ініціаторами кооперативного відродження в Україні була інтелігенція, а в роки незалежності - держава і селяни, то в період НЕПу впроваджували нову форму моделі суспільно-політичного життя ревкоми, парткоми, комітети незаможних селян.

Ця сторінка української кооперації поки що залишається поза увагою сучасних дослідників і, незважаючи на політи-

чну складову, вимагає поглибленого вивчення, аналізу й осмислення.

Друга гілка кооперації - західноукраїнська - постійно розвивалася під сильним впливом західноєвропейських кооперативних рухів і була їх помітною складовою. Варто вказати, що майже всі господарські товариства тих часів створювалися за національним принципом. Учасниками були 4 найбільші етнічні групи: українці, поляки, євреї та німці, кожна з них творила свої кооперативи.

Як на Східній Україні, так і на Галичині та Буковині перші кооперативи були фінансовими. Уже в 1894 р. у Львові на базі 17 кредитних кооперативів було створено «Краєвий союз кредитовий». Членами Союзу могли бути як юридичні, так і фізичні особи. КСК постійно підтримував українські кооперативи. У 1904 р. був створений центральний орган українських кооперативних союзів - «Краєвий Союз Ревізійний».

Функції КСР були визначені законом і полягали в періодичній перевірці діяльності об'єднаних кооперативів усіх видів і ступенів на території Галичини. Найвищим органом управління КСР були загальні збори, а між зборами - Рада, в яку обрали 12 членів. Поточними справами займався Постійний Виконавчий Комітет і призначений ним директор канцелярії КСР. У 1904 - 1914 р. його очолював К. Левицький [367].

Як на Сході так і на Заході України великої шкоди кооперації завдали військові дії, зміна влади, девальвація місцевої валюти, від якої кредитна кооперація втратила будь-яку основу для свого існування. Характерно, що в Західній Україні період хаотичного розвитку певного виду кооперативів був нетривалим і швидко набув чітких організаційних форм [99].

З прийняттям польським сеймом у 1920 р. закону про кооперацію, було відновлено діяльність Ревізійного союзу українських кооперативів (РСУК).

На початок 1936 року всі ревізійні союзи контролювали в Західній Україні 5366 кооперативів і 1196 тис. членів, у тому числі 3272 українських (з них проросійських «Днестросян» і «Защита земли» – близько 250 кооперативів), які об'єднували 597,6 тис. членів. Польські ревізійні союзи охоплювали 1934 товариства (561,8 тис. членів), єврейська кооперація – 160 товариств (з них 150 кооперативних банків і кас), які об'єднували 36,9 тис. пайовиків.

Широкого розвитку в 20-30-х роках ХІХ століття набула українська кредитна кооперація, яка перебувала під опікою «Центробанку». У 1938 р. під контролем РСУК було 138 українбанків, 543 «райфайзенки» та 11 допоміжних кооперативів. Якщо у 1935 р. кооперативні банки і каси видали готівкою позичок на суму 10 млн. злотих, то в 1936 – 11,5 млн., 1937 – 15 млн., а в 1938 р. – 28 млн. злотих [134].

Напередодні встановлення радянської влади на Галичині діяла чисельна мережа молочарських кооперативів. У 1938 р. працювало 136 районних молочарень, що налічували близько 1600 збірних пунктів організованих у кооперативне об'єднання «Маслосоюз», який переробив понад 110 тис. т молока і виробив понад 3250 т масла. «Маслосоюз» охоплював майже 205 тис. селянських дворів. Спираючись на власні сили, в умовах жорсткої конкурентної боротьби, постійного тиску з боку польської влади, він успішно витримував конкуренцію з іншими кооперативами Польщі. Його торговий оборот з 1924 по 1938 р. зріс від 200 тис. до 15 млн злотих, значна частина продукції йшла на експорт.

Розвиток кооперації в Західній Україні тривав на 10 років довше, ніж в Східній і був перерваний владою з приєднанням Західних областей до України.

Підсумовуючи ці сторінки становлення, розвитку й занепаду кооперації в Україні можна стверджувати, що кооперативний рух, незважаючи, на свою драматичну історію, залишив помітний слід у розвитку нашого народу споконвічних традицій жити на засадах взаємодопомоги і взаємовиручки, відіграв велику роль у підвищенні його національної самосвідомості.

У 60-70 роках ХХ століття, в Україні була спроба започаткувати діяльність гнучких виробничо-господарських систем, щоб здолати перешкоди, створювані централізованими методами управління щодо інтеграції сільськогосподарського товаровиробника у сферу переробки і реалізації продукції. Такі форми вертикальної інтеграції об'єднували зусилля товаровиробників на отримання кінцевого продукту.

В Україні станом на кінець 80-х років працювало 43 агропромислових комбінати, понад 300 агропромислових об'єднань, 48 агрофірм, до складу яких увійшли понад 1700 колгоспів і радгоспів, близько 200 промислових підприємств, майже 500 торгових та обслуговуючих організацій [321]. Поширювалося міжгосподарське кооперування. На час розпаду СРСР в Україні існувало 2,4 тис. міжгосподарських формувань, 703 із них займалося виробництвом, а інші і переробкою продукції й обслуговуванням. Кооперація була найбільш поширеною на відгодівлі тварин і птиці: 150 міжгосподарських підприємств спеціалізувалися на відгодівлі великої рогатої худоби і свиней, 474 – вирощували птицю [321].

Створювані адміністративним шляхом різноманітні агропромислові об'єднання не завжди враховували інтереси їх членів і фактор економічної доцільності. Вони вимагали багато коштів і постійного адміністративного контролю. Інтеграційні процеси в АПК були досить слабкі, тому як тільки держава втратила контроль за їх діяльністю,

більшість із них збанкрутувало і розпалося. З реорганізацією колгоспів і радгоспів в інші організаційні структури була зруйнована договірна база між суб'єктами господарської діяльності. Тобто, радянська практика підтвердила, що спроба створити кооперативні структури на базі державних або одержавлених підприємств, не враховуючи прописної істини, що кооператив - це в першу чергу об'єднання індивідуальних власників, а не найнятих працівників, в реальному житті перетворюються на штучну схему, яка не спроможна повноцінно функціонувати в умовах жорсткого ринкового середовища.

Поштовхом для розвитку нового виду кооперативних відносин у країні мав стати прийнятий в 1988 р. Закон СРСР «Про кооперацію» [80], але очікуваного розвитку справжнього кооперативного руху не відбулося. Закон не відображав істинної соціально-економічної природи кооперативних організацій, а сприяв відродженню під виглядом так званих «кооперативів» різних підприємницьких структур, які, по суті, кооперативами не були. Виникнення великої кількості псевдокооперативних організацій у країні в умовах масової кооперативної безграмотності суспільства скомпроментувало кооперативну ідею.

У концепції Закону СРСР «Про кооперацію» було закладено принципову теоретичну помилку, суть якої в ототоженні кооперативної діяльності з колективними підприємствами, а це призвело до того, що в суспільній свідомості укорінилося поняття, що кооперація і колективне підприємство одно і те ж [251].

З цього приводу відомий американський економіст українського походження В. Терещенко [97] зазначав, що автори закону не тільки не вивчили історію світової кооперації, а й зігнорували досвід вітчизняних кооператорів минулих років. У законі навіть не наведено чіткого поняття, що таке кооператив, не розмежовано поняттям «колективне

підприємство» і «кооперативне підприємство». Кооперативами прийнято вважати тільки ті організації, які створені на специфічних організаційно-управлінських принципах [97].

Відродження сільськогосподарської кооперації в Україні почалося з прийняттям у 1997 році Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію». Сприяли активізації її розвитку й Укази Президента України від 6 червня 2000 року № 767 «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку» та від 19 грудня 2000 року № 1348 «Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посиленні його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах».

Постановою Кабінету Міністрів України № 1858 від 12 грудня 2002 року «Про затвердження «Програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на 2003-2004 рр.» зроблено спробу надати кооперативному руху на селі більшого динамізму й організованості.

Цей перелік можна продовжувати, адже в новітній історії України програмних документів щодо сприяння кооперації, було розроблено чимало, але з їх виконанням повсякчас були проблеми, зокрема з посилкою на відсутність фінансування.

Віддаючи належне увазі держави до створення правового поля кооперації, на нашу думку, прийняті Закони, Укази, Постанови є дещо декларативними, тому що не наповнюють кооперативні процеси реальним фінансуванням, правовим та інформаційно-консультаційним забезпеченням. Державні органи влади практично відмежувалися від координації процесів становлення сільської кооперації, тому вони розвиватися стихійно. Доказом може бути навіть відсутність державної статистичної звітності щодо діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

РОЗДІЛ 2. СУЧАСНИЙ СТАН РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КООПЕРАТИВІВ В УКРАЇНІ

2.1. Інституційне забезпечення організації і функціонування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів*

Основним міжнародним актом, який визначає засади функціонування кооперації, є Декларація про кооперативну ідентичність, прийнята на Генеральній Асамблеї Міжнародного кооперативного альянсу (МКА) у 1995 році. Відповідно до цієї декларації кооператив - це автономна асоціація осіб, що об'єдналися на добровільній основі з метою задоволення своїх загальних економічних, соціальних і культурних потреб та устремлінь за допомогою створеного у спільній власності на демократичних засадах контрольованого підприємства. Кооперативи засновані на цінностях самопомоги, особистої відповідальності, демократії, рівноправ'я, рівності і солідарності. Традиційно члени кооперативів обстоюють такі етичні цінності, як чесність, відкритість, відповідальність перед суспільством і турбота про інших людей. Кооперативи діють відповідно до семи кооперативних принципів: добровільного і відкритого членства, демократичного контролю з боку членів, участі членів в економічній діяльності, автономії і незалежності, освіти, професійної підготовки та інформації, співпраці кооперативів та турботи про суспільство [167].

Послугами кооперативних організацій користується половина населення планети. Членами Міжнародної Кооперативної Асамблеї є 292 кооперативні організації з 95 країн, представляють інтереси понад мільярда людей. На кооперативних підприємствах в світі працює понад

* Автори: Малік М.Й., Рибак Я.Я., Швець А.А.

250 мільйонів осіб. Оборот підприємств становить 2,2 трильйони доларів [55].

У західних країнах кооперативи забезпечують до 50% обсягів виробництва продукції харчової промисловості, комбікормів. Через кооперативи постачається значна частина паливно-мастильних матеріалів (у США – 44%, у Фінляндії – 40%). Через кооперативи реалізується товарної продукції аграрного сектора: у країнах ЄС – більше 60%; у скандинавських країнах – 80%; у Японії та Китаї – 90%.

Форми підтримки кооперативів в ЄС:

- законодавче унормування особливостей некомерційних (неприбуткових) організаційних кооперативних форм;
- забезпечення кооперативів типовими статутами і правилами внутрішньогосподарської діяльності;
- унормування державного контролю створення і функціонування кооперативних структур;
- участь у формуванні матеріально-технічної бази;
- співпраця з кооперативами на ринках (державне замовлення, оплата складування продукції до кращих цін, вилучення з продаж тощо);
- оплата праці спеціалістів кооперативів упродовж 3-5 років становлення;
- участь у формуванні статутних фондів кооперативних банків;
- консультаційна підтримка, навчання, підготовка кадрів [267].

Правовий супровід

Функціонування та діяльність сільськогосподарських кооперативів регулюється нормами Цивільного, Господарського, Податкового, Земельного кодексів України та законів України «Про кооперацію», «Про сільськогосподарську кооперацію», іншими законодавчими та нормативно-правовими актами.

За роки незалежності в Україні прийнято низку нормативно-правових актів, що регулюють кооперативні відносини, а саме:

у 1997 році Верховна Рада України схвалила Закон України від 17 липня 1997 року № 469/97-ВР «Про сільськогосподарську кооперацію», яким урегулювалось на законодавчому рівні функціонування сільськогосподарських кооперативів в Україні;

у 1999 році Указом Президента України № 1529 «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» було зобов'язано Кабінет Міністрів України та органи місцевого самоврядування здійснити заходи щодо підтримки особистих селянських та фермерських господарств шляхом створення селянами та суб'єктами господарювання неприбуткових обслуговуючих кооперативів;

у 2000 році Указом Президента України № 1348 «Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах» розвиток кооперативного руху визнано одним із важливих напрямів реалізації структурних змін в економіці України та формуванні її багатуокладності;

у 2002 році Мінагрополітики розроблено, а Урядом прийнято постанову № 1858 «Про затвердження Програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на 2003-2004 роки», дія якої була продовжена на 2005 рік;

у 2003 році важливою подією стало прийняття Закону України «Про кооперацію», який визначив правові, організаційні, економічні та соціальні засади функціонування кооперації в Україні (виробничих, споживчих, обслуговуючих кооперативів);

у 2009 році з метою законодавчого та нормативно - правового забезпечення підтримки сільськогосподарської

обслуговуючої кооперації Кабінетом Міністрів України прийнято низку нормативно-правових актів, а саме:

- розпорядження КМУ від 11.02.2009 № 184-р «Про схвалення концепції Державної цільової програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року»;

- постанову КМУ від 03.06.2009 № 557 «Про затвердження Державної цільової економічної програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року», яка втратила чинність на підставі постанови КМУ від 22.06.2011 № 704;

- розпорядження КМУ від 11.02.2009 № 219-р «Про затвердження плану організаційних заходів щодо сприяння розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та забезпечення доступу особистих селянських і фермерських господарств на ринок аграрної продукції»;

- постанова КМУ від 9.09.2009 № 1039 «Деякі питання надання державної підтримки сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам»;

у 2011 році прийнято постанову Кабінету Міністрів України від 9.03.2011 № 272 «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів»;

у 2012 році прийнято Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», яким виключено статті та розділи, що дублюють норми Закону України «Про кооперацію», зокрема, в частині визначення понять, врегулювання принципів діяльності кооперативів, загальних умов створення, вступу та припинення членства в кооперативі, прав та обов'язків членів та асоційованих членів. Крім того, визначено ознаки неприбутковості сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів

(далі - СОК), що мало стати передумовою внесення змін до податкового законодавства;

у 2013-2014 роках:

- розроблено та видано науково-практичний коментар до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію»;

- наказами Мінагрополітики України затверджено Примірні статuti сільськогосподарського обслуговуючого та виробничого кооперативів, Примірні правила внутрішньогосподарської діяльності СОК, Порядок та умови проведення конкурсного відбору СОК для надання їм фінансової підтримки за рахунок коштів державного бюджету та план заходів Мінагрополітики з підтримки розвитку СОК на період до 2020 року [271].

Наразі в Україні створено необхідні умови для розвитку сільськогосподарської кооперації. Сформовано правову базу, здійснюється інформаційно-консультаційний супровід сільськогосподарських кооперативів.

Відповідно до українського законодавства виробники сільськогосподарської продукції можуть об'єднуватись у сільськогосподарські виробничі та обслуговуючі кооперативи.

Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив (СОК) утворюється шляхом об'єднання фізичних та/або юридичних осіб - виробників сільськогосподарської продукції для організації обслуговування, спрямованого на зменшення витрат та/або збільшення доходів членів цього кооперативу під час провадження ними сільськогосподарської діяльності та на захист їхніх економічних інтересів.

Сільськогосподарський виробничий кооператив (СВК) утворюється шляхом об'єднання фізичних осіб, які є виробниками сільськогосподарської продукції, для провадження спільної виробничої або іншої господарської діяльності на засадах їх обов'язкової трудової участі з метою одержання прибутку.

Відповідно до чинного законодавства на відміну від членів СВК у члени СОК зберігають право приватної власності на вироблену продукцію, продану через кооператив [239].

Конституція України як основний закон держави гарантує право власності на землю [206, ст. 14], передбачає право кожного володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю [206, ст. 41], закріплює право на підприємницьку діяльність [206, ст. 42].

У червні 2009 року Кабінетом Міністрів України була затверджено Державну цільову економічну програму підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року [271]. Інформація про таку програму, її усвідомлення потенційними учасниками сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, породжені цим усвідомленням очікування призвели до збільшення протягом одного року на 30,4% кількості таких кооперативів. Однак, зі мною уряду у 2010 році фінансування цієї програми припинилося, а у 2011 році ця програма була скорочена [281]. Усвідомлення цієї інформації членами кооперативів призвело до скорочення кількості кооперативів у 2010 році.

У 2012 році широкого розголосу набула ініціатива тодішнього міністра аграрної політики «Рідне село». Її метою декларувалося залучення сільських територіальних громад до загальних економічних процесів та, внаслідок цього, поліпшення умов проживання на селі. Основний принцип – розвиток сільськогосподарської кооперації [190].

Господарський кодекс України від 19 лютого 2016р. №436-IV(ГКУ) встановлює відповідно до Конституції України правові основи господарської діяльності (господарювання), яка базується на різноманітності суб'єктів господарювання різних форм власності і регулює господарські відносини, що виникають у процесі організації

та здійснення господарської діяльності між суб'єктами господарювання, а також між цими суб'єктами та іншими учасниками відносин у сфері господарювання.

Господарський кодекс України покликаний забезпечити зростання ділової активності суб'єктів господарювання, розвиток підприємництва і на цій основі підвищення ефективності суспільного виробництва, його соціальну спрямованість відповідно до вимог Конституції України, утвердити суспільний господарський порядок в економічній системі України, сприяти гармонізації її з іншими економічними системами. Безпосередньо це стосується діяльності СОК, як організацій, що не ставлять за мету отримання прибутку, наприклад, ст. 52 ГКУ, в якій вперше дається визначення некомерційної господарської діяльності («самостійна систематична господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання, спрямована на досягнення економічних, соціальних та інших результатів без мети одержання прибутку»), а також суб'єктів її здійснення. Загальне положення про те, що підприємства можуть створюватися як для здійснення підприємництва, так і для некомерційного господарювання, закріплене у ч. 2 ст. 62 ГКУ.

Цивільним кодексом України від 16 січня 2003 р. №435-IV регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

Стаття 86 Кодексу встановлює, що непідприємницькі товариства (кооперативи, крім виробничих, об'єднання громадян тощо) та установи можуть поряд зі своєю основною діяльністю здійснювати підприємницьку діяльність, якщо інше не встановлено законом і якщо ця діяльність відповідає меті, для якої вони були створені та сприяє її досягненню.

Практика засвідчила, що в Господарському та Цивільному кодексах містяться істотні недоліки та розбіжності в регулюванні кооперативних відносин.

Серед недоліків та розбіжностей кодексів можна виділити такі:

- кодекси взагалі не передбачають можливості заснування кооперативу юридичними особами;
- кодекси не містять визначення обслуговуючого кооперативу, а отже, фактично отожднюють правовий статус обслуговуючого та споживчого кооперативів;

Бюджетний кодекс ст. 20, ч. 7 визначає, що за бюджетними програмами, здійснення заходів за якими потребує нормативно-правового визначення механізму використання бюджетних коштів, головні розпорядники коштів державного бюджету розробляють проекти порядків використання коштів державного бюджету та забезпечують їх затвердження в терміни, визначені Кабінетом Міністрів України. За рішенням Кабінету Міністрів України порядки використання коштів державного бюджету затверджуються Кабінетом Міністрів України або головним розпорядником коштів державного бюджету за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної бюджетної політики. Таким чином, дана норма регулює порядок використання коштів, передбачених у Державному бюджеті на підтримку сільськогосподарських кооперативів. З метою її реалізації Кабінет Міністрів своєю постановою затверджує відповідні порядки, наприклад ПКМ №272 від 9.03.2012 р. із змінами згідно з ПКМ №949 від 17.10.2012 р.

До галузевого законодавства, що регулює праввідносини у сфері сільськогосподарської обслуговуючої кооперації в Україні, належать Земельний кодекс України, Закон України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років», Закон України

«Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року».

Земельним кодексом України (від 25 жовтня 2001 р. №2768-III) регулюються земельні відносини з метою забезпечення права на землю громадян, юридичних осіб, територіальних громад та держави, раціонального використання та охорони земель.

У Земельному кодексі залишилось нерегульованим питання стосовно набуття права власності на землю сільськогосподарськими кооперативами, так як вони складають окрему категорію суб'єктів підприємницької діяльності та не мають статутного фонду. Крім того, на відміну від господарських товариств, земельні ділянки, передані до пайового фонду кооперативу, повертаються власникам при виході з нього його членів.

До спеціального законодавства щодо обслуговуючої сільськогосподарської кооперації можна віднести Закони України «Про кооперацію», «Про сільськогосподарську кооперацію» та «Про споживчу кооперацію».

Закон України «Про кооперацію» від 10 липня 2003 р. № 1087-IV (із змінами) визначив правові, організаційні, економічні та соціальні основи функціонування кооперації в Україні. Метою кооперації закон (ст. 3) визначає задоволення економічних, соціальних та інших потреб членів кооперативних організацій на основі поєднання їх особистих та колективних інтересів, поділу між ними ризиків, витрат і доходів, розвитку їх самоорганізації, самоуправління та самоконтролю.

Основними завданнями кооперації є:

- підвищення життєвого рівня членів кооперативів, захист їх майнових інтересів і соціальних прав;
- створення системи економічної і соціальної самопомоги населення та суб'єктів господарювання;

- залучення у виробництво товарів, робіт, послуг, додаткових трудових ресурсів, підвищення трудової і соціальної активності населення;

- створення і розвиток інфраструктури, необхідної для провадження господарської та іншої діяльності кооперативів з метою зростання матеріального добробуту їх членів та задоволення потреб у товарах і послугах;

- сприяння сталому розвитку та становленню засад демократичного розвитку суспільства.

Згідно зі ст.6. закону, кооператив є первинною ланкою системи кооперації, він створюється внаслідок об'єднання фізичних та/або юридичних осіб на основі членства для спільної господарської та іншої діяльності з метою поліпшення свого економічного стану.

Відповідно до завдань та характеру діяльності кооперативи поділяються на такі типи: виробничі, обслуговуючі та споживчі. За напрямками діяльності кооперативи можуть бути сільськогосподарськими, житлово-будівельними, садово-городніми, гаражними, торговельно закупівельними, транспортними, освітніми, туристичними, медичними тощо.

Сільськогосподарський кооператив утворюється фізичними та/або юридичними особами, які є виробниками сільськогосподарської продукції.

Виробники сільськогосподарської продукції – юридичні особи всіх організаційно-правових форм господарювання та їх відокремлені підрозділи, фізичні особи (фізичні особи-підприємці, домогосподарства), які займаються сільськогосподарською діяльністю, передбаченою класифікацією видів економічної діяльності, мають у володінні, користуванні або розпорядженні землі сільськогосподарського призначення чи сільськогосподарських тварин.

Чинники, що спонукають виробників сільськогосподарської продукції до кооперування:

- вигода від участі у великих за обсягом господарських операціях, створення конкуренції комерційним посередницьким фірмам та уникнення конкуренції між собою, використання професійного менеджменту;

- можливість отримувати прибуток не тільки від виробництва, а й від подальших стадій руху виробленої ними продукції в межах маркетингового ланцюжка певного товару (виробництво – збирання та зберігання – переробка – транспортування – оптова торгівля – роздрібна торгівля – споживання);

- вихід на вигідні ринки збуту, постачання і послуг, у тому числі міжнародні;

- переваги від координації дій, розподілу ризику і отримання ринкової вигоди, тобто забезпечення контролю ситуації на ринку.

Кооператив є юридичною особою, має самостійний баланс, розрахунковий та інші рахунки в установах банків, печатку із своїм найменуванням.

Законом передбачена можливість існування кооперативного об'єднання та визначено порядок його створення (ст. 30–33).

Кооперативне об'єднання – спілка, ліга, асоціація, альянс та інші форми добровільного об'єднання кооперативів за видами діяльності чи територіальною ознакою з метою створення сприятливих умов для діяльності кооперативів, що входять до його складу, та їх членів. Членом кооперативного об'єднання також може бути інше кооперативне об'єднання.

Зазначається, що кооперативні об'єднання створюються та діють із місцевим (сільським, селищним, міським, районним, обласним, республіканським в Автономній Республіці Крим) або загальнодержавним статусом і є некомерційними організаціями.

Члени кооперативного об'єднання будь-якого рівня - кооперативи, кооперативні об'єднання - зберігають статус юридичної особи.

Закон встановлює основні засади взаємовідносин між державою і кооперативними організаціями. Так, згідно зі ст. 37 закону держава гарантує додержання прав і законних інтересів кооперативних організацій та їх членів, максимально сприяє розвитку і зміцненню їх господарської самостійності, а також сприяє підготовці висококваліфікованих кадрів для системи кооперації, розвитку мережі кооперативної освіти, проведенню наукових досліджень з питань кооперації.

Кооперативні організації взаємодіють з органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування в питаннях виробництва продукції та надання послуг з метою зниження рівня безробіття, розв'язання інших економічних і соціальних проблем.

Власність кооперативних організацій є недоторканою, перебуває під захистом держави і охороняється законом. Забороняється використання майна кооперативних організацій на цілі, не пов'язані з їх статутною діяльністю. Держава не відповідає за зобов'язаннями кооперативних організацій, а кооперативні організації не відповідають за зобов'язаннями держави.

Законом забороняється втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування у фінансово-господарську та іншу діяльність кооперативних організацій, крім випадків, безпосередньо передбачених законом.

У ст. 37 зазначається також, що збитки, завдані кооперативній організації внаслідок виконання рішень органів державної влади, органів місцевого самоврядування або їх посадових осіб, а також внаслідок невиконання чи неналежного виконання органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування передбачених

законодавством обов'язків щодо цієї організації, підлягають відшкодуванню у встановленому порядку. Спори з питань відшкодування збитків вирішуються в судовому порядку.

Контроль за діяльністю кооперативних організацій здійснюють від-повідні органи державної влади в межах своєї компетенції, встановленої законом.

Хоча закон «Про кооперацію» був прийнятий значно пізніше за закон «Про сільськогосподарську кооперацію» його розробникам не вдалося зробити його базовим для кооперації та кооперативного руху в Україні. Більше того, закон має низку суттєвих недоліків.

Недоліки Закону України «Про кооперацію»:

- фактично виконував тільки формальну функцію, визначаючи на рівні основ галузевого законодавства лише принципові засади діяльності кооперативів;

- не узгоджувався з положеннями чинних Цивільного та Господарського кодексів України, як на доктринальному рівні, так і на рівні визначення окремих термінів;

- взагалі не регулював окремих кооперативних відносин, зокрема пов'язаних з діяльністю сільськогосподарських, житлово-будівельних кооперативів та садівницьких і садово-городніх товариств (регулювання цих відносин, з поправкою на сучасний стан соціально-економічного розвитку нашої держави, здійснювалося на основі закону «Про кооперацію в СРСР»;

- не регламентував специфіки оподаткування і кредитування кооперативів, зокрема недопущення подвійного оподаткування доходів від кооперативної діяльності, що стало підґрунтям для існування численних суперечностей між податковим та кооперативним законодавством, зокрема щодо визначення неприбуткового статусу СОК;

- недостатньо чітко пояснювалася доля неподільного фонду кооперативу в разі його ліквідації, зокрема невизначеною залишалась процедура визначення

кооперативної організації (організацій), якій за рішенням ліквідаційної комісії мало передаватися майно неподільного фонду.

Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 р. № 469/97-ВР (із змінами) визначив правові, організаційні, економічні та соціальні умови діяльності кооперативів у сільському господарстві та їх об'єднань. До набуття чинності в серпні 1997 р. Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» в Україні не існувало законодавчого визначення сільськогосподарського кооперативу, а правовою основою діяльності українських сільськогосподарських кооперативів залишався прийнятий в 1988 р. Закон СРСР «Про кооперацію в СРСР» (у частині, яка не суперечила чинному законодавству України).

Хоча прийняття Законів України «Про сільськогосподарську кооперацію» та «Про кооперацію» стало свого часу важливим кроком уперед на шляху законодавчого забезпечення сфери кооперації, зокрема сільськогосподарської, сприяло відродженню кооперативного руху в Україні, з плином часу виразно проявилися недоліки та правові огріхи спеціального кооперативного законодавства, що почало стримувати розвиток кооперації, як у якісному, так і кількісному вимірах.

Сільськогосподарські кооперативи, зокрема обслуговуючі, змушені були довгий час працювати в недосконалому правовому середовищі, що характеризувалося, насамперед, неузгодженістю окремих норм, визначень понять та положень Законів України «Про кооперацію» та «Про сільськогосподарську кооперацію», а це, у свою чергу, давало підстави для їх довільного тлумачення та застосування на практиці (наприклад, деякі СОК були зареєстровані та діяли як неприбуткові організації, а деякі – як прибуткові). Однозначного законодавчого трактування та врегулювання потребувало визначення особливостей

економічних засад діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

Крім того, регулювання кооперативних відносин, яке здійснюється указами Президента України, постановами Кабінету Міністрів України, відомчими наказами та інструкціями, характеризується відсутністю певної ієрархії нормативних актів, системи супідрядності норм і системи їх взаємодії, що призводить до виникнення серйозних правових колізій.

Основними питаннями, що потребують вирішення на законодавчому рівні залишаються:

- запровадження відповідного режиму оподаткування податком на прибуток, податком на додану вартість та податком на доходи фізичних осіб, що дозволив би збільшити вигоди об'єднання особистих селянських господарств в кооперативи;

- запровадження системи, що дозволила б визначати (хоча б нормативно) додану вартість, сформовану кооперативом членами особистих селянських господарств по реалізованій продукції, тобто, оподаткувати саме додану, а не всю вартість реалізованої продукції (це питання може бути вирішене шляхом поширення на кооперативи пільгового режиму оподаткування ПДВ аналогічно тому, що діє для сільськогосподарських підприємств);

- питання надання в оренду, використання та можливості продажу земель комунальної власності, що надані у користування кооперативам;

- розширення програм державної підтримки сільськогосподарських виробників і на сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи;

- закріплення та приведення у відповідність усіх законодавчих актів щодо не прибуткового статусу сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. Таким чином, неврегульованими залишаються питання

формування таких умов, що сприяли б підвищенню економічної доцільності створення сільськогосподарських кооперативів.

У листопаді 2012 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію».

Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» в новій редакції визначив правові, організаційні, економічні та фінансові особливості утворення і діяльності сільськогосподарських кооперативів.

До сфери регулювання Закону України «Про кооперацію» віднесені положення щодо загальних принципів, поняття та норм утворення, забезпечення функціонування, управління та ліквідації сільськогосподарського кооперативу і кооперативних об'єднань, контролю за їх діяльністю, прав та обов'язків їх членів, формування майна, фондів, цін і тарифів на продукцію та послуги, а також трудових відносин у таких кооперативах та об'єднаннях.

Законом були внесені зміни і доповнення до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» з метою приведення в повну відповідність його норм до норм Закону України «Про кооперацію» та врегулювання наявних розбіжностей з нормами діючих законодавчих актів. Фактично, Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» був викладений у новій редакції (замість 38 статей він тепер містить 16).

Закон також виклав у новій редакції ст. 52 Господарського кодексу України, якою СОК були віднесені до суб'єктів, які здійснюють некомерційне господарювання, а також ст. 86 Цивільного кодексу України, якою СОК були віднесені до непідприємницьких організацій.

Закон визначає (ст. 3), що за цілями, завданнями і характером діяльності кооперативи поділяються на виробничі та обслуговуючі. Якщо сільськогосподарські виробничі

кооперативи провадять господарську діяльність, основною метою якої є отримання прибутку, та реалізують свою продукцію за цінами, що встановлюються самостійно на договірних засадах з покупцем, і є суб'єктами підприємницької діяльності, то обслуговуючі – спрямовують свою діяльність на обслуговування своїх членів – виробників сільськогосподарської продукції, не маючи на меті одержання прибутку, і є неприбутковими організаціями.

Неприбутковість діяльності СОК визначається з огляду на такі ознаки:

- кооператив надає послуги тільки своїм членам;
- послуги надаються з метою зменшення витрат та/або збільшення доходів членів кооперативу.

Термін «неприбутковість» (на відміну від терміна «безприбутковість», який означає, що суб'єкт господарювання ставить собі як основну мету отримання прибутків, однак через об'єктивно-суб'єктивні фактори не може їх отримати) не означає відмови від отримання прибутку, чи швидше доходу, оскільки кооперативи мають бути не лише рентабельними, але і конкурентоздатними в умовах ринкової економіки.

В обслуговуючих кооперативах прибуток не є самоціллю, а способом досягнення іншої мети – задоволення потреб насамперед членівкооперативу шляхом надання їм послуг у найефективніший спосіб. Неприбутковість СОК стосується не ефективності його роботи, а розподілу коштів, які в некооперативних організаціях вважаються прибутком. Решта ознак підприємства, таких як участь у процесах обміну, використання найманої праці та її економічне заохочення, в кооперативах є незмінними.

Обслуговуючі кооперативи можуть надавати такі види послуг:

- переробні – переробка сільськогосподарської сировини, що виробляється членами таких кооперативів (вироб-

ництво хлібобулочних, макаронних виробів, овочевих, плодово-ягідних, м'ясних, молочних, рибних продуктів, виробів і напівфабрикатів з льону, луб'яних культур, лісо- і пиломатеріалів тощо);

- заготівельно-збутові – заготівля, зберігання, передпродажна обробка та продаж продукції, виробленої членами таких кооперативів, надання їм маркетингових послуг;

- постачальницькі – закупівля та постачання членам таких кооперативів засобів виробництва, матеріально-технічних ресурсів, необхідних для виробництва сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки, виготовлення сировини, матеріалів та постачання їх членам кооперативу.

У разі поєднання кількох видів діяльності утворюються багатофункціональні кооперативи.

СОК надають своїм членам й інші послуги, зокрема технологічні, транспортні, меліоративні, ремонтні, будівельні, з ветеринарного обслуговування тварин і племінної роботи, бухгалтерського обліку і аудиту, науково-консультаційного обслуговування.

Практика свідчить, що в сучасних економічних умовах найбільш життєздатними є багатофункціональні обслуговуючі кооперативи, оскільки диверсифікація ділової активності знижує підприємницький ризик таких кооперативів. Експерти вважають, що українському аграрному товаровиробнику необхідна досконала мережа багатогалузевих кооперативів. Згодом можлива спеціалізація СОК за певними напрямками діяльності чи за певними видами послуг.

СОК не є власниками сільськогосподарської продукції, що вироблена, вирощена, відгодована, виловлена або зібрана (заготовлена) його членами – виробниками сільськогосподарської продукції. Власниками сільськогосподарської продукції, яка заготовлюється,

переробляється, постачається, збувається (продається) таким кооперативом, є його члени. Обслуговуючі кооперативи можуть на добровільних засадах утворювати об'єднання, які є неприбутковими і провадять свою діяльність на тих самих засадах, що й окремі СОК.

За рішенням загальних зборів СОК може бути реорганізовано лише в інший СОК, а кооперативне об'єднання – в інше кооперативне об'єднання. В обслуговуючих кооперативах об'єднується тільки частина власності товаровиробників, необхідна для повноцінної роботи кожного такого кооперативу, шляхом передання йому грошового або натурального (у вартісній оцінці) внеску на основі вироблених принципів, зафіксованих в установчій угоді про створення кооперативу.

Особливістю обслуговуючого кооперативу є те, що він:

- належить сільськогосподарським товаровиробникам – своїм членам і водночас клієнтам та управляється ними на демократичних засадах;

- надає своїм членам ті послуги, які необхідні для їх власних колективних, фермерських чи особистих підсобних господарств;

- не ставить за мету отримання прибутку для себе, а передбачає збільшення прибутковості господарювання своїх членів.

Специфічною й найхарактернішою рисою СОК є те, що його члени поєднують в одній особі співвласника (засновника) кооперативного підприємства та його клієнта. Це має важливе стимулююче значення, сприяє орієнтації інтересів учасників кооперативного підприємства насамперед на пошук економічної вигоди у групових діях. Для члена кооперативу як власника достатньо, щоб доходи кооперативу могли покрити витрати за послуги, на які він очікує як клієнт.

Правовідносини у сфері сільськогосподарської кооперації, у тому числі обслуговуючої, в Україні регулюються загальним,

галузевим та спеціальним законодавством, а також рядом підзаконних актів Кабінету Міністрів України та Міністерства аграрної політики та продовольства України, що в цілому створює достатнє правове поле для діяльності сільськогосподарських кооперативів.

2.2. Організаційно-економічні засади сучасного розвитку сільськогосподарських кооперативів в Україні *

Світова практика кооперативного руху вже близько вох століть (з 1824 р.) доводить та продовжує виявляти високу результативність його економічних та соціальних функцій. Кооперація покликана надати сільськогосподарському товаровиробнику можливість брати участь у великомасштабному бізнесі, розподіляти ризики, контролювати канали збуту своєї продукції, впливати на ціни і бути рівноправним партнером у ринкових відносинах.

У зв'язку зі значною кількістю особистих селянських, фермерських господарств і фізичних осіб – сільськогосподарських товаровиробників доцільно сприяти формуванню за безпосередньою їх участю в кооперативному сегменті аграрного ринку. Водночас його формування стримується недосконалістю законодавства, слабкою матеріальною базою, відсутністю кваліфікованих кадрів – організаторів кооперативного руху, недостатньою обізнаністю селян у перевагах об'єднання зусиль на умовах кооперації для подальшого розвитку й відсутністю належної державної підтримки.

Як наслідок, в Україні практично зупинився процес створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, а окремі з них припинили свою діяльність. Станом на 1 січня 2018 року в Україні було зареєстровано 1125 таких кооперативів. Дані проблеми вимагають наукової дискусії з акце-

* Автори: Малік М.Й., Рибак Я.Я., Мамчур В.А., Півторак В.С. Авраменко Ю.О.

нтуванням уваги науковців на розвитку сільськогосподарської кооперації. Недостатньо уваги приділяється організаційно-економічним, соціологічним заходам, залученню інвестицій у розвиток кооперації та відстоюванню інтересів дрібних товаровиробників.

Світова практика кооперативного руху вже півтора століття доводить і продовжує виявляти високу результативність його економічних та соціальних функцій. Організаційна структура, а також формальні й неформальні кооперативні зв'язки активно мобілізують внутрішні резерви учасників кооперації на досягнення максимуму в діяльності кожного кооператора та їх об'єднань різних рівнів. Кооперування є логічною стадією подальшого розвитку реформ, яка стає можливою завдяки виникненню значної кількості незалежних приватних власників. Мова йде про утворення нової організаційної структури сільського господарства, побудованої "знизу-вгору" на таких фундаментальних засадах ринкової економічної системи, як провідна роль індивідуального матеріального інтересу, реалізація можливості економічного вибору, розвиток здорової конкуренції, обмеження державного втручання і регулювання в аграрному секторі економіки.

Кооперація покликана надати сільським товаровиробникам можливість одержувати зиск не тільки від виробництва, але й від подальших стадій руху виробленої ними продукції, брати участь у великомасштабному бізнесі, використовувати професійних управлінців, ділити ризик, контролювати канали збуту своєї продукції і постачання, впливати на ціни, бути рівноправними партнерами.

Важливою є місія кооперації сільських товаровиробників у протистоянні безконтрольному поширенню посередницького бізнесу. Ця проблема існує не тільки в нашій країні – кожна країна ринкової економіки пройшла шлях обмеження посередницького бізнесу. Проте в Україні посередницькі структури настільки далеко запустили свої щупальця у сільське

господарство, що не буде перебільшенням сказати – це стало проблемою національного масштабу. Село страждає від надмірно високих цін на матеріально-технічні ресурси та занижених цін на вироблену сільськогосподарську продукцію.

Найефективніший спосіб боротьби із паразитуючим посередництвом – це розвиток альтернативної структури обслуговування агропромислового комплексу на кооперативних засадах, яку контролюватимуть ті, хто нею користуватиметься.

Якщо життєздатність фермерського господарства ґрунтується на тому, що тут в одній особі фермера поєднується власник, суб'єкт господарювання й працівник, то у великих приватних сільськогосподарських підприємствах суб'єкту господарювання протистоять наймані працівники, в яких відсутня мотивація до високопродуктивної праці як у фермера. Тому завдання полягає в тому, щоб знайти в існуючих господарських структурах такі форми господарювання, які б максимально сприяли заінтересованості до високої мотивації праці – основи ефективності виробництва. Але розвитку виробничої кооперації не приділяється достатньої уваги як із боку владних структур так і самих власників землі та майна.

Масового переходу до "фермеризації" при реформуванні аграрного сектора в Україні не відбулося, тому альтернативою повинно бути кооперування селян-власників і створення системи саме виробничих кооперативів. Вони виконують важливі соціальні функції, компенсуючи наслідки ринкової трансформаційної аграрної сфери. Тут принципово важливо використати переваги виробничих кооперативів у розвитку соціального відродження села, сільської території, чого не можуть зробити підприємства інших організаційно-правових форм.

Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи – це об'єднання сільськогосподарських виробників із метою досягнення вищої ефективності їхніх приватних господарств.

Перспективним вважалося створення обслуговуючих кооперативів на базі майна членів реформованих господарств. Ще у 2001 р. було видано практичний посібник «Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи» [153], до якого входив розділ про особливості створення СОК у процесі реорганізації КСП. Але практика не підтвердила логічний і зрозумілий шлях для сільськогосподарських товаровиробників.

Відповідно до рекомендацій найбільшого поширення набули три типи кооперативів: спеціалізовані (заготівля, переробка, маркетинг сільськогосподарської продукції, матеріально-технологічне, інформаційно-консультаційне обслуговування); агроторгові дома та багатофункціональні кооперативи (рис. 2.1).

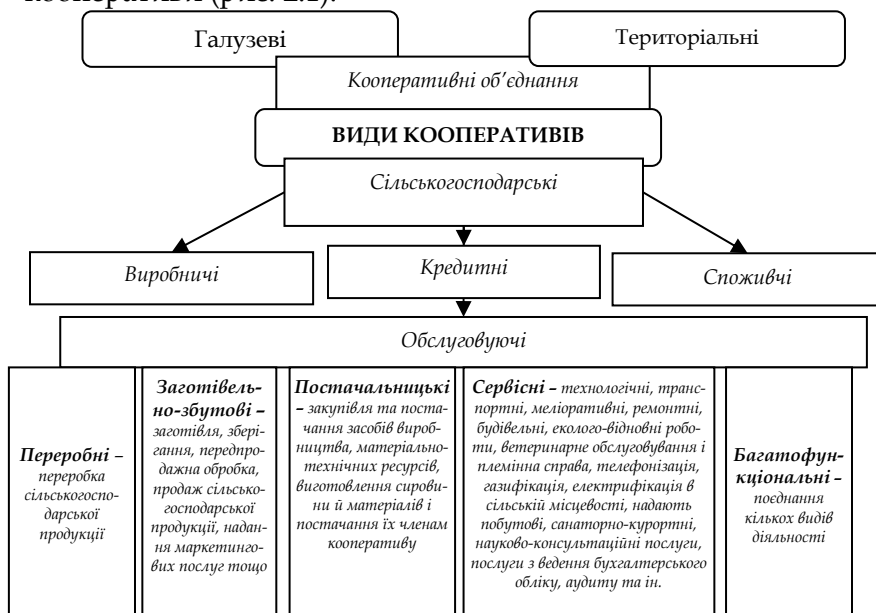

Рис. 2.1. Види кооперативів*

*Представлено з результатів досліджень авторів

Проте динаміка формування сільськогосподарських кооперативів є вкрай повільною (рис.2. 2).

Рис. 2.2. Розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації в Україні*

*Сформовано за даними Мінагрополітики.

Нині в Україні із 1125 зареєстрованих, функціонує 610 обслуговуючих кооперативів.

Із працюючих кооперативів 23% – молочні, 9% – м'ясні, 13% плодоовочеві, 7% – зернові, 22% – з обробітку землі та збирання урожаю та 25% – інші (рис. 2.3).

Напрямок діяльності СОК, %

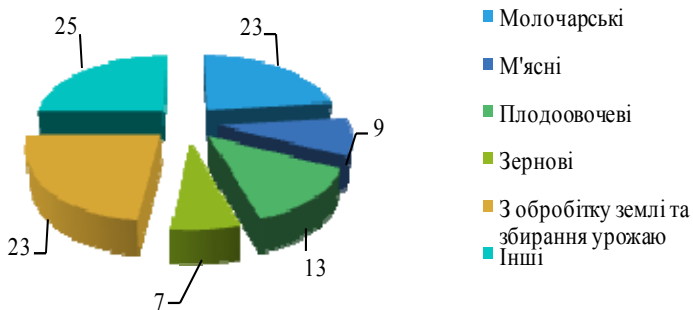

Рис. 2.3. Розвиток сільськогосподарських кооперативів у розрізі напрямів діяльності*

*Сформовано за даними Мінагрополітики

52% займаються багатьма видами діяльності (багатофункціональні), 6% – переробні, 2% постачальницькі,

22% заготівельно-збутові та 18% іншими видами діяльності (рис. 2.4).

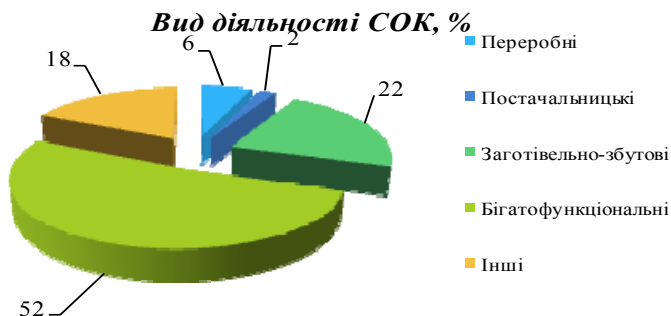

Рис. 2.4. Розвиток сільськогосподарських кооперативів у розрізі видів діяльності*

*Сформовано за даними Мінагрополітики

Проте, кількісна динаміка кооперативів змінюється, показовою є їхня структура (рис. 2.5).

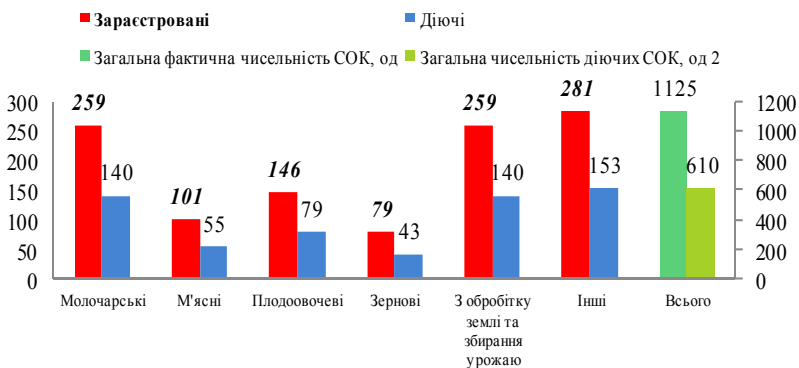

Рис. 2.5. Кількісна динаміка розвитку мережі сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (СОК) за видами діяльності 2017 рік*

*Сформовано за даними Мінагрополітики.

Частина з них працює із порушеннями кооперативних принципів, а інша частина лише формально може належати до кооперативів. Кооперативами охоплено тільки 0,3% населення України.

Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи є особливим типом корпоративних підприємств, створених шляхом добровільного об'єднання капіталів і зусиль сільськогосподарських товаровиробників (фізичних і юридичних осіб), які є водночас його власниками і клієнтами, але при цьому залишаються самостійно господарюючими суб'єктами.

Обслуговуючі кооперативи орієнтовані не на отримання прибутку, а на якісне обслуговування своїх клієнтів-власників для забезпечення прибуткової діяльності шляхом обслуговування за цінами, максимально наближеними до собівартості. Практика роботи обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів протягом 2002–2017 р. продемонструвала позитивні результати. Можна назвати деякі з таких кооперативів: «Південний союз» с. Чукалівка Херсонської, «Авігайт» з м. Берегово Закарпатської, «Західний» Рівненської, «Ратай» Тернопільської областей та інші.

В червні 2017 року реалізовано проект «Кооперативне навчальна ферма та послуги» для навчання членів кооперативного об'єднання «Господар» Дніпропетровської області. Метою проекту крім навчання членів кооперативів є демонстрація прогресивних методів виробництва високоякісного молока, збільшення доходів членів кооперативного об'єднання. Бюджет проекту становить понад 1 800 тис. євро. Донорами та партнерами проекту виступили фонд «Данон», Данон Україна, «Heifer project International», Департамент міжнародних зв'язків торгівлі та розвитку Канади та ВГО «Сільськогосподарська консультаційна служба». Значну матеріальну допомогу надав МБФ «Добробут громад».

В обласне об'єднання «Господар», яке стало вісником кооперативної думки, входить шість сільськогосподарських кооперативів які надають своїм членам такі послуги: Збір молока, штучне осіменіння, ветеринарні послуги, спільне користування пасовищем.

Кооперативна навчальна ферма стала центром для бажаючих створити кооператив, також для членів кооперативів, які цікавляться питанням реконструктуризації сімейних ферм, або їх будівництвом.

Набувають розвитку полуничні кооперативи з використанням сучасних технологій. Кооператив у селі Лосятин Тернопільської області надає своїм членам послуги з вирощування полуниці, зберіганням та збутом готової продукції. За час роботи кооперативу площі зросли в тричі. В 2016 році вироблено понад 200 т полуниці.

Сільськогосподарських обслуговуючий кооператив «Іванковецький світанок» Кіровоградської області в складі 50 членів створив лінію з переробки молока, яка побудована із вітчизняних агрегатів та може переробляти 3 тони сировини за зміну. Виробляється молоко, сметана, кефір, ряжанка та кислomолочний сир. Продукцію кооператив реалізовує шкільним та освітнім закладам. До впровадження проекту залучили два кооперативи та 150 сільських родин.

Кооператив «Братковицький» функціонує у Львівській області в с. Братковичі, об'єднує 140 членів, які займаються виробництвом молока. Для його створення була проведена значна навчально-просвітницька робота, яка включала семінари, круглі столи, прямі контакти, а також популяризацію кооперативної ідеї через пресу, радіо, телебачення, що, власне, дало можливість сформуванню ініціативну групу. Період від створення ініціативної групи, розробки проекту кооперативу, визначення цілей і членства в кооперативі, підготовки матеріальної бази та концепції кооперативу і до прийняття його статуту та початку діяльності тривав понад чотири роки.

Яскравим прикладом практики створення потужностей для переробки сировини на основі кооперації є об'єднання «Господар підгір'я» Сторожинецького району Чернівецької області, створене на базі трьох кооперативів. За підтримки органів місцевої влади та міжнародних проектів технічної підтримки,

вдалося запустити кооперативний молокопереробний завод «Молочний Край» потужністю 12 т за зміну.

Як свідчить досвід, ефективна господарська діяльність будь-яких організаційно-правових структур – виробників сільськогосподарської продукції можлива лише за достатнього їх нормативного і правового забезпечення. За роки незалежності в Україні прийнято низку законів про розвиток споживчої та сільськогосподарської кооперації, кредитні спілки.

Відродження реальних кооперативних відносин у вітчизняному аграрному секторі було розпочато з прийняттям Верховною Радою України у 1997 р. відповідного Закону «Про сільськогосподарську кооперацію», який відкрив широкі можливості для сільськогосподарських товаровиробників у створенні власних, повністю ними контрольованих структур агробізнесу. Цей Закон передбачив можливість створення не лише низових сільськогосподарських кооперативів (горизонтальна кооперація), а й таких організаційно-правових форм кооперації, як кооперативні об'єднання. Визначенню їхнього правового статусу надається велике значення для подальшого розвитку національного кооперативного руху, для чого Україна має значний потенціал у розвитку кооперації.

Визначною передумовою для розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в Україні є понад 300 тис. особистих селянських господарств, що виробляють товарну продукцію, а близько 4,3 млн – для власного споживання..

Площа землекористування, що знаходиться в особистих селянських господарствах, становить 6,5 млн га, з них для ведення товарного виробництва – 2,5 млн га, особистого селянського господарства – 1,65 млн га. Налічується худоби – 2,2 млн голів, у т.ч. корів – майже 1,6 млн голів.

Постановою Кабінету Міністрів України від 3 червня 2010 р. № 557 «Про державну цільову програму підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперати-

вів на період до 2015 року» передбачалося створити близько 10 тис. кооперативів і виділити кошти в сумі 7 млрд грн. Передбачено, що виконання Програми забезпечить створення до 100 тис. робочих місць, товарооборот сільськогосподарської продукції через кооперативи збільшиться на 20%, що стабілізує внутрішній ринок. Проте виконання програми не було досягнуто.

Організація одного кооперативу потребує значних коштів. Лише на створення молочарського кооперативу потрібно 1098 тис. грн (у цінах 2017 р.). Загальна сума витрат може досягти 6,9 млрд грн на організацію та формування матеріально-технічної бази кооперативів (табл. 2.1, 2.2).

Таблиця 2.1

**Розрахунок потреби коштів для створення
молочарського кооперативу із заготівлі та зберігання
молока (потужністю 5000 т)
(середня кількість членів кооперативу 70 (200 голів))**

Обладнання	Кількість	Вартість тис. грн. (з молоковозом)	Вартість тис. грн. (без молоковоза)*
Танк (ванна) для охолодження молока 5000 л, шт.	1	576	576
Обладнання для очищення молока (комплект)	1	19	19
Обладнання для аналізу молока, шт.	1	20,5	20,5
Ванна для миття обладнання, шт.	1	4,5	4,5
Шафа сушильна, шт.	1	4,5	4,5
Стіл лабораторний, шт.	1	3	3
Відра (5 шт), бідони (3 шт), спецодяг (2 шт)	X	9	9
Молоковоз, шт.	1	1280	-
Дойльні апарати, шт.	70	455	455
Приміщення (мобільний контейнер (20 футів) габарити 6000x2400x2400), шт.	X	185	185
Дезінфікуючі матеріали (на рік)	X	7,9	7,9
Сепаратор жиру, шт.	1	2	2
Міні електростанція 10 кВт, шт	1	78	78
Організаційні витрати (статут, реєстрація)	X	2,8	2,8
Всього	X	2647,2	1367,2

Примітка: *Вартість станом на 01.01.2018 року.

Потреба в коштах на підтримку, формування та поліпшення матеріально-технічної бази сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів становить:

1) компенсація вартості придбання холодильного та іншого обладнання для сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів із заготівлі та реалізації молока – 5,4 млрд грн (319 тис. грн 5000 кооперативів);

Таблиця 2.2

**Розрахунок потреби коштів для створення
молочарського кооперативу із заготівлі та зберігання
молока (потужністю 2500 т)**

(середня кількість членів кооперативу 70 (100 голів)

Обладнання	Кількість	Вартість тис. грн. (з молоковозом)*	Вартість тис. грн. (без молоковоза)*
Танк (ванна) для охолодження молока 5000 л, шт.	1	345	345
Обладнання для очищення молока (комплект)	1	19	19
Обладнання для аналізу молока, шт.	1	20,5	20,5
Ванна для миття обладнання, шт.	1	4,5	4,5
Шафа сушильна, шт.	1	4,5	4,5
Стіл лабораторний, шт.	1	3	3
Відра (5 шт), бідони (3 шт), спецодяг (2 шт)	X	9	9
Молоковоз, шт.	1	1280	-
Доїльні апарати, шт.	70	455	455
Приміщення (мобільний контейнер (20 футів) габарити 6000х2400х2400), шт.	X	185	185
Дезінфікуючі матеріали (на рік)	X	7,9	7,9
Сепаратор жиру, шт.	1	2	2
Міні електростанція 6 кВт, шт	1	40	40
Організаційні витрати (статут, реєстрація)	X	2,8	2,8
Всього	X	2378,2	1098,2

Примітка: *Вартість станом на 01.01.2018 року.

2) компенсації вартості спермодоз для штучного осіменіння корів – 0,6 млрд грн (з розрахунку, що один кооператив надава-

тиме послуги з штучного осіменіння 400 корів на рік за середньої вартості спермодози 50 грн = $(5000 \cdot 400 \cdot 50) = 100$ млн грн 6 років = 6600 млн грн;

3) компенсація вартості придбання сільськогосподарської техніки для сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів з надання сервісних агробізнес-послуг (багатофункціональні) – 3,76 млрд грн (752,7 тис. грн 5000 кооперативів);

4) компенсація вартості придбання обладнання для сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів із заготівлі, зберігання та реалізації плодоовочевої продукції – 0,85 млрд грн (855,0 тис. грн 1000 кооперативів);

5) компенсація вартості послуг із зберігання плодоовочевої сільськогосподарської продукції на складах, (за оренду приміщень) – 1,5 млрд грн (з розрахунку мінімальної потреби спеціалізованих плодоовочевих сховищ 10,0 тис. кв. метрів на область, всього 250,0 тис. кв. метрів за річної вартості оренди за 1 кв. м 1040 грн) = $(250,0 \cdot 1040 \cdot 6 \text{ років}) = 1560,0$ млн грн);

6) компенсація вартості будівництва зерносховищ (кооперативних елеваторів) у кількості 450 оди., ємністю одного елеватора – 10,0 тис. тонн, загальним обсягом капіталовкладень – 9,0 млрд грн.

Проте відсутність загальновизнаних методологічних позицій щодо розуміння суті сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу загальмувала розвиток кооперативного руху на селі. До причин також можна віднести псевдокооперативний рух наприкінці 80-х років минулого століття, недовіра до колективних форм і відсутність коштів для створення обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів.

Досить нерівномірно на селі розвивається обслуговуюча кооперація. Спостерігається велика строкатість у показниках діяльності кооперативних структур як в областях, так і в окремих регіонах. Так, у Карпатському регіоні на Івано-Франківщині діє 42 кооперативи, Львівщині – 23, а в Чернівецькій області тільки 27. У центральних областях: Черкаській –

16, Вінницькій – 33, Київській – 59, Житомирській – 25. На сході України в Харківській області працює 3 кооперативних підприємства, а в Сумській – 15. Рівномірніше розміщені кооперативні підприємства в центральних областях України, проте їх насиченість у цілому залишається досить низькою – 2,5-5,0 кооперативів на один адміністративний район.

Слід відмітити діяльність окремих обслуговуючих кооперативів. Так сільськогосподарський кооператив «Добробут Андріївки» Покровського району Дніпропетровської області займається збором молока, здійснює штучне осіменіння корів, заготовляє корми (сіно, силос), організовує спільне використання пасовищ, надає послуги членам кооперативу з обробітку землі. Кооператив обслуговує 153 дійсних і 7 асоційованих членів. Кооператив охоплює 7 населених пунктів. За рік заготовляє близько однієї тисячі тон молока від 302 корів. В розпорядженні кооперативу 8 молокоприймальних пунктів з танками для охолодження молока, обладнанням для аналізу, пунк штучного осіменіння та два молоковази. Інвестиції у створення кооперативу та матеріально-технічної бази становили 160 тисяч дол. США (в кінці 2012 р.).

У суспільстві не утвердилося переконання, що кооперативний принцип господарювання – це захист підприємницької діяльності товаровиробників від посередницьких структур, які часом незаслужено присвоюють значну частку їхнього прибутку.

Аналіз розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів показує, що найменшу участь у їх формуванні беруть сільськогосподарські підприємства, які хоч і меншою мірою, але так само страждають від монополізму трейдерів сільськогосподарської продукції, посередників із постачання засобів виробництва, переробних та інших підприємств АПК.

Недоліками діяльності значної частини сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів є комерціалізація їхньої діяльності, недотримання кооперативних принципів.

Відсутність в Україні динамічного кооперативного руху пояснюється тим, що суб'єкти господарювання ще не усвідомили необхідності й сутності захисту своїх економічних інтересів.

Важливим соціальним аспектом розвитку кооперації є перетворення кооперативів, особливо при сільських громадах, в осередки розвитку демократії та самоврядування у сільській місцевості. Оскільки демократичне суспільство в нашій країні лише формується, принципово важливою є підтримка ініціативи створення самодіяльних організацій, особливо у сільській місцевості. Кооперативна ідея відповідає принципам християнської моралі, іншим загальнолюдським цінностям.

У процесі формування кооперативного руху в Україні може виникнути ризик економічного банкрутства кооперативів через вплив внутрішніх і зовнішніх чинників. До внутрішніх належать: недотримання кооперативами кооперативних принципів господарювання, некомпетентність, безвідповідальність та нечесність членів правління й виконавчої дирекції; індиферентність рядових членів до стану справ своєї організації, небажання економічно підтримувати своє підприємство; відсутність виваженої стратегічної орієнтації, схильність до авантюристичних методів ведення бізнесу; ігнорування членами кооперативу та найманими працівниками особливої економічної природи своєї організації, «порушення ділової етики» тощо. Зовнішні чинники можуть негативно впливати через агресивну або недобросовісну конкуренцію з некооперативними бізнесовими структурами; некомпетентність і корумпованість державних чиновників; порушення зовнішнього фінансового забезпечення; підбурювання громадської думки проти розвитку кооперації та ін.

Сільськогосподарські кооперативи, навіть у розвинутих країнах, стикаються також із ризиком неможливості забезпечення належної конкурентоспроможності. Цей вид ризику

пов'язаний з певними об'єктивними прорахунками кооперативів як економічних організацій. По-перше, система прийняття принципівих управлінських рішень в кооперативах не така гнучка, як у приватному бізнесі, де такі рішення оперативно приймає одна особа або дуже обмежене коло осіб, чи в акціонерному бізнесі, де ця функція делегована професійному менеджменту. По-друге, кооперативи постійно відчують потребу у фінансових ресурсах для розширеного відтворення власного бізнесу, оскільки стимули вкладення капіталу для їхніх членів відносно невисокі.

Для розвитку кооперації необхідна реальна підтримка з боку державних органів, розуміння того, що кооперація – ефективна форма господарювання, здатна створити умови щодо економічної підтримки сільськогосподарських товаровиробників через формування фонду підтримки кооперативів.

Для успішного функціонування й розвитку сільськогосподарської кооперації необхідно розробити і прийняти регіональні програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (на перспективу 10-15 років); активізувати роботу місцевих органів влади щодо розробки регіональних програм; сприяти активізації громадського суспільства через розвиток соціального капіталу.

У перспективі найбільш поширеними організаційними моделями сільськогосподарських кооперативів будуть:

- спеціалізовані кооперативи з виконання певних функцій (переробні, маркетингові, постачальницькі, сервісні);

- багатофункціональні кооперативи, що створюватимуться на районному рівні у формі агроторгових домів, що можуть об'єднувати всіх товаровиробників і здійснювати збут продукції та забезпечувати необхідними матеріалами, ресурсами своїх клієнтів-власників, надавати їм інформаційно-консультативні послуги;

- кооперативи при сільських громадах, що створюються власниками особистих селянських господарств одного або

кількох сіл для надання послуг, пов'язаних із веденням цих господарств.

Для успішного функціонування й розвитку сільськогосподарської кооперації на селі передбачається:

- відновлення державної цільової програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;
- розробка регіональних програм розвитку сільськогосподарської кооперації, спрямованих на розбудову і розвиток інфраструктури аграрного ринку;
- сприяння організації кооперативних фінансових структур, зокрема кооперативних банків;
- створення регіональних центрів науково-методичного супроводу розвитку кооперації та перепідготовки кадрів у вузах і дорадчих сферах;
- розширення підготовки фахівців у вузах за спеціальностями "кооперативна економіка", "кооперативний менеджмент", "кооперативне право".

Для прикладу: вартість обладнання для молочарського кооперативу становить – 1367,2 тис. грн, овочевого – 850, зернового – 43,2 млн грн, багатофункціонального – 750 тис. грн.

Створення 10 тис. кооперативів (у середньому один кооператив на 2-3 населених пункти) забезпечить додаткових 50 тис. робочих місць у сільській місцевості, надання послуг сільськогосподарським товаровиробникам на суму до 32 млрд грн, реалізацію на внутрішньому аграрному ринку через кооперативи не менше 20% від загального товарообігу.

Фінансову підтримку сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам надано відповідно до постанови Кабінет Міністрів України від 9 березня 2011 р. № 272 «Про затвердження Порядку використання коштів обслуговуючих кооперативів». Бюджетні кошти були спрямовані на конкурсних засадах на фінансову підтримку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, членами яких є виключно особисті селянські, фермерські господарства та фізичні особи – сільськогосподарські товаровиробники, для придбання сільськогосподарської техніки, обладнання та устаткування віт-

чизняного виробництва у розмірі 90% вартості техніки без урахування сум податку на додану вартість за умови попередньої оплати кооперативом постачальнику техніки 10 %.

У 2012 р. за бюджетною програмою "Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі" для державної підтримки сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам було виділено 5,0 млн грн. Із затвердженої суми станом на 1 січня 2013 р. використано тільки 330 тис. грн.

Фактично обсяг державної підтримки розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації за 2009 – 2018 роки становив 557,1 млн. грн. (рис. 2.6).

Ри. 2.6. Обсяги державної підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів за роками*

*Сформовано відповідно до даних Міністерства аграрної політики та продовольства України та Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 рр.

Примітка: на початку 2013 року зареєстровано кредиторську заборгованість у сумі 2256,73 млн. грн. перед 20 СОК

На даному етапі не ведеться централізованого збору, обробки й узагальнення статистичної інформації про обсяги діяльності обслуговуючих кооперативів, їхню спеціалізацію, товарообіг, фінансові результати діяльності та інші характеристики. Не існує також органу, який би ідентифікував відповідність діяльності кооперативів міжнародним кооперативним принципам і законодавчій базі України та здійс-

нював моніторинг розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації за видами діяльності, ведеться лише моніторинг кількісного складу цих формувань без аналізу результатів роботи.

Великого значення для розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації набуває співробітництво з підприємствами споживчої кооперації. Це забезпечує стабільне надходження сировини до переробних підприємств споживчої кооперації, використання торговельної мережі. Таке співробітництво можливе у формі спільної заготівельно-збутової діяльності та переробки сільськогосподарської продукції.

Перспективним є створення кредитних спілок у зоні діяльності обслуговуючих кооперативів. В Україні діють дві організаційні структури, які об'єднують первинні організації кредитних спілок і забезпечують координацію та формують інформаційне поле Національна асоціація кредитних спілок України (НАКСУ), яка об'єднує 140 кредитних спілок України, і Всеукраїнська асоціація кредитних спілок (ВАКС). Станом на 1 січня 2013 р. в Україні було зареєстровано 862 кредитних спілки та 1230 відокремлених підрозділів.

У результаті дослідження функціонуючих в Україні кооперативних структур виявлено основні проблеми, що стримують їх розвиток: такий тип підприємств як сільськогосподарський обслуговуючий кооператив непередбачено у Господарському кодексі України; нерозуміння й неготовність сільськогосподарських формувань і сільського населення до кооперування, недооцінка суті та переваг кооперативної моделі аграрного підприємництва через те, що кооперативна ідея не отримала ефективної політичної й інформаційної підтримки; неузгодженість інтересів учасників кооперації, наявність різних за розмірами суб'єктів господарювання; відсутність систематичної підготовки й відбору кооперативних лідерів і нестача менеджерів вищого рівня.

Аналіз стану розвитку сільськогосподарської кооперації, як інституту інтеграційних відносин, і проблем, які стримують її розвиток, переконує в необхідності організаційних, правових та економічних заходів: відновити чинність державної цільової програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; розробити Національну концепцію кооперації як основи інфраструктури аграрного ринку і розвитку сільських територій; сприяти формуванню регіональних центрів кооперації, де спільно з дорадчими службами надавати консультаційну допомогу новостворюваним кооперативам, дбати про підвищення освітянських знань потенційних кооператорів, створити школу кооперативних лідерів, організувати атестацію державних службовців, відповідальних за розвиток кооперації; для забезпечення кадрами кооперативних формувань запровадити підготовку спеціалістів сільськогосподарської кооперації у ВНЗ аграрного профілю. Забезпечити освіту та стажування за кордоном вітчизняних спеціалістів із кооперативного розвитку вищого рівня кваліфікації; активізувати наукові дослідження з питань розвитку кооперації та інтеграції в аграрному виробництві, ширше використовувати синергетичний підхід для методологічного обґрунтування системного розвитку кооперативного сектору з виокремленням структуроутворюючих чинників формування багаторівневої горизонтально- та вертикально інтегрованої кооперативної системи. Систематизувати економічні показники оцінки ефективності функціонування кооперативних структур і розширити дослідження чинників, що негативно впливають на розвиток кооперації. Вагомою має бути і роль громадських організацій у становленні й розвитку кооперації та інтеграційних відносин.

Феномен сільськогосподарської кооперації полягає в тому, що вона має подвійну природу. З одного боку, це економічна структура – підприємство, що виконує певні бізнесові функції,

керуючись економічними інтересами своїх клієнтів-власників, з іншого, – соціальне утворення, де ті, хто кооперуються, знаходять *соціальний захист*, разом задовольняючи свої економічні інтереси, що надто важливо для дрібних товаровиробників.

Другий важливий аспект розвитку кооперації полягає в тому, що кооперативи є базою формування соціального капіталу населення, допомагають у *розвитку сільської місцевості*, створюють робочі місця, сприяють зростанню кваліфікації сільських мешканців.

Держава підтримує кооперативну діяльність шляхом створення гарантійно-кредитних установ; вирішення питання диференційованого підходу до оподаткування обслуговуючих кооперативів, сприяння кадровому забезпеченню кооперативного сектору економіки й розвитку інтеграційних формувань. У Національному науковому центрі "Інститут аграрної економіки" розроблено модель обслуговуючого кооперативу (рис. 2.7).

На шляху розвитку кооперативів можуть бути і перешкоди. Кооперативам важче забезпечити належну конкурентоспроможність з об'єктивних причин. Зокрема, колективно прийняті рішення менш гнучкі порівняно з комерційними структурами. Виражений соціальний характер кооперативу утруднює проведення агресивної аграрної маркетингової політики. Можуть бути і внутрішні чинники, які перешкоджають становленню кооперативного сектору, а саме: нестача кваліфікованих менеджерів, слабка активність членів у підтримці своєї організації в здійсненні прийнятої стратегії. Не завжди у членів кооперативу є свідоме переконання в правильності обраного шляху, взаємна довіра й особиста віддача, до того ж за умови обмежених фінансових ресурсів.

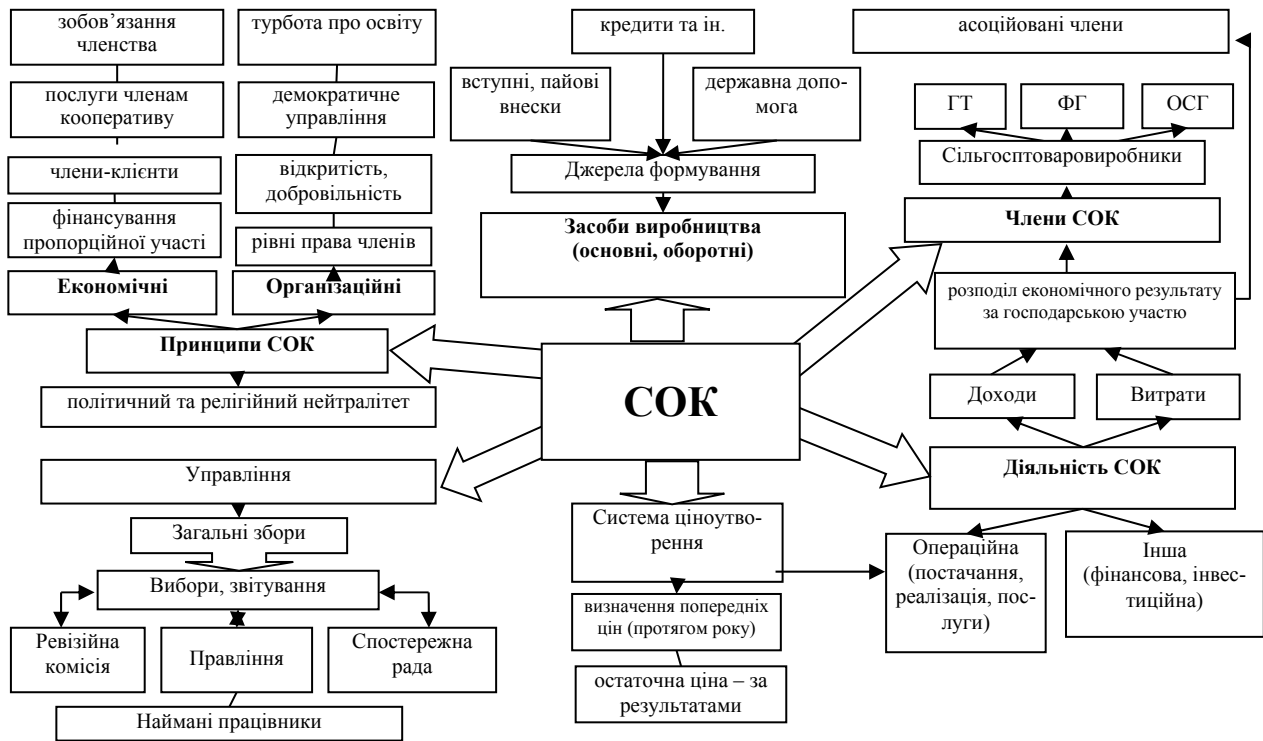

Рис. 2.7. Модель сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу (СОК)

Джерело: розроблено на основі проведених досліджень.

Проблемним питанням є інвестування кооперативного сектору. Кооперативи не співпрацюють із зовнішніми інвесторами через неприбутковий характер діяльності, а можливості залучення внутрішніх інвестицій не такі потужні як в акціонерному бізнесі. Відсутність зовнішніх джерел надходження коштів і обмеженість власних ресурсів гальмує створення матеріально технічної бази сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

Для розвитку кооперації важлива реальна підтримка з боку державних органів, розуміння того, що кооперація є необхідною формою господарювання, здатною створити умови економічної допомоги сільськогосподарським товаровиробникам через формування фонду підтримки кооперативів. Крім того, слід запровадити пільгове кредитування кооперативів за схемами, що застосовуються для сільськогосподарських підприємств.

2.3. Розвиток сільськогосподарських молочарських кооперативів і ринок молока*

Розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації повинен розглядатись як пріоритетний напрямок стабілізації соціально-економічної ситуації на селі та створення передумов для економічного зростання. Кооперативні формування дають можливість включити продукцію, вироблену селянськими господарствами, в маркетинговий ланцюг, підвищити її додану вартість шляхом покращення первинної обробки і зберігання, гарантувати безпечність та якість продукції, посилити соціальну відповідальність сільської громади.

На розвинених ринках сільськогосподарські кооперативи є домінуючою формою організації виробників. Наприклад, у країнах ЄС вони займають значну частку сільськогосподар-

* Автори: Малік М.Й., Рибак Я.Я., Мамчур В.А., Півторак В.С. Авраменко Ю.О., Мамчур Л.В.

ського виробництва (40 – 50 % у середньому по Співдружності та до 75 % в окремих країнах і секторах), у США (у 2013 р. виручка ста найбільших сільськогосподарських кооперативів сягнула 174 млрд дол.), в Канаді на кооперативи припадає 40 % всіх грошових надходжень фермерів [341].

Для 3,2 млн власників особистих селянських господарств молоко є важливим джерелом доходів. Проте відсутні гарантовані шляхи збуту, канали його заготівлі через споживчу кооперацію вже не діють, не працюють система селекційно-племінної роботи та пункти штучного осіменіння. Ці недоліки можна усунути за допомогою обслуговуючої кооперації.

На даному етапі централізованого збору, обробки та накопичення статистичної інформації про обсяги діяльності обслуговуючих кооперативів їх спеціалізацію, товарообіг, фінансові результати та інші характеристики діяльності не ведеться. Не існує органу, який би ідентифікував відповідність діяльності кооперативів міжнародним кооперативним принципам і законодавчій базі України та здійснював моніторинг розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації за видами діяльності.

Стан і тенденції розвитку молочарських обслуговуючих кооперативів є недостатніми виходячи з обсягів виробництва молока та реалізації його через кооперативи (рис. 2.8).

Виробництво молока господарствами населення займає значну частину у структурі валового виробництва молока. Проте обсяг молока, який реалізується через сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, дуже незначний. Причина криється в малій кількості діючих молочарських кооперативів. Станом на 01.01.2018 р. реально здійснюють господарську діяльність лише 55,8 % обслуговуючих кооперативів.

Середньо-економічно активний молочарський обслуговуючий кооператив налічує 38 членів. Із загального обсягу виробленої членами кооперативів продукції 81,3 % реалізу-

ється на переробні підприємства, 12,4 % – на ринки, 1,4 % – у соціальну сферу та 4,8 % – посередникам. Варто зазначити, що при таких невеликих обсягах саме сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи несуть суттєве соціальне навантаження в життєдіяльності місцевих громад, що зумовлює необхідність його підтримки та сприяння розвитку.

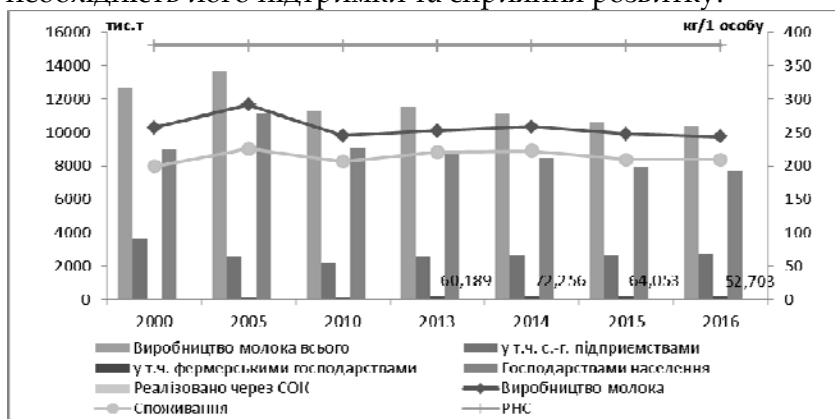

Рис. 2.8. Динаміка виробництва молока в Україні*

*Сформовано на основі [290]

У середньому економічно активний СОК нараховує 38 членів, його основний фонд складає 83 тис. грн. Будучи матеріально-технічно недостатньо забезпеченим та економічно мало активним, середньостатистичний СОК надає щороку послуги кожному своєму члену в середньому на суму 155 тис гривень. Загалом у СОК об'єднано максимум 0,6 відсотка дрібних виробників сільськогосподарської продукції країни. Із загального обсягу виробленої СОК продукції: 81,3 відсотка реалізується на переробні підприємства, 12,4 відсотка - на ринки, 1,4 відсотка - у соціальну сферу та 4,8 відсотка - посередникам. Крім того, за розрахунками Мінагрополітики у 2016 році у виробництві валової продукції сільського господарства частка СОК становила 0,004% - продукції рослинництва та 0,17 % - продукції тваринництва.

Тому СОК на даному етапі розвитку не мають великого впливу як на сільську, так і вцілому на аграрну економіку. При цьому саме СОК несуть суттєве соціальне навантаження в життєдіяльності місцевих громад.

Стан власної або орендованої матеріально - технічної бази СОК з 2013 по 2016 рік (включно) погіршився. Зокрема, у порівнянні з 2013 роком, у 2016 році у СОК зменшилась на: 52 відсотка кількість землі та пасовищ; 38 відсотків кількість будівель і споруд; 19 відсотків кількість сільгосптехніки техніки; 11 відсотків – обладнання та устаткування. Разом з тим, зросла на 21 відсоток кількість придбаного обладнання, устаткування. Станом на 1 січня 2017 року СОК України мають у власності або оренді 2153 одиниці сільськогосподарської техніки, устаткування та обладнання (далі - с/г техніка) та потребують 742 од або 34,5 % від наявної с/г техніки.

Цінова ситуація, що склалася на ринку молока, визначає потенціал розвитку молочарських кооперативів. Динаміка цін реалізації молока від господарств населення за попередні кілька років на рівні з іншими категоріями виробників молока, проте зниження вартості його закупівлі саме в населення зумовлено малими партіями сировини, низькою якістю та наявністю багатьох посередницьких структур.

Як показали результати дослідження, однією з вагомих проблем є потреба в коштах для створення матеріально-технічної бази кооперативу (див. табл. 2.1 та 2.2), що вимагає підтримки. Така підтримка надається у багатьох країнах світу через повернення частини коштів, витрачених на купівлю необхідних матеріалів і засобів виробництва. В Україні такі кошти надають на грантовій основі за участі іноземних спонсорів і місцевих бюджетів.

Наприклад, сільськогосподарський обслуговуючий кооператив «Іванковецький світанок» у Знам'янському районі Кіровоградської області випускає свою продукцію під маркою «Сімейна ферма». Потужність переробки молока – 3 т за зміну.

Щоденний ранковий маршрут молоковоза при заготівлі молока становить 25 км. Кооператив обслуговує 3 населені пункти (близько 50 членів). Вступний внесок у кооператив 10, пайовий – 100 грн.

Вартість 1 л заготовленого молока становить 4 грн. Розрахунок з членами проводиться кожні 10 днів, при цьому сума виплат залежить від якості молока. Якщо воно низької жирності, члену кооперативу зараховують фактично зданий обсяг, але вже за нижчою ціною. Раніше зараховували меншу кількість молока, але не всім членам була зрозуміла така система й виникало багато спірних питань.

Проект отримав підтримку в сумі понад 2 млн грн від партнерів: МБФ «Добробут громад» – 1275 тис. грн; Кіровоградської обласної та районної влади – 630 тис. грн; Проекту USAID «АгроІнвест» – 200 тис. грн.

При створенні кооперативів у Дніпропетровській області в Покровському та Андріївському районах сформовано 8 кооперативів, членами яких стали 1100 родин із 318 сіл. Крім того, створено кооперативну молочну ферму, для чого було залучено 17 млн грн: Данон Україна – 52 %, МБО «Добробут громад» – 15,4 %, Канадська агенція міжнародного розвитку – 30,7 %. На базі цих кооперативів створено об'єднання «Господар», яке виконує основну функцію – формування великих партій якісної сировини. Крім того, проводиться навчання членів кооперативу, надається інституційна підтримка, кредитування малих сімейних ферм і сприяння розвитку сільських територій.

Крім вартості обладнання для молочарських кооперативів необхідні кошти на процес обслуговування заготівлі молока (табл. 2.2).

Ці витрати прямопропорційно впливають на ціну заготовлюваного молока, що знижує привабливість кооперативу.

Таблиця 2.2

**Витрати на обслуговування заготівлі молока в місяць
(за цінами 2015 р.)**

Витрати на обслуговування (місяць)	Кількість	Вартість, грн
Вода	15м3	70
Електроенергія	2000 кВт/год	680
Паливо	180	4380
Дезінфікуючі матеріали	35	4375
Заробітна плата	1	3909
Всього		13414

*Розрахунки за результатами досліджень.

Проведені дослідження окремих кооперативів - «Ратай» Тернопільської області, «Добробут Андріївки» Дніпропетровської області, «Іванковецький світанок» Кіровоградської області, «Господар підгір'я» Чернівецької області показали, що в основному вони намагаються дотримувати кооперативних принципів, але не завжди виконують всі юридичні вимоги. У деяких випадках не визначено розмір пайових внесків членів, відсутні правила внутрішньої господарської діяльності, надається великий обсяг послуг не членам кооперативу, не дотримуються правила та строки проведення загальних зборів.

Для успішного розвитку молочної кооперації в Україні бракує системної та стабільної державної підтримки. Вона як у сільському господарстві, такі в молочній галузі, зокрема, є значно нижчою порівняно з іншими країнами-виробниками молочної продукції.

Роль держави у розвитку кооперативного сектору економіки визначається сприянням кооперативному навчанню і стимулюванням до створення кооперативів, здійсненню контролю за дотриманням принципів кооперації та забезпеченням матеріальної підтримки кооперативів.

При закупівлі молока кооперативами закупівельна ціна його зростає в середньому на 15 – 30 %. Тому пряма реалізація молока кооперативами переробним підприємствам певним чином зменшить негативний вплив посередника на ринку. В Україні у цьому напрямі сьогодні працюють компанії «Данон» і «Мілкіленд». Кожна з них об'єднала у кооперативи понад 10 – 15 тис. власників господарств.

За результатами опитування сільських жителів більша їх частина позитивно ставиться до сільськогосподарської обслуговуючої кооперації, але є надто віддаленою від реалій у цій сфері. Наприклад, кооператив «Братковицький» функціонує у Львівській області в с. Братковичі, об'єднує 140 членів, які займаються виробництвом молока. Для його створення була проведена значна навчально-просвітницька робота, яка включала семінари, круглі столи, прямі контакти, а також популяризацію кооперативної ідеї через пресу, радіо, телебачення, що, власне, дало можливість сформува-ти ініціативну групу. Період від створення ініціативної групи, розробки проекту кооперативу, визначення цілей і членства в кооперативі, підготовки матеріальної бази та концепції кооперативу і до прийняття його статуту та початку діяльності тривав понад чотири роки.

Розвиток ринку молока та молокопродуктів в Україні проходить у складних організаційно-економічних і фінансових умовах. Визначальною тенденцією на ринку молока України останні п'ять років було значне підвищення цін як на молочну сировину, так і на готову продукцію. Високий рівень цін не тільки сприяв зростанню ефективності роботи молочної галузі, але й значно мотивував імпорт закордонної молочної продукції на український ринок.

Аналіз ринку молока з 2010 року по 2017 рік свідчить про суттєве зменшення об'ємів виробництва молока (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Виробництво молока в Україні**

Показник	Звітні роки				
	2010	2014	2015	2016	2017
Поголів'я корів, тис. гол.	2631	2263	2167	2109	2018
у т.ч. в: сільськогосподарських підприємствах	589	529	505	485	467
господарства населення	2042	1734	1662	1624	1551
Середньорічний удій молока, кг	4082	4508	4644	4735	4820
Виробництво молока, тис. тонн	11249	11133	10615	10387	10281
у т.ч.: сільськогосподарські підприємства	2217	2648	2669	2706	2766
господарства населення	9032	8485	7946	7676	7515
Реалізовано СГП молока і молочних продуктів, тис. тонн	2004	2506	2330	2538	2618
Надійшло молока на переробні підприємства*, усього, тис. тонн	4737	4617	4090	3710	3928
у т.ч.: від сільськогосподарських підприємств	2193	2880	2744	2512	2689
господарств населення	2544	1737	1346	1198	1239
Споживання молока на 1 особу в рік, кг	206	223	210	210	200
Рівень рентабельності виробництва молока, %	17,9	11,1	12,7	18,6	26,9
Рівень споживання молока та молоко продуктів на 1 особу, % до РНС *	54,2	58,7	55,3	55,3	52,6

Примітка: * не включаючи давальницьку сировину та власно вироблену продукцію переробними підприємствами.

**Сільське господарство України за 2017 рік : стат. зб та власні розрахунки.

Встановлено, що 6,9 % молоді та 3,6% студентів не вважають кооперацію перспективним напрямом, що слід врахувати при формуванні планів розвитку кооперації як ідеї. Тривожним є інший факт: кожен десятий студент навчального закладу аграрного профілю не може визначитися із відношенням до сільськогосподарської кооперації, п'ята частина опитаних, у тому числі молоді та студентів, не можуть

взагалі оцінити свій рівень знань у сфері сільськогосподарської кооперації. Причиною таких явищ є відсутність системності в просвітницькій та дослідницькій роботі. Треба забезпечити свідомий вибір молоді на користь кооперації. Тільки тоді вона стане реальним «цінним партнером» у справі розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації.

Динаміка середніх цін реалізації молока має щорічне збільшення у всіх категоріях господарств (рис. 2.9.), проте дане збільшення не забезпечує зростання самого валового виробництва.

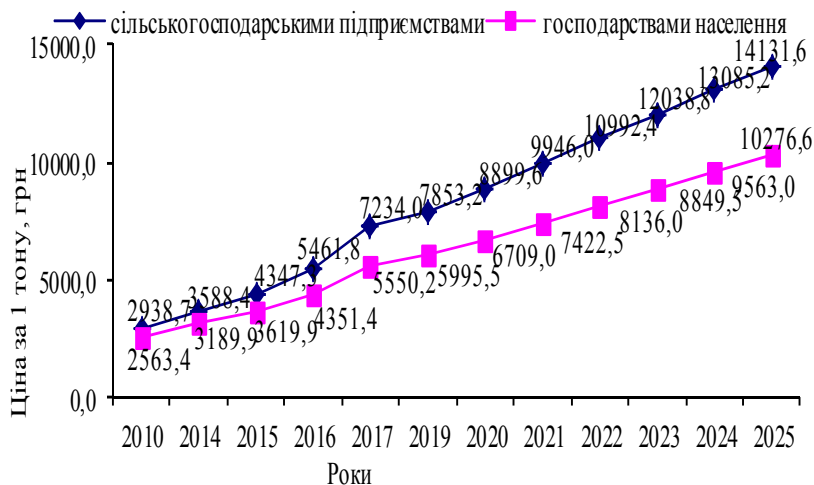

Рис. 2.9. Динаміка середніх закупівельних цін на молочну сировину в Україні*

*Сільське господарство України за 2017 рік : стат. зб та розрахунки

Окрім цінової політики, явною причиною скорочення виробництва молока в Україні є скорочення поголів'я корів більше ніж у 2 рази (рис. 2.10.).

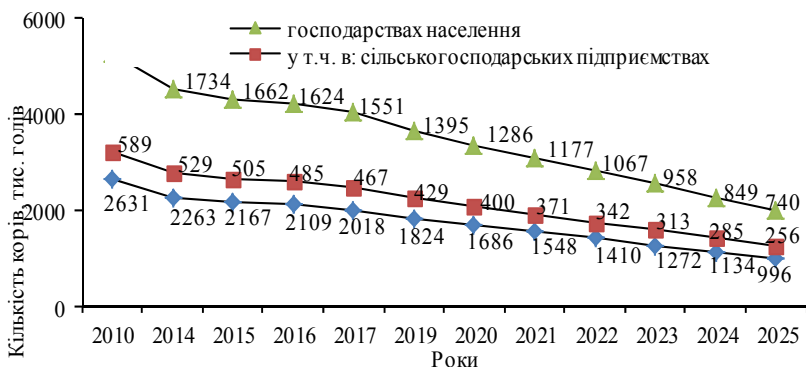

Рис. 2.10. Динаміка кількості корів по Україні*

*Сільське господарство України за 2017 рік : стат. зб та розрахунки.

Останніми роками, як бачимо із рис. 2.10, скорочення відбувається по всіх напрямках, і дана тенденція залишатиметься негативною про що свідчать прогностичні показники динаміки.

Дані щодо наявності спеціальної техніки для обробки та отримання молока (табл. 2.4.) в сільськогосподарських підприємствах свідчать про молочну спеціалізацію господарських товариств та приватних підприємств, фермерські господарства та кооперативи мають приблизно однакове технічне співвідношення.

Виходячи із проведеного аналізу, можемо зазначити, що господарства населення та фермерські господарства є потенційними учасниками кооперативу, так як порівняно з досягнутим рівнем продуктивності, малою наявністю спеціалізованої молочної техніки, неспроможністю реалізовувати продукцію по вищим цінам, а тому і відповідно меншими отриманими доходами, виявляється нагальна необхідність згуртованої, комплексної та цілеспрямованої (не розпорошеної чим характеризується

дана ринкова ситуація) економічної діяльності. Саме останнє і є головною функцією існування кооперативів загалом та вчасності молочних.

Таблиця 2.4

Наявність сільськогосподарської техніки у сільськогосподарських підприємствах у 2017 р.

	Сільськогосподарські підприємства – всього, шт.	У тому числі, шт.					
		господарські товариства	приватні підприємства	кооперативи	фермерські господарства	державні підприємства	підприємства інших форм господарювання
Доїльні установки та апарати	10305	5989	1862	704	747	474	529
Очишувачі-охолоджувачі молока	2952	1656	556	211	223	121	185
Молочні сепаратори	292	154	42	19	46	18	13
Роздавачі кормів для великої рогатої худоби	3465	2064	614	284	196	138	169

*Розраховано на основі даних Державної служби статистики України

Враховуючи те, що з боку держави виявляється недостатня регуляторна політика стосовно ринку молока, чому підтвердженням є звіт Антимонопольного комітету України 2016 року, згідно якого увага комітету була зосереджена на наступних споживчих ринках: крупи гречаної, хлібу, м'яса птиці, яєць курячих, олії соняшникової рафінованої бутильованої та цукру (ринку молоко серед них немає), постає необхідність самостійної кооперативної (згуртованої) діяльності задля вирішення проблемних: збір, збереження, закупка чи оренда технічного оснащення (технічне обслуговування), переробка, знаходження вигідних каналів збуту (просування продукції) та реалізація за продукції вигідни-

ми цінами. Кооперативне вирішення нагальних питань надасть потенційним учасникам кооперативу можливість формування гідних власних доходів та розвитку підприємливого молочного руху сільського населення.

Останні роки спостерігається обнадійлива тенденція щодо покращення якості молока. Так, частка молока екстра класу при закупівлі у всіх категоріях господарств у 2015 році зросла з 3,2% до 4,4%, вищого гатунку - з 20 % до 23 %. Відповідно, скоротилася частка молока нижчої якості: відсоток молока II гатунку зменшився з 34 % до 31 %.

Зазначимо, що з молока, закупленого в корпоративному секторі, 9,8% - це молоко екстра класу; 34,3% - молоко вищого гатунку; і 34,3% - першого. В той же час, населення поставило на переробку 13,1% молока першого гатунку та 82,6% другого.

Слід підкреслити, що навіть при таких незадовільних умовах для всіх регіонів в окремих із них робота по створенню кооперативів, практично не ведеться. Це має місце у Закарпатській, Харківській, Донецькій, Тернопільській, Хмельницькій, Луганській, Миколаївській областях. Як відомо ці регіони суттєво різняться умовами виробництва, рівнем спеціалізації, чисельністю домогосподарств, але однаковим для них є незадовільна організація роботи по створенню кооперативів. Якщо в середньому на регіон по Україні працює 22 кооперативи, то в цих областях 2-7 рази менше. В той час в таких областях як Івано-Франківська, Черкаська, Вінницька цих кооперативів у 2,5-4 рази більше.

Показовим є приклад Полтавської області, де за результатами опитування голів сільських та селищних рад найбільш пріоритетним напрямком діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів визначено молочарський. У Полтавській області зареєстровано 38 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів

(СОК), з яких 19 – молочарські. Фактично діє 19 СОК (лише половина), у т.ч. 9 молочарських, з них в Семенівському районі – 4, Решетилівському – 2 і по одному в Козельщинському, Новосанжарському та Чорнухинському. У цих СОК налічується понад 900 членів кооперативів (понад 1000 корів). У 2013 р. створено 2 нових СОК (у Новосанжарському та Решетилівському районах).

Одним із найкращих молочарських СОК є «Молочник-Сушки» (с. Сушки Козельщинського району Полтавської обл.), який створено 15.09.2011 за підтримки Міжнародної благодійної організації «Добробут громад» («Хайфер Проджект Інтернешнл») і компанії «Данон Україна» в рамках проекту «Розвиток молочних кооперативів в Україні». У рамках того ж проекту було надалі створено 2 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативи із заготівлі молока «Молочник-Лівенське» (с. Лівенське Новосанжарського району) та «Молочний Світанок» (с. Сухорабівка Решетилівського району) [89].

Станом на 01.09.2013 у Полтавській області існує 2159 особистих селянських господарств, у т.ч. з кількістю поголів'я від 3 до 5 корів – 2003 господарств (92,82% їх загальної чисельності), від 6 до 10 корів – 132 господарства (6,12%), від 11 до 15 корів – 23 господарства (1,07%). На них приходиться 66,5 тис. гол., що становить близько половини загальної кількості корів області. У рамках третьої фази проекту «Розвиток молочних кооперативів в Україні», який впроваджується в 5 областях України і триватиме з серпня 2013 р. по липень 2016 р., планується створення сталої та конкурентоспроможної системи постачання молока власниками особистих селянських господарств, об'єднаними в сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, а також перетворення перспективних домогосподарств на міні-ферми сімейного типу. На території області ТОВ «Полтавська обласна сільськогосподарська дорадча служба»

проводить навчальні семінари та надає індивідуальні дорадчі послуги для голів сільських рад, сільського населення, членів фермерських та особистих селянських господарств з питань організації та функціонування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

В рамках проекту з розвитку молочарських кооперативів компанія «Данон Україна» та Міжнародний благодійний фонд «Добробут громад» відкрили три перші сімейні ферми у Полтавській області на базі сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу (СОК) «Молочний Світанок» (с. Сухорабівка, Решетилівський район) [49].

Починаючи вже з третього кварталу 2014 року три сімейні ферми на 5-8 голів великої рогатої худоби забезпечують СОК «Молочний Світанок» додатковими об'ємами високоякісного молока, в результаті чого СОК щодня збирає як мінімум на 500 л молока більше, і постачається на ПАТ «Кременчуцький міськмолкозавод» у м. Кременчук (входить до Групи компаній «Данон» в Україні).

В рамках проекту з розвитку міні-ферм сімейного типу, фахівці розробили для господарів проекти реконструкції існуючих корівників, щоб ті відповідали усім нормам та вимогам комфортного утримання тварин, гарантували максимальну продуктивність корів, а також мали комфортні умови праці для господарів. Далі в рамках проекту кожній сім'ї безповоротно було надано обладнання на суму 4 тис. доларів США (поїлки, системи освітлення та вентиляції, доїльні апарати, коврики, електропастухи) та по 2 племінні високопродуктивні нетелі, - коментує менеджер проєктів «Данон» по закупівлі молока Анатолій Шатковський. - Отримавши по 2 нетелі у подарунок, на сьогодні кожна з сімейних ферм має по 5 голів худоби та за умовами договору зобов'язалася передати перший приплід жіночої статі іншій родині, що є членом кооперативу.

Наразі в Україні більшість селян утримують по 1-2 корови, що є економічно не вигідно. З іншого боку, ми маємо великі ферми на 600-1000 голів великої рогатої худоби. І нічого посередині. В рамках проекту ми апробуємо модель сімейної ферми на 10-20 корів, де за рахунок сучасних технологій утримання тварин, сім'я підвищує якість та кількість виробленого молока, знижує його собівартість, та як результат отримує 4000-5000 грн. чистого прибутку [306].

Важливим для сталого розвитку міні-ферм сімейного типу є те, що як до запуску, так і після запуску ферми члени сімей отримують постійну консультаційну підтримку спеціалістів «Данон» з управління фермою та з підвищення продуктивності корів. Завдяки покращенню умов утримання тварин, а саме: автоматичній системі напування корів, якісним системам кондиціонування повітря та освітлення, а також автоматизованому доїнню продуктивність поголів'я ферм зросте мінімум на 15-20%.

Окрім того, утримуючи більшу кількість корів, ферми сімейного типу істотно підвищують власну ефективність, адже кількість часу, затраченого на роботу в господарстві, значно знизиться. Завдяки збільшенню об'ємів заготівлі молока та підвищенню його якості, родини зможуть суттєво підвищити свій дохід.

Всього до кінця 2014 р. в рамках проекту планувалося відкрити у Полтавській, Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській та Херсонській областях 50 реконструйованих сімейних ферм, а до липня 2015 року – 65 сімейних ферм. Об'єм інвестицій – 3,5 млн. євро, в тому числі 1,8 млн. євро – власні кошти «Данон».

Створення сімейних ферм фінансується в рамках проекту «Розвиток молочарських кооперативів», що впроваджується Міжнародним благодійним фондом «Добробут громад» у співпраці з компанією «Данон» за

підтримки Данон Екосистем Фонду (Франція), ХейферІнтернешенл (США) та Департаменту закордонних справ, торгівлі та розвитку SOCODEVI (Канада) з місцевими партнерами – Полтавською обласною сільськогосподарською дорадчою службою та Сільськогосподарською консультаційною службою Дніпропетровської області.

Проект «Розвиток молочарських кооперативів» було започатковано в 2010 році в 5 областях України: Херсонській, Запорізькій, Полтавській, Миколаївській та Дніпропетровській. У рамках третьої фази проекту (з серпня 2013 р. до липня 2016 р.) планувалося створення сталої та конкурентоспроможної системи постачання молока власниками особистих селянських господарств, об'єднаними в СОК, а також перетворення перспективних домогосподарств на міні-ферми сімейного типу, покращуючи професійні знання, навички, ефективність та життєстійкість як сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, так і їх членів [188].

Одним із факторів стабільного розвитку галузі молочного скотарства є сприятлива цінова ситуація. Ціни на молочну сировину в Україні формуються під впливом трьох основних чинників: попиту з боку молокопереробних підприємств, сезонності виробництва і частково зміни основних виробничих витрат, що формують собівартість молочної сировини як для товаровиробника, так і з урахуванням можливих витрат переробних

Якою повинна бути підтримка матеріальної бази молочарських кооперативів? Якщо говорити про можливий розподіл заходів підтримки, з точки зору державної політики, на безпосередніх виробників продукції скотарства (домогосподарства) і їх об'єднання (кооперативи), то при цьому заходи щодо перших можуть стосуватись умов утримання, доїння (або технології в широкому розумінні), а щодо других – налагодження збуту сировини та постачання кормів і сервісів.

Необхідно вказати також на опосередкований ефект розвитку галузі скотарства в домогосподарствах, а саме на можливість збереження середнього класу в сільській місцевості як такого. Для прикладу, специфіка рослинницької галузі вказує на те, що навіть при застосуванні сучасних технологій, вирощуванні комерційно-привабливих культур та збуті цієї продукції за порівняно високими цінами, великими партіями, прибутковість господарювання в рослинництві в більшості господарств не перевищує 1-2 тис. грн. в перерахунку на гектар земель в обробітку. В особистих селянських господарствах цей показник є суттєво нижчим, зважаючи на те, що замість економії на власній праці (умовно безкоштовній) такі господарства постають перед необхідністю сплачувати послуги із обробітку земель (оранка, збирання урожаю тощо) за порівняно високими розцінками. Тому, як наслідок, прибуток від обробітку власних паїв виявляється незначним, а домогосподарства більше зацікавлені в тому, щоб здавати їх в оренду. Після початку формування ринку земель наслідком може стати обезземелення жителів сільської місцевості по мірі продажу земельних паїв.

Єдиним можливим способом уникнути такого сценарію є формування більш високої доданої вартості, зокрема за рахунок виробництва продукції тваринництва. Гармонізація цих відносин можлива за рахунок того, що постачальницько-збутовий кооператив може надавати послуги також із обробітку земель, виходячи із собівартості таких робіт. Іншими словами, мова йде про формування міні-кластеру, що виводить дрібнотоварну систему господарювання на більш високий техніко-технологічний рівень і може стати попереднім етапом для формування технологічних середніх ферм, що використовують місцеві ресурси та наявні земельні угіддя. Досвід формування кооперативного руху в Україні засвідчує, що незважаючи на значну кількість реалізованих благодійних проєктів, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності

дрібних виробників сільськогосподарської продукції, створення кооперативів, розвиток цього напрямку в Україні залишається проблемним. Значна кількість законодавчих питань (узгодження між собою різних норм, законів) досі залишаються не вирішеними, а серед сільського населення ідея кооперації не набула масового поширення.

Щодо розвитку та створення кооперативів, які одним із основним напрямків своєї спеціалізації визначали збір та заготівлю молока, надання супутніх сервісних послуг своїм членам, тобто так званих молочарських кооперативів, то можна говорити, що починаючи з 2000 року не був в Україні рівномірним. Найбільш активно створення кооперативів відбулося у 2009 році, коли в цілому по Україні їх було зареєстровано біля 60. Певну роль у цьому зіграла Постанова Кабінету Міністрів України від 1 липня 2009 року № 723 «Про затвердження Порядку використання у 2009 році коштів Стабілізаційного фонду для державної підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів». За декілька років до цього, так само як і за два останні роки, щорічна кількість зареєстрованих кооперативів становила близько 20. Разом з тим, із зареєстрованих кооперативів лише певна частина наразі веде господарську діяльність по збору та реалізації молока. 2011 року лише 60 кооперативів реалізували молоко, при цьому середній об'єм закупівель молока на один кооператив становить близько 500 кг/день. Лідерами по об'єму заготівлі молока в день по результатах 2015 року стали кооперативи Вінницької області, створені ще 2006 року. Деякі з них заготовляють 3 т/день і більше.

У с. Панка Сторожинецького району Чернівецької області з 11 травня 2011 року функціонує районне об'єднання сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів під назвою «Господар Підгір'я». До його складу входять три сільськогосподарських обслуговуючих кооперативи:

«Новобросківський», «Стор-Агромада», «Комарівська Нива». При підтримці Сторожинецької районної ради та налагодженій співпраці з Міжнародною благодійною організацією «Добробут громад» в жовтні 2012 року було запущено кооперативний молокопереробний завод «Молочний край» максимальною потужністю 12 тон за зміну [135].

При створенні кооперативного заводу залучено кошти й майно загальною сумою 1372.6 тис грн., із них:

- кооперативу «Новобросківський» – приміщення площею 780 кв.м вартістю 525 тис.грн і кошти 10,8 тис.грн.;
- кооперативу «Стор-Агромада» – кошти 13.6 тис.грн.;
- Сторожинецької районної Ради – кошти 423.2 тис.грн.;
- Чернівецька обласна Рада – кошти в розмірі 400 тис.грн.

Кооператив надає послуги з переробки молока своїм членам, яких нині нараховується понад 700 осіб. А готова продукція кооперативу, на відміну від приватних заводів, має високі якісні характеристики та нижчу реалізаційну ціну [49].

У селі Сушки Козельщинського району Полтавщини укрупнення вирішили досягти іншим чином – організували молокоприймальний кооператив, що об'єднав десятки звичайних селян, які утримують корів. У 2011 році тут було створено сільськогосподарський обслуговуючий кооператив (СОК) «Молочник-Сушки», завданням якого є збирання молока від населення, охолодження й відправка на молокозавод. У реалізації цього проекту селянам допомогла Полтавська обласна сільськогосподарська дорадча служба, яка знайшла фінансування через фундацію «ХайферПроджектІнтернешенл» і компанію «Данон-Україна». Власне ця компанія й купує молочну сировину у товаровиробників. Головною ланкою СОК «Молочник-Сушки» є закупівельний пункт із танком-охолоджувачем, а також невеличка лабораторія, де визначають якість молока.

Остаточний результат щодо вмісту сировини визначає районна ветлікарня.

У ході дослідження з'ясувалося, що високих показників, які й визначають ціну на молоко, досягти було досить непросто. Із селянами, які утримують максимум по 3–4 корови, разом із дорадчою службою проводилися навчання з годівлі тварин, особливостей догляду, правильного доїння та охолодження молока. Завдяки цій програмі надої в селян зросли в середньому на 30%. Кооператив налічує 160 постійних членів, які утримують загалом 280 голів ВРХ, і ще кілька десятків здавачів, які не є членами СОК «Молочник-Сушки». Члени кооперативу мають низку переваг перед звичайними селянами, які здають молоко. Це щомісячні бонуси за якість молока в розмірі до 100 грн, забезпечення спеціалістами кооперативу ветеринарного догляду, осіменіння тварин. В кооперативі запровадили програму передачі корови: теля від одержаної в дарунокголландської корови селянин повинен передати сусідові на безоплатній основі. Пройде кілька років і порідний склад корів у селян якісно зміниться.

Питання ціни тут стоїть гостріше, ніж на будь-якій іншій фермі. Адже ніхто не відміняв закупівельні контори, які іноді можуть запропонувати навіть вищу, ніж кооператив, ціну. Посередники можуть платити за літр навіть 3 грн, однак влітку пропонують значно менше. Водночас кооператив гарантує доволі стабільну ціну на молоко базисної жирності. Хоч це й не ферма, однак селянам спільними зусиллями вдалося досягти того рівня якості сировини, що вимагає «Данон», і тепер вони почуваються захищеними. Звичайно, не завадила б також і державна підтримка. Проте з усього видно, що українське молочне тваринництво може розвиватися і в межах невеликих ферм та кооперативів. Думка про те, що за нинішніх умов зможе вижити лише великотоварна ферма, не підтверджується на практиці. У разі створення невеликої

ферми чи кооперативу селянам удалося переконати молокопереробні підприємства в якості свого молока й отримати за нього достойну ціну.

Досвід існуючих кооперативів засвідчує, що у своїй роботі молочарський кооператив повинен прагнути до мінімізації маршруту збору та збільшення обсягів заготівлі молока. Для забезпечення безбитковості обсяг заготівлі молока повинен бути не менше 1,5 т/день і довжина маршруту по збору молока 100-120 км.

2.4. Сільськогосподарські виробничі кооперативи та фактор соціальної відповідальності*

Формування кооперативної форми господарювання має свої особливості об'єктивного порядку, що стримують організацію виробничих кооперативів. Це досить складний шлях переходу до кооперативної форми господарювання. Так, організація виробничих кооперативів супроводжується глибокою структурною перебудовою виробничих структур – створенням асоціації кооперативів.

Проте динаміка формування сільськогосподарських виробничих кооперативів є негативною (рис. 2.11).

Нині в Україні налічується близько 600 функціонуючих виробничих кооперативів. Практика роботи виробничих сільськогосподарських кооперативів протягом 2000-2017 рр. показала позитивні результати, зокрема соціально-економічного плану. Зокрема, за високим рівнем соціально-економічних показників, а значить соціальної відповідальності бізнесу можна виділити конкретні кооперативи: СВК "Батьківщина" Полтавської, "Устинівський" та "Плосківський" Київської, "Урожай" Волинської областей. Виробництво валової продукції на одного працівника становить 40-50 тис.

* Автори: Малік М.Й., Штикульок О.Г., Мамчур В.А., Рибак Я.Я., Півторак В.С. Авраменко Ю.О.

грн, з розрахунку на 1 га одержують 500-1000 грн чистого прибутку, що в 3-4 рази вище, ніж у середньому по області.

Рис. 2.11. Розвиток сільськогосподарської виробничої кооперації в Україні*

*Сформовано за даними Міністерства аграрної політики та продовольства України

Соціальна місія виробничого кооперативу реалізується концентрацією уваги на таких напрямках, як ріст добробуту, рівень освіти, розвиток соціальної інфраструктури і збереження села як основи нації.

Прикладом успішного застосування принципів кооперації в умовах аграрного сектора економіки України на сучасному етапі є СВК "Батьківщина" Котелевського району Полтавської області – добровільне статутне об'єднання громадян-власників особистих земельних та майнових паїв для спільного, колективного господарювання. Членами кооперативу є 356 осіб і 449 асоційованих членів, які передали в оренду власні земельні ділянки загальною площею 4403 га, орних земель – 3919 га, сінокосів і пасовищ – 483 га, лісових насаджень – 307 га. Майнові паї також передані в статутний пайовий фонд.

"Батьківщина" - банатогалузеве підприємство молочно-зерново-бурякового напрямку з розвинутим м'ясним тва-

ринництвом, яке використовує лише вітчизняну техніку. Усі виробничі підрозділи наділені правами економічної самостійною і і (дві тракторно-рільничі бригади, дві молочно-варні ферми, ферма дорощування молодняка великої рогатої худоби, свиноферма, птахоферма і вівцеферма, автопарк, механічна майстерня і будівельний цех). Успіх діяльності кооперативу базується на дотриманні певних організаційно-економічних засад. Це раціональне управління підприємством і всіма його структурами, належні організаційські здібності всіх керівників і спеціалістів, високий професійний рівень голови правління О. Г. Коросташова, суворе дотримання трудової і технологічної дисципліни, постійна турбота про людей праці, порівняно висока матеріальна й моральна заінтересованість з одночасним заохоченням ініціативи з підвищенням відповідальності кожного працівника та демократичним управлінням.

Ефективне господарювання тут розпочали з організації навчання кадрів та оволодіння ними економіко-правовими знаннями і застосування їх у ринкових умовах. Для цього розроблено і прийнято положення про Раду виробничого підрозділу.

Положення затверджено загальними зборами членів кооперативу. Рада трудового колективу є виборним дорадчим органом управління виробничим підрозділом у складі кооперативу, який здійснює свою діяльність на основі Статуту, Правил внутрішнього розпорядку, даного Положення і під керівництвом Правління кооперативу.

Вона обирається Загальними зборами членів кооперативу підрозділу строком на 3 роки чисельністю від 3 до 7 осіб у складі керівника підрозділу, компетентних і авторитетних працівників та спеціалістів.

Засідання Ради (головою якої є керівник підрозділу) проводиться в міру необхідності, але не рідше одного разу на місяць. Засідання правомірне, якщо на ньому присутні не

менше половини членів Ради. Рада регулярно звітує про свою роботу на зборах колективу. Рада підрозділу має право:

- укладати договори з правлінням; іншими підрозділами і на їх основі самостійно або за участю спеціалістів працювати й організовувати своє виробництво;

- розпоряджатися закріпленим за колективом майном для виконання виробничої програми;

- щомісячно визначати коефіцієнти трудової участі (КТУ) кожного члена підрозділу та вживати заходів впливу до порушників трудової дисципліни, технологічних процесів тощо;

- вносити пропозиції до правління відносно прийому і виключення з членів господарства, вирішувати питання перестановки кадрів;

- вносити пропозиції правлінню, цінovій комісії та галузевим спеціалістам стосовно реалізації продукції;

- вирішувати питання відшкодування збитків, завданих членами даного колективу власному або іншому колективу.

Керівники виробничого підрозділу разом із Радою свого колективу вирішують і подають на розгляд правління пропозиції:

- про розподіл натуровидачі, продаж сільгосппродукції, яка виділяється для реалізації в колективі, встановлює ціни на цю продукцію; про нарахування оплати праці, доплат і премій;

- про надання службової квартири або продаж будинку членам свого колективу.

Рада колективу зобов'язана:

- дотримуватися Законів України, Статуту, Правил внутрішнього розпорядку і даного Положення;

- сприяти виконанню умов договору з правлінням та іншими підрозділами, а також із своїми працівниками і пайовиками;

- забезпечувати збереження та ефективне використання закріпленого майна, дотримання членами колективу трудової і технологічної дисципліни;
- вести облік і забезпечувати необхідну звітність;
- сприяти забезпеченню соціальних умов для працівників і асоційованих членів.

У випадку збиткової річної роботи колективу чи допущення і зниження ефективності виробництва може провести заміну керівника підрозділу та відшкодувати збитки за рахунок кооперативних витрат чи пайового фонду його членів. Умови і розміри оплати праці та стимулюючих виплат затверджує правління кооперативу. Засоби виробництва закріплюються за відповідними госпрозрахунковим підрозділами. У підрозділах запроваджено чекову форму внутрішньогосподарських розрахунків і контролю витрат.

Взаємовідносини між підрозділами і правлінням базуються на договірній основі. Договори укладаються між кожним госпрозрахунковим підрозділом та правлінням щорічно на початку року. Підсумки по кожному підрозділу (за звітний місяць, рік) порівнюються не з плановими, а з відповідними показниками за попередній рік чи місяць, за що колектив одержує певні матеріальні й моральні стимули. Виплачуються також премії за підсумками року за зниження собівартості продукції.

Загальні вимоги для всіх категорій працівників: застосування передових методів праці, раціоналізація, новаторство; суміщення професій, заміна відсутнього працівника; навчання передовим методам праці (наставництво). У кооперативі встановлено: мінімум трудової участі для чоловіків 270 днів на рік, для жінок - 220 днів; 8-годинний робочий день (у напружені періоди правління може змінювати тривалість робочого дня»: щотижневі вихідні дні; щорічні оплачувані відпуски (тривалістю 21 - 30 робочих днів).

Членам кооперативу, яким присвоєно звання "Заслужений працівник сільського господарства", видається доплата в розмірі 20% середньомісячного заробітку, пенсіонерам - 20% до розміру пенсії.

Занесеним на Дошку Пошани доплачують 10% до заробітку, а колективу видається один середньомісячний заробіток. Занесеним до Книги Пошани безоплатно видається сільськогосподарська продукція, передбачена для пенсіонерів.

Оплату праці всього колективу поставлено в залежність від валового доходу за кінцеві результати. Норматив змінюється за рішенням правління за умови, що змінюються ціни. Премії, доплати та додаткову оплату протягом року розподіляють з урахуванням КТУ пропорційно виплаті основної оплати праці.

Підрозділ несе матеріальну відповідальність за збитки, завдані членами колективу іншому колективу або кооперативу.

Дивіденди за майнові та земельні паї видають на загальних підставах відповідно до договору оренди. Розрахунки між підрозділами здійснюють на основі внутрішньогосподарських розрахункових чеків.

Мета таких чекових розрахунків - здійснювати систематичний контроль за грошово-матеріальними витратами по кожному підрозділу. На кожному статтю витрат (або послуг) керівник підрозділу виписує окремий чек, в якому зазначає кількість тієї чи іншої матеріальної цінності (або послуг), їх сумарну вартість. Чек виписується на той підрозділ, від якого одержано матеріальні цінності чи послуги.

Керівник підрозділу в кінці кожного місяця підсумовує витрати по статтях у журналі "Реєстрація госпрозрахункових чеків" за місяць та наростаючим підсумком з початку року і розраховує собівартість одиниці продукції, яку порівнює з собівартістю за відповідний період попереднього року. При обчисленні собівартості одиниці продукції (приросту тварин) сума виробничих витрат зменшується на вартість одержаної продукції.

жаного гною. Такий метод обліку витрат і розрахунків дозволяє кожному керівникові протягом року постійно стежити як за обсягом виробництва продукції, так і за виробничими витратами і відповідно спрямовувати діяльність.

Важливим елементом чекових внутрішньогосподарських розрахунків та внутрішньогосподарського розрахунку в цілому є вартісна оцінка, тобто ціни на вироблювану підрозділами продукцію і на матеріальні елементи виробничих витрат і послуги. Така оцінка впливає на кінцеві результати роботи підрозділів, розміри їх матеріальної винагороди. У такий спосіб госпрозрахункові підрозділи включаються в реальні ринкові відносини. Але слід враховувати, що такий підхід буде ефективним лише за умови, коли підрозділи повністю беруть на себе функції розподілу доходів та їх використання. Тобто, коли вони самостійно розпоряджаються своїм прибутком і несуть всю повноту відповідальності за результати реалізації продукції, за використання матеріально-технічних ресурсів.

Створення і результативне функціонування кооперативів можливе за наявності у суспільстві відповідних передумов суспільного, юридичного, економічного та психологічного характеру, тобто достатнього соціального капіталу. Відсутність хоча б однієї з цих передумов може стати значною перешкодою у створенні кооперативів, або й призупинити цей процес. І навпаки, чим реальніші передумови, тим швидше відбувається їхнє становлення, подальше об'єднання й формування цілісної кооперативної системи у національному масштабі.

Одним із вдалив був 2012 рік, коли врожайність зернових у кооперативі "Батьківщина" становила 46,9 ц/га, цукрових буряків – 317, соняшнику – 22,8 ц/га; надій від корови становив 6000 кг молока. Одержано 3,7 млн грн чистого доходу при загальному рівні рентабельності виробництва 52,7%.

Основними чинниками досягнутого кооперативом "Батьківщина" є раціональне управління структурами, побудоване на корпоративних принципах, організаторські здібності та високий професійний рівень керівників і спеціалістів, суворе дотримання трудової й технологічної дисципліни, постійне навчання кадрів та розв'язання соціальних проблем членів та асоційованих членів кооперативу. Дотримання технологічних вимог і пошук резервів стали притаманними для всіх членів кооперативу.

Проте, у плані аналізу аспектів соціальної відповідальності зазначимо, що кооператив є формою, ефективність функціонування якої найбільшою мірою залежить від соціального капіталу. Із зростаючою складністю міжсуб'єктних відносин економічна діяльність базується більшою мірою не на формі організаційної структури, яка спирається на відносини власності та влади, а переходить у структури, що мають в основі довіру та спільні цінності.

Соціальний капітал характеризується як знання, довіра, культура, що мають прояв у стійких міжсуб'єктних відносинах колективних структур (кооперативи, асоціації). Розрізняють три типи соціального капіталу: індивідуальний, організаційний і суспільний.

Індивідуальний соціальний капітал базується на відносинах з колегами з урахуванням соціальних навичок. При цьому можливе максимальне сприяння інтересам одного за рахунок нехтування інших.

У колективних формуваннях існують групи, які поділяють думки і сприяють певним діям зміцненню даної структури. У результаті консолідації дій виникають синергетичні ефекти від взаємодії між певними індивідами. Такий стан можливий у кооперативних структурах. Але чим більша чисельність членів, тим складніше віднайти довіру й однотайність у діях членів організації.

Суспільний тип соціального капіталу характеризується напрямами, довірою, мережею які підвищують ефективність за рахунок спрощення координації дій і співробітництва в неформальних структурах.

У методологічному плані формування організаційних структур полягає у висвітленні параметрів міжособистісних і організаційних відносин. При цьому поступають проблеми досягнення узгоджувальних позицій, довіри між членами й інтенсивності організаційних позицій. Існує певна залежність різних організаційних (підприємницьких) структур від соціального капіталу. Такі відносини ускладнені у виробничих кооперативах, де менеджери є замовниками в системі трудових відносин і агентами в системі управління. Рядові члени через підвищені владні повноваження дисциплінують управлінський персонал. Недоліком відносин є ускладнення у вимозі належного виконання робіт з боку менеджерів, адже рядові члени кооперативу водночас є власниками і працівниками.

Соціальна місія виробничого кооперативу реалізується зосередженням уваги на таких напрямках як підвищення рівня добробуту й освіти, розвитку соціальної інфраструктури і збереження села як основи нації.

Слід зазначити, що кооперативний рух за своєю сутністю має передусім соціальну направленість і є одним із чинників розвитку соціального капіталу. Соціальний капітал сільських громад значною мірою формується на колективній та обцинній базі. Основою соціального капіталу є зв'язки, тобто відносини виробничо-господарського характеру і відносини між індивідуумами та елементами організаційної структури сільського соціуму (люди, підприємство, інститути й інституції).

Соціально-економічні умови розвитку сільських територій формують демотиваційне середовище для сільських жителів. Селяни замикаються в собі, у своїх проблемах без надії на зовнішню підтримку.

У загальному процесі роль соціального капіталу для розвитку організаційних структур можна пояснити через центральну категорію інституціональної економічної теорії – категорію трансакційних витрат. Знижуючи рівень цих витрат (в умовах формування кооперативних структур), соціальний капітал сприяє розвитку, насамперед, тих організаційних структур (кооперативи), що ґрунтуються на довірі між їхніми членами, децентралізації, колективному прийнятті рішень.

Методологічний підхід до визначення залежності організаційних форм, зокрема кооперації, від соціального капіталу полягає у виявленні параметрів внутрішньоорганізаційних відносин, конкретна реалізація яких залежить від якості взаємовідносин між членами кооперативу. Ми виділяємо такі параметри: 1) проблемність досягнення консенсусних позицій; 2) необхідність довіри між членами; 3) інтенсивність агенційних проблем. Агенційні відносини виникають, коли один економічний суб'єкт ("замовник") передає іншому суб'єкту ("агенту") право приймати рішення і діяти в його ("замовника") інтересах. Проблема агенційних відносин полягає в тому, що "агент" переслідує свої власні інтереси й може ефективно сприяти реалізації інтересів "замовника" лише за умов оптимальної конфігурації контрактних відносин між ними. Цим можна пояснити ті казуси, які виникли в минулому році з кредитними спілками. Отже, важливість цих параметрів при організації кооперативу означатиме ступінь їхньої залежності від соціального капіталу (табл. 2.5).

Процес соціально-економічної орієнтації кооперативних структур базується на координації суспільних і приватних інтересів з метою підвищення як економічної ефективності в їх функціонуванні, так і в зростанні рівня та якості життя сільського населення.

Таблиця 2.5

Залежність організаційних форм від соціального капіталу (СК)

Організаційно-правова форма	Якісні аспекти міжособистісних відносин			Залежність від СК
	Досягнення консенсусу	Агенційні проблеми	Значення довіри	
Сільськогосподарський виробничий кооператив	Ускладнено прийняття колективних рішень	Суттєві агенційні проблеми ("агенти" як "замовники" і "замовники" як "агенти")	Довіра необхідна	Висока
Обслуговуючий кооператив	Менш ускладнено, прийняття рішень на принципі справедливості	Стандартні агенційні відносини між членами СОК	Те саме	Те саме
Господарське товариство	Менш ускладнено, рішення на принципі справедливості	Стандартні агенційні відносини між найманими робітниками і членами ТОВ	- " -	Середня
Державне підприємство	Проблеми несуттєві при ієрархічному прийнятті рішень	Суттєві агенційні проблеми через відсутність ефективних "замовників"	Довіра не обов'язкова	Те саме
Публічне акціонерне товариство	Менш ускладнено, рішення на принципі справедливості	Стандартні відносини між найманими робітниками і членами ПАТ	Те саме	Низька
Фермерське господарство	Проблеми несуттєві	Агенційні відносини відсутні (в умовах відсутності найманої праці)	Довіра існує на сімейних зв'язках	Дуже низька

*Запропоновано за результатами досліджень

Соціально-економічна діяльність кооперативних структур базується на механізмах розподілу, використання та споживання ресурсів з залученням їх у громадську сферу життя. Взяття на себе соціальної відповідальності базується на підприємницькому егоїзмі та альтруїзмі.

Економічні показники господарської діяльності (дохід, прибутковість) мають співвідноситися з такими соціальними показниками як відрахування на соціальні заходи, оплати праці та зайнятість.

РОЗДІЛ 3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-СТРУКТУРНІ АСПЕКТИ КООПЕРУВАННЯ

3.1. Кооперація малих аграрних підприємств: методичні основи оцінки розвитку*

Вітчизняна сільськогосподарська кооперація має особливу специфіку розвитку – це інституційна специфіка, яка пов'язана з радянським минулим. На місцях більшість селян вважають, що кооператив – це фактично колишній колгосп і цей аспект інституційною пам'яті справляє визначальний вплив на інституціоналізацію кооперації, формування національно-адаптованої інституційної моделі кооперування. Має місце певна інституційна невизначеність щодо подальшої перспективи розвитку сільськогосподарської кооперації, адже кооперативні формування через свою специфіку є менш конкурентоспроможними, бо наслідують соціальну спрямованість. В основі розвитку кооперації має бути покладена відповідна державна стимулююча підтримка, особливо на перших порах створення і організації функціонування сільськогосподарського кооперативу. Не слід забувати про рамкові умови розвитку кооперації: правові; економічні; науково-освітні; інноваційно-технологічні.

Функціональна спрямованість кооперації у світовій практиці сучасного періоду – міжгалузевий характер розвитку і укрупнення кооперативів у зв'язку із посиленням зокрема глобальної конкуренції, тому потрібне ефективне регулювання. Зарубіжний досвід, наприклад Німеччини, передбачає існування кооперативної асоціації, яка координує, регулює і упорядковує діяльність кооперативів в частині контролю відповідності кооперативним принципам, а також принципам кооперативного законодавства. Така асоці-

*Автори: Штикульок О.Г., Саковська О.М.

ація, членами якої є всі кооперативи, інституційно урегулює статуси дотримання принципів кооперативної ідентичності.

Кооперативи і сільські території пасують одне одному. Якщо у фермерів є гроші, то забезпечується і економічний розвиток території. Уряд Німеччини поставив за мету забезпечення рівноцінності умов для життя в усіх сегментах життєвого простору (село, місто). Держава має спрямовувати свої організаційно-управлінські зусилля на підтримку усіх сфер життя на селі, тобто моделювання політики всеохоплюючого значення. Розвиток і підтримка інноваційних заходів зі стимулювання реалізації пріоритетів сталого розвитку є визначальний аспект в моделюванні зокрема кооперативних процесів на селі. Кооперативи набувають все більшого значення, але території без підтримки сільського розвитку неспроможні до життєсприятливого функціонування навіть у таких багатих державах як Німеччина.

Сільськогосподарська кооперація в Україні являє собою двосегментну інституційну модель, а саме – представлена сегментом виробничої та обслуговуючої кооперації. З нормативно-правової точки зору, ця модель інституціоналізована у практику відповідно до Закону України «Про кооперацію» і Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію». Тобто безпосереднє унормування кооперативних відносин забезпечено рамковим законом (визначає загальні принципи і засади кооперування), а також законом прямої дії (спеціалізований відносно сільськогосподарського сектора кооперування).

Наявна інституційна модель характеризується національними особливостями і відповідно структурована. В секторі сільськогосподарської кооперації з організаційно-інституційної точки зору структурно можна виділити виробничі кооперативи як організаційно-правову форму аграрного підприємства та обслуговуючі як організації, які за за-

коном мають неприбутковий статус, їх діяльність спрямована на обслуговування, надання послуг своїм членам.

Логічно продовжуючи дослідницьку гіпотезу щодо виключної значимості кооперації, її особливостей, зазначимо про важливість для забезпечення конкурентоспроможного розвитку малих аграрних підприємств. З практики відомо, що у розвитку аграрного сектору економіки щодо підвищення організаційно-господарської ефективності малих підприємств, створення кооперативного інституційного середовища відіграє важливу роль. Завдяки кооперуванню малі аграрні підприємства спроможні кардинально поліпити свої позиції на ринку, зконсолідувавши ресурси.

Кооперація в сільському господарстві є традиційною формою і способом ефективної інституціоналізації малих підприємницьких формувань у ринкове середовище. Через кооперацію значною мірою вирішуються проблеми оптимізації витрат, спеціалізації й загалом підвищення конкурентоспроможності малих підприємств – суб'єктів кооперування.

В Україні розвиток кооперації в малому сільськогосподарстві має свої традиції й наслідує національну специфіку, зумовлені особливостями інституційного характеру. Інституційне забезпечення (юридична складова) – надзвичайно обширне, проте його дієвість у практичному вимірі стимулювання кооперації на низькому рівні.

Одна з основних проблем й причин «непоширення» кооперації – відсутність у селян довіри до колективних форм ведення сільського господарства. Також відсутні стійкі передумови розвитку сільськогосподарської кооперації, адже ідеологія кооперації в сучасному сприйнятті на теренах України здебільшого асоціюється з псевдокооперацією. Проте, сформоване за період ринкових трансформацій агресивне ринкове середовище все ж таки забезпечило певні, хоча й нестійкі мотивації до кооперування.

Окремі сектори сільськогосподарського бізнесу в Україні є такими, у яких переважаючими за обсягом постачання продукції є малі фермери, наприклад, виробництво молока. Кооперація для учасників сектора виробництва молока є по суті економічним благом, вмотивованого формою співпраці.

Оцінюючи розвиток кооперації малих сільгоспвиробників ми розглядаємо їх у двох іпостасях: як функцію (процес об'єднання, поєднання ресурсів, можливостей) і як організацію (організаційно-правова форма підприємництва). У зазначеному контексті й розбудовуємо індикативні контури, наслідуючи оцінки різного роду ефектів, набутих економічними агентами-учасниками. Задані ефекти з позиції економічної й соціальної проблематики кооперативних відносин слід розглядати у виробничій (виробничі кооперативи) і обслуговуючій (обслуговуючі) формації індикативної оцінки.

Виробниче кооперування малих підприємств зідентифіковане нами у розрізі аналізу результатів діяльності кооперативів як форми господарювання, а обслуговуюче – функцій, способу покращення середовища кооперування для ефективного способу виробництва.

Персоніфіковану оцінку результатів кооперування здійснити на базі існуючої аналітики досить проблематично, тому ми застосовуємо абстрактно-логічний підхід, розглядаючи кооперацію як явище, організаційну форму ефективного вбудовування суб'єктів малого аграрного бізнесу в організований ринок.

Зазначений контекст індикативної оцінки виражений у динаміці показників розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, членами яких є переважно формування категорії «малі».

Індикатори або ж контури оцінювання розвитку, результативності кооперації є прийнятними й необхідні в питаннях виробничого й обслуговуючого сегментів. В рамках за-

конодавства України визначено можливість членства у виробничому і (або) обслуговуючому кооперативі, залежно від мотивацій наслідків такого членства, хоча в класичному розумінні кооперація наслідує природу неприбутковості. У випадку малих аграрних формувань щодо індикативних оцінок результативності кооперування, дослідницька увага має бути зосереджена на будь-яких доступних показниках, яким можна дати інформаційно-аналітичну оцінку.

Статистика кооперації малих аграрних підприємств, представлена матеріалами статистичної звітності, які формалізовані рамками показників Ф-2 ферм¹. Показники цієї форми статистичної звітності, дозволяють в загальному охарактеризувати тенденції поширення кооперативів як форми господарювання серед малих сільськогосподарських підприємств. Такий аналіз ідентифікуємо як систему показників мезорівня (галузевого), стосовно сільськогосподарських кооперативів. Кількість кооперативних формувань категорії «малі» в загальній сукупності малих аграрних підприємств незначна, проте змінюється.

Мотивації кооперування в «малому секторі» аграрних підприємств формуються економічними умовами, рамками державної політики, а також соціальними, організаційними й інституційними чинниками, такими як: національні традиції спільної діяльності; рівень довіри між людьми; технологічний рівень виробничих систем і форми організації підприємств тощо. Ці мотивації у реалізації коопераційних принципів в Україні набувають усе більшого соціального та економічного ефектів.

Кількісно число малих аграрних кооперативів в аграрному секторі, тобто тих, які у статусі суб'єкта господарювання є суб'єктами ідентифікації статусу за критерієм форми інституціоналізації «мале підприємство» досить незначне.

¹ Державне статистичне спостереження «Основні показники господарської діяльності фермерського господарства, малого підприємства у сільському господарстві», №2 - ферм

Виробничий аспект розвитку малих аграрних підприємств, зідентифікований за кількістю суб'єктів організаційної форми «кооператив» є незначним, бо 0,5% кооперативів серед усієї кількості суб'єктів агрогосподарювання категорії «малі» – це досить мало. За підсумками 2015 р. вони склали усього 0,5% від загальної кількості малих підприємств, зідентифікованих за сільськогосподарською статистичною звітністю (по Україні). Така мізерна кількість «малих» кооперативів є підтвердженням того, що селяни не бачать для себе економічної вигоди від кооперування. Однією з причин такої ситуації, окрім суто економічних, є пошук управлінської моделі кооперації, про яку вже тривалий час модерують в агрополітиці. Але такої моделі по-суті не може існувати в принципі. Проте кооперація, зокрема малих фермерських господарств, є інституційною нормою їх економічної поведінки, яка зумовлює можливість набуття ними конкурентних переваг на ринку. В умовах України кооперація є одним із способів також забезпечення інноваційного розвитку – збалансування витрат і вигод.

Кооперація в практичному сенсі є спосіб ефективної участі фермерських господарств, малих підприємств у механізмі перерозподілу вартостей, тобто у агропродовольчому ланцюгу на рівнозначних з іншими учасниками засадах. За рахунок так званої «групової участі», створивши кооператив, «малі» господарі спроможні конкурувати з більш потужними підприємствами. Кооператив як спосіб колективного партнерства дає можливість малим суб'єктам набутти статусу кредитоспроможності, інвестиційної привабливості, конкурентоспроможності загалом. Проте, цілий ряд інституційних пасток, з якими стикаються суб'єкти кооперації, деструктивно впливають на її розвиток.

Аналізуючи процеси кооперування малих аграрних підприємств, ми беремо до уваги індикативних оцінок сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, які на наше пе-

реконання, наслідують кооперацію саме суб'єктів агробізнесу категорії малі. За оцінками Міністерства аграрної політики та продовольства України, а також нашими дослідницькими спостереженнями, динаміка практичного представлення обслуговуючих кооперативів у 2012-2016 рр. і 2017 р. склалася відповідно по роках від 920 од. (2012 р.) до 1042 (2017 р.). в середньому слід вести мову про близько 1000 од. структурно у даній сукупності: 44% – багатофункціональні; 28 – сервісні; 14 – заготівельно-збутові; 6 – переробні; 5 – інші; 3% – постачальницькі кооперативи. Кожну з цих категорій ідентифікації кооперативу вважаємо індикатором характеру інституціоналізації за формою представлення в агро-економічній системі. Тим самим можна зробити висновок про практику представлення економічних інтересів господарських структур у контексті мотивації до створення відповідної категорії кооперативу (багатофункціональний, сервісний, заготівельно-збутовий, переробний тощо).

Незважаючи на наявні в практиці інституційні пастки, в українській аграрній практиці мають місце конструктивні приклади інституціоналізації кооперації фермерських господарств, малих підприємств. Хоча зауважимо те, що ці кооперативи виникли завдяки «інституційному примусу», в хорошому розумінні цього слова. Цей примус полягав у реалізації заходів державно-приватного партнерства, проектів міжнародної допомоги тощо. Як приклад, виділяють такі кооперативи як: сільськогосподарський обслуговуючий кооператив «Лосятинське молочне джерело»; молочарський обслуговуючий кооператив «Іванковецький світанок»²; кооператив «Файні ябка»; «Полуничний рай» та ін.

Індикатори розвитку сільськогосподарської кооперації поділяємо на економічні і соціальні, адже кооперація окрім суто економічної, виконує соціальну функцію.

² Політика сільського розвитку на базі громад в Україні : наукова доповідь / за ред. чл.-кор. НАН України, д-ра екон. наук О.М. Бородіної, чл.-кор. НААН України, д-ра екон. наук І.В. Прокопи, д-ра екон. наук О.Л. Попової ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України».К., 2015. 70 с.

Основною проблемою розвитку сільськогосподарської кооперації є відсутність необхідних передумов і зокрема системна недовіра селян до будь-яких форм колективної діяльності, а також інституційна нестабільність соціально-господарського порядку. Іншим вагомим деструктивом, окрім інституційної бази є непередбачуваність економічного розвитку, відсутність у потенційних учасників необхідних фінансових ресурсів, часті зміни законодавства. Часто український законодавець прагне унормувати кооперацію без урахування загальноновизнаних принципів, тим самим гібридизуючи інституційні норми, надаючи даній формі організаційних відносин статусу «псевдо».

Як вже зазначалося, в агросекторі України представлено два різних сегменти кооперації – виробничий і обслуговуючий. Виробничі кооперативи інституційно вбудовані в ринок як одна із організаційно-правових форм, тобто закон регламентує їхню діяльність як виробничо-господарську – таку, яка передбачає отримання прибутку. Обслуговуючий кооператив – це інституційна структура, яка за статусом є неприбутковою організацією і наділена функціями з надання послуг його учасникам, тобто обслуговування їхньої господарської діяльності.

Загалом світовий і вітчизняний досвід розвитку сільськогосподарства підтверджує доцільність створення кооперативних структур. Не дивлячись на очевидні переваги кооперації в країнах з розвинутою економікою, в Україні кооперативний рух так і не набув належного визнання. Проте, кооперація – один із найбільш реальних та доступних для сільськогосподарських виробників шляхів вирішення проблем доступу до ефективних ринків.

Кооперація сприяє розвитку ринкової конкуренції на аграрних ринках. З поступовим розвитком ринкових відносин роль і значення сільськогосподарської кооперації в світі не зменшується. Кооперація виконує не тільки вагому вироб-

ничу функцію, але є частиною соціального життя сільського населення. У зв'язку з цим дослідження закономірностей створення та функціонування кооперативів, оцінка наслідків й виявлення їх впливу на розвиток сільського господарства стають особливо актуальними.

На наше переконання, сільськогосподарські кооперативи є характерною організаційно-виробничою та правовою інституцією, важливою складовою організаційної структури агропродовольчого сектора. Для сільськогосподарських кооперативів основним напрямом підтримки стабільності та ефективності функціонування є не лише забезпечення прибутковості як основного критерію оцінки економічної ефективності діяльності господарства, але й вирішення завдань, пов'язаних із соціальним захистом членів кооперативу та збереженням й утриманням у належному стані земельних угідь³.

Вважаємо, що сільськогосподарські кооперативи – організаційно-правова структура на селі, яка виникла як закономірна реакція сільськогосподарських товаровиробників на реалії ринкового середовища. Створення кооперативів для сільськогосподарських товаровиробників дає змогу спеціалізувати виробництво, підвищити його концентрацію, знизити матеріально-грошові витрати і в результаті забезпечити зростання виробництва сільськогосподарської продукції. Проте, ментальні особливості господарської поведінки українського селянина, який традиційно по можливості надає перевагу індивідуальному характеру ведення аграрного бізнесу, становлять головну проблему на шляху розвитку кооперації малих підприємств.

Серед інституційних причинностей, які є визначальними у формуванні проблем у мотиваціях до кооперування слід

³Див. дослідження авторів в: Розвиток малих аграрних підприємств у ринковому інституційному середовищі: індикатори та ефективність : кол. монографія / [Дупенко Ю.О., Шпикуляк О.Г., Малік М.Й. та ін.]; за ред. О.Г. Шпикуляка. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2017. 204 с.

виділити постійну змінюваність законодавства України про кооперацію і відсутність сталого усвідомлення потенційними учасниками кооперативу класичних принципів кооперації. Наприклад, селяни сприймають кооператив як колгосп, а також бажають мати надприбутки від кооперативних вкладень, чого в принципі досягти проблематично, бо кооператив – це перш за все форма взаємодопомоги. Він несе соціальну місію і є менш конкурентоспроможним зпоміж інших форм підприємництва. Це видно на прикладі оцінки співвідношень результатів економічної діяльності кооперативів з іншими організаційно-правовими формами сільськогосподарських підприємств.

На наше переконання, в сільському секторі економіки більшу прихильність кооперація має у дійсно обслуговуючих сферах, у вирішенні соціально-побутових проблем, проте за ініціативи і участі місцевих органів влади, що вкрай важливо за децентралізації управління.

3.2. Кооперування в енергетичному секторі: аспекти зарубіжного та вітчизняного досвіду*

Розвиток коопераційних відносин наслідуює пріоритетне значення у функціонуванні передових світових економік. Зокрема, у загальній кількості кооперативних об'єднань Німеччини однією із складових є енергетичні кооперативи. Енергетичні кооперативи (нім. – *Energiegenossenschaften*) – це об'єднання громадян, підприємств та організацій, метою яких виступає, як правило, реалізація різноманітних локальних проєктів у сфері відновлювальної енергетики [422]. Виникненню цього виду кооперативів сприяло кілька причин. Однією з перших, що вплинула на створення енергетичного кооперативу, стала відмова великих міських енергетичних

* Автори: Штикуляк О.Г., Іванченко В.О.

компаній, які володіли мережами, провести світло і тепло в сільську місцевість та створити там нові мережі. Тому для забезпечення себе енергією люди почали об'єднуватися в енергетичні кооперативи громадян (нім. – Bürgerenergiegenossenschaften) та комунальні кооперативи (нім. – Kommunale Energiegenossenschaften) створювали свої власні енергетичні мережі. Кількість створених енергетичних кооперативів відображена на рис. 3.1.

Рис. 3.1. Кількість створених енергетичних кооперативів у Німеччині за 2006 – 2017 рр.*

* Розраховано за: [423] і представлено з: [424]

Наступною причиною, що дала поштовх розвитку енергетичних кооперативів, стало прийняття в 2000 р. Закону «Про поновлювальні джерела енергії» та концепції «Енергетичного повороту» в 2010 році. Німеччина вирішила замінити викопну та атомну енергію до 2050 року на 80 % відновлюваними джерелами, що й спричинило збільшення кількості таких кооперативів⁴. Найбільша їхня кількість сформувалася за 2010 – 2013 р. (рис. 3.2).

Починаючи з 2012 року темпи збільшення кількості створення нових енергетичних кооперативів постійно знижуються, хоча спостерігається постійне нарощення виробництва різного виду енергії такими кооперативами (табл. 3.1).

⁴Матеріали представлені з досліджень авторів: Шпикуляк О. Г., Іванченко В. О. Досвід Німеччини у розвитку енергетичних кооперативів: перспективи для України. Економіка АПК. 2018. № 8. С. 92 – 101.

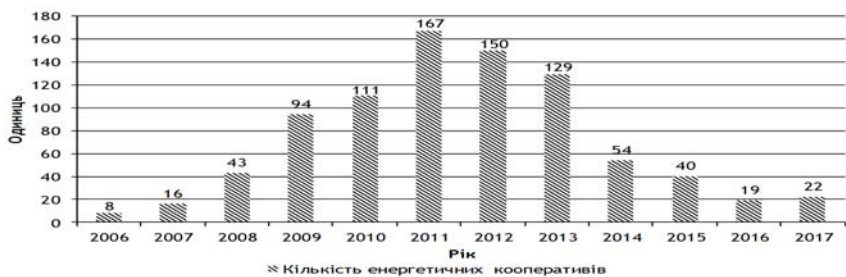

Рис. 3.2. Кількість енергетичних кооперативів за роками створення в Німеччині, за період 2006 – 2016 рр*.

*Розраховано за: [423] і представлено з: [424]

Таблиця 3.1.

Виробництво різного виду енергії з відновлювальних джерел у Німеччині за період 2003 – 2016 рр., ГВт-год

Рік	Види енергії							
	Гідроенергетика	Енергія вітру на землі	Енергія вітру в морі	Біомаса	Енергія сонячного випромінювання	Геотермальна енергія	Загальне виробництво електроенергії	Частка виробництва екологічно чистої енергії в загальній
1990	17,426	0,710	-	1,435	1,000	-	18,933	3,4
2000	21,732	9,513	-	4,731	0,600	-	36,036	6,2
2005	19,638	27,229	-	14,354	1,282	0,200	62,503	10,2
2006	20,008	30,710	-	18,700	2,220	0,400	71,638	11,6
2007	21,170	39,713	-	24,363	3,075	0,400	88,321	14,2
2008	20,443	40,574	-	27,792	4,420	18,000	93,247	15,1
2009	19,031	38,610	0,38	30,631	6,583	19,000	94,912	16,3
2010	20,953	37,619	0,176	33,925	11,729	28,000	104,43	17,0
2011	17,671	48,314	0,577	36,891	19,599	19,000	123,071	20,3
2012	22,091	49,949	0,732	43,216	26,380	25,000	142,393	23,5
2013	22,998	50,803	0,918	45,527	31,010	80,000	151,336	25,1
2014	19,587	55,908	1,471	48,301	36,056	98,000	161,421	27,3
2015	18,977	70,922	8,284	50,321	38,726	134,000	187,364	31,5
2016	20,546	66,324	12,274	50,815	38,095	162,000	188,216	31,7

*Розраховано за: [425], представлено з: [424].

Це прояв екологічної свідомості громадян. За останні роки приріст енергії з екологічно чистих та відновлюваних джерел у Німеччині становить близько 8% до попереднього року. У середньому за період 2003–2016 рр. він досяг 14%, чому сприяє політика Бундестагу про запровадження виробництва енергії з вітру. Частка різного виду енергії з відновлювальних джерел у загальному споживанні енергії Німеччини постійно збільшується [425, с. 8]. Так, у 2016 р. її показник знаходився на рівні 31,7 %, тоді, коли у 2015 р. був 31,5%, (див. табл. 3.1).

Починаючи з 1990 року постійно спостерігається збільшення об'ємів виробництва такої енергії (рис. 3.3).

Але приріст енергії з екологічно чистих та відновлювальних джерел безпосередньо залежить від погодних умов регіону, де знаходиться та чи інша установка. Якщо в році більше дощових днів, гідроелектростанції вироблять більше енергії, а от кількість енергії сонячного випромінювання, навпаки, зменшиться.

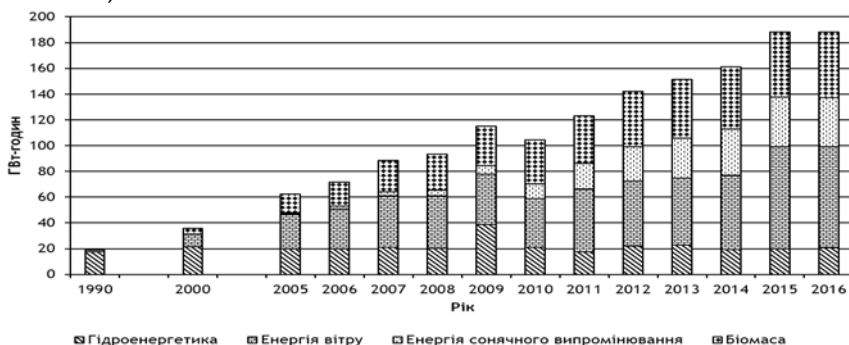

Рис. 3.3. Виробництво електроенергії з використанням поновлюваних джерел енергії в Німеччині за 1990 – 2016 рр., ГВт-год*

*Розраховано за: [425], представлено з: [424].

Також і вітрова енергія залежить від сили вітру та тривалості таких вітряних днів. Енергія вітру забезпечує майже половину всіх надходжень (рис. 3.4).

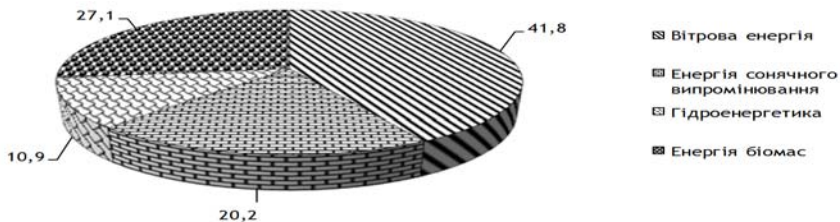

Рис. 3.4. Виробництво відновлюваної енергії в Німеччині в 2016 р., %*

*Розраховано за: [425], представлено з: [424].

Наступним за обсягами виробництва є енергія біомас – близько 27 %. Вона включає в себе енергію біогазів, геотермальну енергію та рідкі й тверді види біопалива. Вагомий внесок становить також енергія сонячного випромінювання. На сонячних фотоелементах в Німеччині формується близько 20 % всієї енергії з відновлювальних джерел. Гідроенергетика забезпечує близько 10 %.

Енергетичні кооперативи Німеччини виробляють електричну та теплову енергією, а також займаються її транспортуванням (постачанням) для потреб членів своїх кооперативів. Виробництво тепла починаючи із 2010 року знаходиться в межах 140–160 ГВт-год енергії (рис. 3.5).

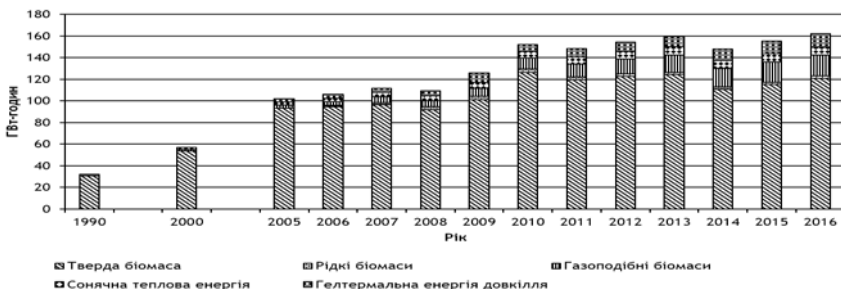

Рис. 3.5. Виробництво теплової енергії в Німеччині за 1990 – 2016 рр., ГВт-г*

*Розраховано за: [425], представлено з: [424].

Коливання в об'ємах виробництва теплової енергії за рік залежать від температури навколишнього середовища – чим тепліше взимку, тим менше енергії будуть виробляти.

Стимулом для виробництва енергії та реалізації її членам кооперативу і пересічним користувачам є компенсація за виробництво цієї енергії, задекларована у законі «Про відновлювальні джерела енергії». Оператори вітрових і сонячних установок і такі, що використовують біомасу, зазвичай продають свою електроенергію на ринку. Для цього вони отримують від операторів мережі так звану ринкову премію як винагороду. Вона забезпечує збалансованість різниці між ставкою винагороди та середньою ціною на фондовому ринку. За останні роки ціна фондового ринку майже вдвічі знизилася, так що ринкова премія у вигляді компенсації значно зросла. Ринкова премія значною мірою визначає потреби у фінансуванні поновлюваних джерел енергії та, відповідно, розподіл електроенергії [425, с. 25]. Ця компенсація залежить від розподілу енергії між користувачами, який здійснюють оператори мереж. Крім зазначеного, в стимулюванні енергетичних кооперативів Німеччини існує ще велика кількість методів – пільгові тарифи, зниження податків, пільгові програми кредитування тощо [427].

Нині основним органом, який контролює функціонування кооперативів Німеччини, є DGRV – Союз Райффайзен. Реєстрація в його членах обов'язкова для створення кооперативу. DGRV опікується всіма питаннями, що стосуються ефективності кооперативного руху в цілому: захищає інтереси складових частин кооперативної системи в області спільного господарювання і податкової політики; консультує організації з усіх питань кооперативних перевірок, кооперативного права, системи освіти, організації підприємств та обробки даних; підтримує стосунки з усіма організаціями й установами як у середині країни, так і за кордоном; надає допомогу в розвитку кооперації.

Цей союз допомагає оптимізувати інтереси виробника, споживача, представників науки, торгівлі й державних установ.

Отже, основною причиною виникнення кооперативного руху в Німеччині та розвитку енергетичних кооперативів зокрема стало складне фінансове становище жителів сільської місцевості та небажання, а може й неспроможність промислових підприємств вкладати кошти у розвиток сільської енергетики. Для задоволення власних енергетичних потреб люди почали об'єднуватися та створювати енергетичні кооперативи, які виробляють електричну та теплову енергію, використовуючи різноманітні відновлювальні джерела (гідроенергетика, енергія вітру та сонячного випромінювання, геотермальна енергетика тощо). На сьогодні енергетичні кооперативи Німеччини постійно збільшують свою частку забезпечення потреб в загальній енергетичній системі країни. Для цього енергетичні кооперативи постійно розвиваються – збільшують кількість членів, модернізують обладнання, використовують різні джерела енергії в одному кооперативі тощо⁵.

На шляху до створення зеленої енергетики в країні Німеччину підтримують на законодавчому рівні Європейського Союзу. Відповідно до директиви ЄС 2009/28/EG, про сприяння використанню енергії з відновлюваних джерел, Німеччина планує впровадження системи відновлюваної енергії до 2020 року. Це є одним із кроків до сталого розвитку суспільства.

Відповідно до Стратегії сталого розвитку України [428] одним із пріоритетів розвитку країни є забезпечення енергетичної безпеки і перехід до енергоефективного та енергоощадного використання й споживання енергоресурсів із впровадженням інноваційних технологій та реалізації проектів з використанням альтернативних джерел енергії. Відповідно до цієї

⁵ Матеріали представлені з досліджень авторів: Шпикуляк О. Г., Іванченко В. О. Досвід Німеччини у розвитку енергетичних кооперативів: перспективи для України. Економіка АПК. 2018. № 8. С. 92 – 101.

стратегії 18 серпня 2017 р. Кабінетом Міністрів України було схвалено Енергетичну стратегію України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність» [429], у якій віддається перевага підвищенню енергоефективності та використанню енергії з відновлюваних та альтернативних джерел.

Як зазначається в документі, Україна використовує для власних потреб різноманітні джерела енергії, такі як нафта, природний газ, вугілля, атомна і гідроенергія, енергія вітру і сонця тощо. Традиційно найбільше Україна використовує на даний момент викопні ресурси: природний газ і вугілля, які сумарно становлять понад 60% вітчизняного енергетичного балансу. Водночас за останні роки внаслідок зміни цінової кон'юнктури, технологій та світових тенденцій, частка інших видів енергії у споживанні поступово зростає [429].

На початок 2017 року в Україні частка виробництва енергії із відновлювальних джерел становила близько 2% до загальної потужності (рис. 3.6).

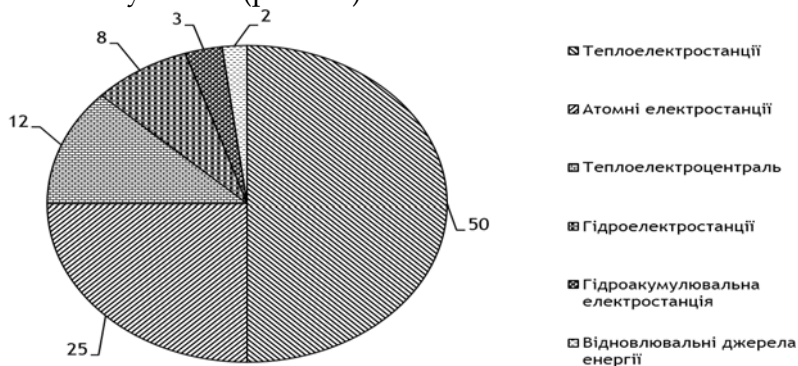

Рис. 3.6. Структура потужностей з виробництва електроенергії в Україні у 2016 р*.

*Розраховано за: [430], представлено з: [424]

Як засвідчують експерти, більша частина матеріально-технічної бази наявних потужностей з виробництва електроенергії в Україні зношена та неефективна [430].

За даними Інституту відновлюваної енергетики НАН України, атомні блоки наближаються до закінчення строку проектної експлуатації. Понад 70% атомних блоків потребуватимуть подовження строку експлуатації у найближчі 10 років. Крім того, 42,2% ліній електропередач напругою 220-330 кВт експлуатуються понад 40 років, та 64,4% основного устаткування трансформаторних підстанцій випрацювали свій розрахунковий технічний ресурс. Недостатня пропускна спроможність ліній електропередач для видачі потужності атомних електростанцій і передачі надлишкової енергії. У розподільчих мережах значна кількість об'єктів також відпрацювала свій ресурс: 40,5% електричних мереж і 37,6% трансформаторних підстанцій потребують реконструкції або заміни [430, с. 9].

Відповідно до зазначеного, енергетична стратегія держави передбачає ріст частки виробництва енергії із відновлювальних джерел в 2035 році до рівня 25% (рис. 3.7).

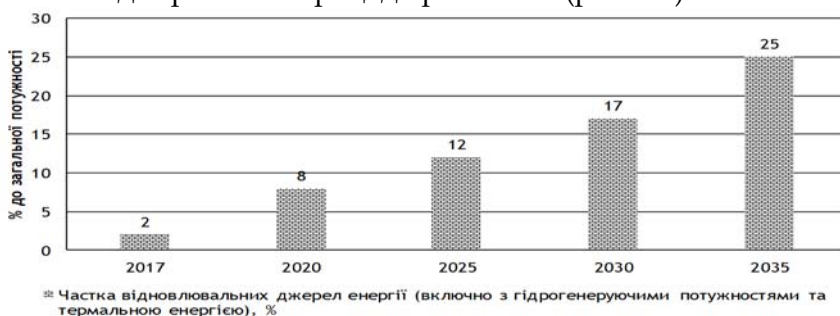

Рис. 3.7. Прогнозний обсяг частки відновлювальних джерел енергії в загальному обсязі потужностей в Україні*

*Представлено за результатами систематизації літературних джерел

Подібне зростання потужностей в Україні можливий лише за використання в суспільстві моделей енергетичних кооперативів на кшталт Німеччини. Для цього ключовим моментом видається визнання на законодавчому рівні такого виду кооперативної діяльності, як «енергетичний кооператив», оскільки в українській нормативно-правовій базі воно відсутнє. З іншого боку – енергетичні кооперативи надають можливість громадянам власноруч забезпечувати свої потреби в енергоресурсах, використовувати місцеві види палива, ставати енергонезалежними і, що цікаво, бути активними учасниками власного енергетичного ринку, як зазначає голова Держенергоефективності С. Савчук [431]. Також для розвитку енергетики із відновлювальних джерел в Україні передбачено механізм стимулювання. Ним є система «зелених» тарифів на електроенергію. За системою «зелених» тарифів держава бере на себе зобов'язання купувати електроенергію у виробників, що її одержують із відновлювальних джерел. Сума плати залежить від типу та потужності об'єкта, що виробляє енергію, та строку введення його в експлуатацію (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Розмір зеленого тарифу залежно від обсягу та виду відновлюваних джерел енергії*

Вид виробників енергії		Тариф залежно від графіка введення в експлуатацію				
		2015	2016	2017-2019	2020-2024	2025-2029
		€/кВт*год	€/кВт*год	€/кВт*год	€/кВт*год	коп/кВт*год
Вітрова електростанція	<= 600 кВт	5,81	5,81	5,81	5,17	49,11
	600 - 2 000 кВт	6,78	6,78	6,78	6,03	57,29
	> 2 МВт	10,17	10,17	10,17	9,04	85,94
Сонячна електростанція	На поверхні землі	16,96	16	15,02	13,51	130,37
	На дахах /фасадах будівель	18,04	17,23	16,37	14,75	142,06

Продовження табл. 3.2

Біоенергетичні станції		12,38	12,38	12,38	11,14	107,57
Геотермальні електростанції		15,02	15,02	15,02	13,51	130,37
Гідроелектростанції	<= 200 кВт	17,44	17,44	17,44	15,72	151,41
	200 – 1 000 кВт	13,94	13,94	13,94	12,54	121,01
	1 – 10 МВт	10,44	10,44	10,44	9,42	90,61
Електростанції домогосподарств	сонячні до 30 кВт	20,03	19	18,09	16,26	157,26
	вітрові до 30 кВт	11,63	11,63	11,63	10,44	101,14

*Наведено за: [430]

До кінця 2024 р. усі виплати за зеленим тарифом будуть відбуватися в євроцентах. Починаючи з 2025 р. держава купуватиме енергію вже в національній валюті. Навіть виплати в іноземній валюті не забезпечують запланований в Національному плані дій з відновлюваної енергетики на період до 2020 року [432] розвиток. Цьому причиною є нестабільна ситуація в країні, постійні фінансові, правові та інституційні кризи. Також відміняються задекларовані та уже введені в дію податкові пільги для відновлювальних джерел енергії, знижуються зелені тарифи та збільшується плата за приєднання до електромереж. Відповідно до таких дій втрачається довіра громадян до відновлювальної енергетики.

Зважаючи на наведене вище, можна стверджувати, що розвиток кооперації в енергетичному секторі економіки, зокрема в сегменті енергії біологічного походження, є одним із визначальних у формуванні національної енергетичної безпеки. Досвід Німеччини є успішно інституціоналізованим у практику, тому його доцільно застосувати в Україні⁶.

⁶ Матеріали представлені з досліджень авторів: Шпикуляк О. Г., Іванченко В. О. Досвід Німеччини у розвитку енергетичних кооперативів: перспективи для України. *Економіка АПК*. 2018. № 8. С. 92 – 101.

3.3. Інституційний фактор самоорганізації у механізмі кооперації*

В сучасних умовах сільськогосподарські підприємства, особливо малі вимушені вести аграрний бізнес в складних інституційних умовах жоступу до ефективних, високо доходних ринків продукції. Зазначене проявляється як на рівні формування доходів підприємств, адже ціна на ринках сільськогосподарської продукції формується під впливом економічних інтересів крупних гравців, так на рівні конкуренції за доступ до ресурсу, що має критичне значення – земель сільськогосподарського призначення. В зв'язку з цим збереження та розвиток наприклад малих форм господарювання напряду залежить від можливостей залучення ресурсу соціального капіталу як квінтесенції всього різноманіття соціальних та соціально-економічних відносин.

В широкому розумінні соціальний капітал позначає всю багатоманітність ресурсів, що формуються як результат соціальної взаємодії окремих особистостей та їх груп. Таке визначення дає змогу об'єднати весь спектр трактувань даного терміну: від соціальних ресурсів окремого індивіда⁷ до ресурсів, що генеруються та використовуються певною соціальною групою⁸. Дійсно, на практиці по мірі агрегування окремих особистостей в групи вищого рівня ієрархії розширюється і сфера прояву ефектів соціального капіталу.

На рівні окремого індивіда особисті якості, набуті вміння та навички щодо комунікації, здобуті соціальні статуси та сформована мережа соціальних контактів дозволяють підвищити ефективність приватних та ділових трансакцій. Дана

* Автори: Шпикуляк О.Г., Ксенофонтowa К.Ю., Саковська О.М.

⁷ Див. П. Бурдьє: соціальний капітал являє собою сукупність реальних або потенційних ресурсів, пов'язаних з володінням стійкою мережею більш-менш інституціоналізованих відносин взаємного знайомства і визнання - іншими словами, з членством в групі: Бурдьє П. *Форми капітала* / пер. М. С. Добрякова // *Економіческая социология*. 2002. №5. С. 60-75.

⁸ Див. Ф. Фукуяма: соціальний капітал - це норми, неформальні норми або цінності, які роблять можливими колективні дії у групах людей. [Фукуяма Ф. Що таке соціальний капітал? Київська лекція Френсіса Фукуяма // *День*. 2006. № 177. URL:<http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/shcho-take-socialniy-kapital/>

теза має не тільки суто теоретичне обґрунтування. Усвідомлення необхідності формування бази соціальних зв'язків як складової особистісного розвитку оформилося в сучасній практичній діяльності шляхом створення численних соціальних мереж як загального, так і вузькоспеціалізованого спрямування. В методичному ж плані цей аспект знаходить підтримку через виокремлення нетворкінгу як одного з напрямів консультативної та освітньої діяльності. З іншого боку, вже на рівні фізичної особи відбувається інституціоналізація значення суспільної думки про особу – через поняття ділової репутації особи, що визнається особистим немайновим благом та знаходиться під охороною цивільного законодавства⁹.

На рівні юридичних осіб переваги соціальної (ділової) активності набувають суто економічних рис та стають об'єктом капіталізації суб'єктів підприємницької діяльності¹⁰. Сучасні дослідники зазначають, що такі складники соціального капіталу підприємств як ділова репутація та мережа контрактних відносин (корпоративна архітектура), є одними з ключових чинників комерційного успіху [434]. При цьому, відповідно до опитування, проведеного у 2014 р. міжнародною консалтинговою кампанією Reputation Institute серед 301 провідних фірм з 29 країн світу, 78% опитаних згодні, що репутаційна економіка сьогодні вже стала об'єктивною реальністю, а 65% – визначають управління репутацією пріоритетним завданням свого менеджменту [435].

В практиці господарської діяльності соціальний капітал враховується в категорії гудвілу (вартості ділової репутації), що визначається як «різниця між ринковою ціною та балансовою вартістю активів підприємства як цілісного майново-

⁹ Цивільний Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Електронний ресурс: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

¹⁰ З точки зору економічної науки коректно застосування терміну «соціальний капітал» можливе лише до юридичних осіб, де економічні функції є чітко виділеними, а значить і виявляється можливим виокремити економічний ефект від наявних соціальних ресурсів. Це, власне, зазначає і Ф. Фукуяма: «...соціальний капітал» являє собою спробу застосувати економічну метафору для позначення певного явища, яке насправді є дуже складним»

го комплексу, що виникає в результаті використання кращих управлінських якостей, домінуючої позиції на ринку товарів, послуг, нових технологій тощо»¹¹. Проте неможливість ідентифікації конкретних джерел додаткового ефекту робить гудвіл, певною мірою, синтетичним показником, на який крім суто соціальних, впливають і інші чинники: місце розташування, розмір та динаміка розвитку цільових ринків тощо. Крім того, у вітчизняному правовому полі відсутні легальні механізми продажу фермерських господарств, які формують основну масу малих суб'єктів сільськогосподарського бізнесу, як юридичної особи. Зазначене унеможливує використання даного показника для оцінки рівня розвитку соціального капіталу в малих сільськогосподарських підприємствах вітчизняного аграрного сектору.

Таким чином, оцінка розвитку соціального капіталу як квінтесенції організаційних і функціонально-поведінкових ефектів від діяльності малих сільськогосподарських підприємств, що, в свою чергу забезпечує відповідний рівень ефективності підприємницької діяльності, потребує застосування нестандартних методів об'єктного аналізу, що передбачає визначення параметрів якості соціального капіталу. В зв'язку з цим, при формації оцінки процесів формування та господарювання соціального капіталу саме малими формами господарювання на селі, доцільно приділити особливу увагу методичним аспектам.

Враховуючи те, що соціальний капітал є результатом взаємодії в групах, він має подвійну природу. З одного боку він стає надбанням окремої особи: в цій іпостасі персоніфікується та набуває економічних характеристик – може генерувати економічний ефект, окремі його елементи можуть бути відчужені та виступати предметом купівлі-продажу. З іншого – є актуальним тільки в межах конкретної соціальної групи, де формується і реалізується, набуваючи інституційних

¹¹ Податковий Кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. Електронний ресурс: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/page55>.

характеристик. Звичайно, дана теза не може бути абсолютизована, оскільки будь-яка особа проявляє себе в якості учасника кількох соціальних груп (сім'ї, трудового колективу, клубу за інтересами, професійної асоціації тощо), що забезпечує дифузію елементів соціального капіталу. Крім того, більшість соціальних груп має ієрархічну будову: особа-громадянин – соціальні групи за напрямками прояву особистості – територіальні утворення – держава – наднаціональні організації, кожен з рівнів якої генерує свій соціальний капітал із зростаючим рівнем усупільнення.

Соціальний капітал є продуктом соціальних взаємодій, здійснюваний у тому числі у процесі господарського обміну [436]. З цим пов'язаний парадокс соціальних витрат, що, на перший погляд, не несуть економічного навантаження. Проте, ми наголошуємо на тому, що людина по суті своїй істота економічна, особливо в умовах сучасної всеосяжності ринку, який через балансування попиту і пропозиції визначає необхідність вартісного опосередкування поведінкових трансакцій в тому числі виключно «соціального» спрямування. Перманентність та інертність процесу відтворення соціальних відносин зумовлюють «відкладений» характер економічного ефекту, через що складається враження їх суто альтруїстичної природи, хоча в довготривалому горизонті аналізу вони виявляються скоріше соціальними інвестиціями, що мають кумулятивний ефект та довготривалу дію в межах конкретної суспільної групи. Прикладом таких інвестицій є: продуктова допомога фермерів школам, іншим соціальним закладам, надання безкоштовних послуг з оранки ріллі пенсіонерам тощо.

Важливим індикатором, який слід розглядати в проекції розвитку самоорганізації малих товаровиробників та соціального капіталу на селі є кооперація. У світовій практиці – це один з основних складників саморегулювання ринку, способів захисту інтересів суб'єктів малого підприємництва на ринку, а соціальний капітал в такому разі є модератор інституційного ефекту, рівня трансакційних витрат. Одним

словом вступаючи в кооператив, аграрні підприємці набувають соціального капіталу, який в соціально-економічному сенсі є сукупністю мереж поширення соціальних зв'язків задля «полегшення» ринкових транзакції.

Значимість соціального капіталу як важливого інституційного фактора забезпечення кооперації надважлива для реалізації, поширення її у практику укладу господарювання. Соціальний капітал виконує консолідуючу щодо мотивації кооперування суб'єктів роль, тому його цілком слушно відносивмо до когорти надважливих соціально-економічних інститутів розвитку кооперації [416]. В якості соціального капіталу великий сенс, адже в епоху інформаційного суспільства, а головне зі всеохопним зростанням конкуренції за блага, рівень довіри (аспект соціального капіталу) між ринковими агентами – надважливий.

У світовій практиці аграрного бізнесу, його самоорганізації, кооператив – головний індикатор, що наряду з цим є вираженням емпіричної оцінки соціального капіталу. Українська модель аграрного розвитку дещо інша, але селяни поступово розуміють значимість кооперації як важливого соціально-економічного інституту, який ми індикативно розглядаємо з позиції інституційної мережі, організаційної структури саморозвитку.

Самоорганізація селян у коаліційні обслуговуючі і виробничі структури є природним процесом, адже зокрема дрібні товаровиробники, які володіють недостатніми для конкурентного розвитку ресурсами, ладні пристати на різні спільні проекти. Лише таким чином для них з'являється реальна можливість конкурентоспроможно вести бізнес, уникаючи негативного впливу з боку монополістичних ринкових структур.

Творення кооперативних структур наслідуює вищі якості і ефекти соціального капіталу, які забезпечують мінімізацію підприємницьких ризиків, набуття можливості доступу до каналів реалізації продукції організованого ринку. Ще одним безумовно важливим результатом творення соціального

капіталу через кооперацію вважаємо є наслідування можливості підвищення добробуту членів кооперативів шляхом виробництва-реалізації продукції з вищою доданою вартістю, відходу від сировинної моделі розвитку агробізнесу.

Кооперативи є надзвичайно поширеними й дієвими об'єднаннями товаровиробників, які стоять на захисті їх інтересів, про це свідчить високий рівень мотивації членства в кооперативних структурах (табл. 3.3).

Охарактеризовані у табл. 3.3 кооперативи є по-суті кооперативними об'єднаннями глобального значення, які реалізують інтереси сільносптоваровиробників в інституційному механізмі ринку.

Таблиця 3.3

Кооперативні об'єднання у світовій практиці ведення аграрного бізнесу*

Назва кооперативного формування	Фінансово-економічні та організаційні характеристики
NH Nonghyup (Корея)	Оборот 63 млрд. госп. США
ZEN-NOH (Японія)	Входять близько 1200 кооперативних спілок, які обслуговують близько 4,78 млн. членів і 4,8 млн. асоційованих членів. Оборот станом на 2015 р. – 48,7 млрд. госп. США
CHS (США)	Учасниками є понад 1100 кооперативів та 75 тисяч фермерів, а також 20000 привілейованих акціонерів. У 2015 р. чистий фінансовий прибуток склав 781 млн. госп. США, а чистий дохід – 34,6 млрд. госп. США
Мондрагон (Іспанія)	Входить 261 організація, зокрема 104 кооперативи, 125 спільнот та філіалів, 8 фондів, 1 фонд взаємного страхування, 13 компаній з хеджування ризиків. У кооперативі працюють 74 тисячі робітників. Станом на 2015 рік сукупний дохід 12,1 млрд євро, інвестиції 345 млн євро.
В Україні прикладом кооперативних об'єднань аграрного спрямування є такі: «Господа (об'єднує невеликі фермерські господарства і кооперативи)», «Перший національний аграрний кооператив» (об'єднує понад 25 тис. селян)	

*Сформовано за інформацією: Кооперативи-гіганти: як об'єднання фермерів стали національними лідерами. - 3 екрану : Електронний ресурс : <http://agravery.com/uk/posts/show/kooperativi-giganti-ak-obednanna-fermeriv-stali-nacionalnimi-liderami>

Зокрема їх фінансова складова, число членів і обсяг фінансових ресурсів, який «проходить» через ці структури, підтверджує їх національне лідерство¹² й креативну позицію у формуванні соціального капіталу.

Прикладом таких кооперативних структур в аграрному секторі України є організації, які набувають статусу спільної діяльності, формують якість соціального капіталу, зреалізують функцію самоорганізації.

Наприклад зазначимо, що досвід розвинених країн світу та вітчизняна практика господарювання переконують, що зростанню темпів аграрного виробництва значною мірою сприятиме кооперативна ініціатива незалежних товаровиробників. Розвиток сільськогосподарської кооперації є невід'ємною складовою аграрної реформи. В умовах конкурентної боротьби товаровиробників обслуговуюча кооперація є засобом економічного захисту дрібних сільськогосподарських виробників від посередницьких структур та монопольних об'єднань, які прагнуть розширити й контролювати через монополізацію ринків збуту і сферу виробництва. У результаті реалізації проекту „Створення регіонального навчально-практичного центру розвитку багатофункціональних кооперативів”, що фінансується Європейським Союзом у рамках програми „Підтримка політики регіонального розвитку в Україні”, у Черкаській області планується створити щонайменше 50 нових сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, залучити близько 1000 громадян до господарської діяльності та працевлаштувати біля 300 осіб на селі. Вартість проекту складає 617,1 тис. євро, з яких 80% – внесок ЄС, а 20% витрат покривається за рахунок коштів обласного та місцевого бюджетів. Черкаська обласна рада виконала свої фінансові зобов'язання, виділивши на реалізацію проекту більше 1,5 млн. грн. Проектом передбачено створення робочих місць та диверсифікацію джерел доходів сільського населення в приватних домогосподарствах на ба-

¹² Кооперативи-гіганти: як об'єднання фермерів стали національними лідерами. URL : <http://agravery.com/uk/posts/show/kooperativi-giganti-ak-obednanna-fermeriv-stali-nacionalnimi-liderami>.

зі переданих міні-ферм для вирощування кролів, племінного поголів'я кролів, сушарок для фруктів та овочів, саджанців плодово-ягідних культур та танків для охолодження молока. Для цього запропоновано механізми здешевлення виробничих ресурсів за рахунок: вирощування тварин та рослин безпосередньо в приватних домогосподарствах, об'єднання домогосподарств у сільськогосподарській обслуговуючий кооператив з функціями централізованого забезпечення виробничими ресурсами, послугами та оптового збуту продукції. Проект підтримує такі напрями діяльності кооперативів як кролівництво, молочне скотарство та ягідництво. Одним з провідних напрямів реалізації проекту є кролівництво. В 1990 - 1995 рр. товарне поголів'я кролів в Черкаській області становило 2870 тис. голів, в забійній вазі м'яса – 5750 тонн щорічно з розрахунку 4,2 кг на 1 жителя Черкаської області. Щотижня 20 тонн м'яса кролів відвантажувалося в м. Київ та м. Одесу, вироблялося близько 1 млн. банок тушкованого м'яса на Уманському, Корсунь-Шевченківському, Золотоніському і Черкаському консервних заводах облспоживспілки. Тому, Створення та функціонування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів дозволить: підвищити рівень доходів сімей – членів кооперативів (щонайменше на 50%), покращити якість та асортимент місцевої продукції, збільшити обсяг пропозиції органічної продукції для потреб внутрішнього ринку та знизити соціальну напругу в сільській місцевості¹³.

На наше переконання, навіть за відсутності економічних і державно-регуляторних передумов для інституціоналізації функції самоорганізації бізнесу через кооперацію, творення колективного соціального капіталу – існують інституційні умови, які поступово втілюються на практиці. Селяни-одноосібники, «малі фермери» потенційно потребують струк-

¹³ *Матеріали з досліджень:* Шпикуляк О.Г., Саковська О. М. Організаційно-економічні аспекти формування кооперативних підприємств в аграрному секторі економіки // Сборник Международной научно-практической конференции: «экономика, управление, право: социально-экономические аспекты развития» г. Рим, Италия, 29 января 2016 года // SCOPUS Economics, management, law: socio-economic aspects of development: Collection of scientific articles. Vol. 1. - Edizioni Magi, Roma, Italy, 2016. - 352 p. c. 62-65.

тур самоорганізації і соціального капіталу колективного типу для підвищення рівня своєї конкурентоспроможності.

У підсумку модерації наукового дискурсу щодо методології представлення в агросекторі інституту самоорганізації та соціального капіталу наголошуємо, на тому, що емпіричний вимір – індикативна оцінка зазначених явищ достоту можливий у контексті аналізу розвитку кооперації. Інститут кооперації у свою чергу у свої ідеологічній і практичній основі вирізняється ефектами власного позиціонування якраз у ракурсі аспектів самоорганізації, творення соціального капіталу. Наслідування суб'єктами аграрного бізнесу функціоналу самоорганізації та соціального капіталу є найбільш раціональним у статусі членства в кооперативних структурах.

3.4. Особисті селянські господарства як суб'єкти кооперативних відносин*

Перехід до багатоукладної аграрної економіки, законодавче закріплення рівних прав існування різних форм господарювання на принципах особистого і сумісного підприємництва відкривають можливість вільного вибору умов господарської діяльності. У загальному ланцюзі формування ринкової системи господарського порядку, особливе місце займають особисті селянські господарства.

В теперішній час, питання розвитку та інституціоналізації селянських господарств в ринковий механізм має виключно важливе значення. Відродження селянського господарства знаменує собою його залучення до структури ринкових відносин. Проте, особисті селянські господарства є однією з найбільш неінституціоналізованих та неформалізованих форм господарювання (малого аграрного бізнесу), але багато в чому визначальною у соціально-економічному розвитку села.

* Автори: Малік М.Й., Штихуляк О.Г., Мамчур В.А.

Ці господарства найбільш чутливі до змін ринкового середовища. Особистим селянським господарствам доводиться стикатися з постійними перешкодами, що виникають в процесі складного комплексу інституціональних перетворень, серед яких можна виділити: загальну економічну нестабільність, недосконалість законодавства та податкової системи, фінансові проблеми, численні адміністративні бар'єри, відсутність необхідних знань, навичок і досвіду. Інтенсивне кількісне і якісне зростання суб'єктів підприємництва без формування ефективного механізму трансформації та формалізації особистих селянських господарств в ринковий механізм господарювання становить проблему. В той же час, належний рівень розвитку кооперативних відносин є умовою економічного і соціального їх розвитку.

Ефективна діяльність особистих селянських господарств забезпечує збереження й розвиток сімейної форми господарювання, самозайнятість членів селянських сімей та одержання ними додаткового доходу, а також розвиток сільських територій. Проте, до цих пір селянські господарства функціонують без належної державної підтримки. Для розвитку наявного потенціалу особистого сектора, актуальним стає завдання формування системи кооперативного забезпечення.

Відомий український економіст М. Туган-Барановський зазначив, що дрібне селянське господарство ведеться заради самого виробника, а велике – заради прибутку. Селянин не перестає вести господарство навіть тоді, коли воно не дає йому нічого, крім продуктів харчування, і тому дрібне селянське господарство значно менше залежить від коливання ринкових цін та саме в цьому проявляється стабільність і життєздатність цих господарств [415, с. 186].

У зв'язку з переходом до ринкових механізмів економічного регулювання, зниженням рівня платоспроможності підприємств та падінням доходів працюючих, проблема підвищення ефективності функціонування, механізм інституціо-

налізації особистих селянських господарств в ринкове середовище господарювання, набуває особливого значення.

Для України це питання дуже важливе, адже стосується величезної кількості виробників сільськогосподарської продукції – понад 4 млн господарств.

Методично зауважимо, що в дослідженні використовуються такі категорії: «господарства населення», «сільські домогосподарства». Держстат України трактує сутність цих категорій таким чином: «Господарства населення – домогосподарства, що здійснюють сільськогосподарську діяльність як з метою самозабезпечення продуктами харчування, так і з метою виробництва товарної сільськогосподарської продукції. До цієї категорії виробників віднесені також фізичні особи – підприємці, які провадять свою діяльність у галузі сільського господарства» [418, с. 28].

«Сільські домогосподарства – це домогосподарства, місце розміщення яких зареєстровано на території сільських населених пунктів і членам яких відповідно до чинного законодавства надані земельні ділянки з цільовим призначенням «для ведення особистого селянського господарства» (включаючи ділянки, які були надані раніше з цільовим призначенням «для ведення особистого підсобного господарства»)» [419, с. 57].

Особистим селянським разом і сімейними фермерськими господарствами властива форма господарювання, в якій в одній особі поєднується власник, господар і працівник, що керуються високою мотивацією до праці й ефективною зайнятістю. Це значима група сільськогосподарських товаровиробників, яка і в умовах кризових ситуацій залишається стабілізуючою формою господарювання і яка, на жаль, обділена увагою держави, тобто неформалізована в ринкове середовище господарювання, а отже позбавлена будь-яких механізмів стимулювання та підтримки [420].

Особисті селянські господарства (ОСГ) в Україні є формою функціонування домогосподарств. Відносини, пов'язані з веденням таких господарств, регулюються Кон-

ституцією України, Земельним та Цивільним кодексом України, Законом України «Про особисте селянське господарство», «Про фермерське господарство» та іншими нормативними актами.

Профільний закон визначає особисте селянське господарство як господарську діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків і надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму.

Проте, щодо перспективи функціонування зазначених суб'єктів у сучасному вигляді, то тенденційною виявлятиметься перспектива зменшення їх кількості та розмірів (рис. 3.8).

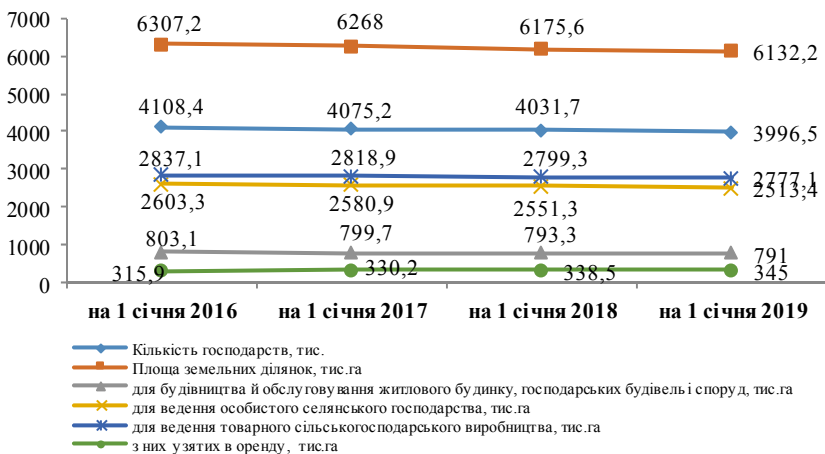

Рис. 3.8. Особисті селянські господарства як суб'єкти кооперативних відносин*

*Сформовано й представлено за даними Державної служби статистики України. Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Станом на 1 січня 2019 року в Україні налічувалося майже 4 млн господарств. Обробляючи понад 6 млн га сільськогосподарських угідь, виробляючи понад 43% валової продукції сільського господарства, залишаються поза ринковим середовищем господарювання. Основна причина стабільної частки виробництва останньої – це необхідність забезпечення особистих потреб у продуктах харчування.

Незважаючи на постійне зменшення їх кількості, земельних угідь та частки у валовому виробництві, на сьогодні, вони є значним гравцем на ринку сільськогосподарської продукції, знаходячись поза самим ринком.

Основними рисами особистих селянських господарств є: діяльність, пов'язана з веденням особистого селянського господарства, не належить до підприємницької діяльності [421]; для ведення особистого селянського господарства використовують земельні ділянки розміром не більше 2,0 га, передані фізичним особам у власність або оренду в порядку, встановленому законом [421]; площа земельної ділянки особистого підсобного господарства збільшена за рахунок приєднання земельного паю; члени особистих селянських господарств є особами, які забезпечують себе роботою самостійно і відповідно до Закону України «Про зайнятість населення» належать до зайнятого населення за умови, що робота в цьому господарстві для них є основною; діяльність особистих селянських господарств спрямована на задоволення особистих потреб із споживання сільськогосподарської продукції (має натуральний характер); діяльність індивідуальна, або має сімейний характер; члени таких господарств, як правило, мають землю у приватній власності; доходи господарств не оподатковуються; відсутній облік.

У розвинутих країнах світу встановлено порогові показники, досягнувши яких сільське домашнє господарство вважається фермерським: у США – це 1 тис. дол. товарної продукції на рік, у Німеччині – утримання 1 га ріллі або 3 коро-

ви чи 5 свиней, у Данії – 300 євро річного прибутку [421]. В Україні – це обмеження площі земельної ділянки не більше 2 га, бо у результаті реформування аграрного сектора відбулися зміни у землекористуванні й виробництві продукції різних господарських формувань.

Відтак, розвиток сільського господарства та відповідного рівня продовольчої безпеки великою мірою залежить від функціонування особистих селянських господарств. Проте, не слід забувати що зазначена форма господарської діяльності неінституціоналізована в ринкове середовище. Сімейна форма господарювання на селі, має велике значення як у виробництві сільськогосподарської продукції, так і в формуванні сільського соціуму. Регіональне структурування та ринкове позиціонування за економічними частками селянських господарств представлено в табл. 3.4 і 3.5.

Таблиця 3.4

Регіональний розріз структурного позиціонування особистих селянських господарств в Україні на перше січня 2018-19 рр.*

Регіони	2018					2019					Позиціонування ОСТ, місце	Найбільше зростання/падіння, +/-
	Кількість господарств, тис	Площа земельних ділянок, тис. га	У тому числі з цільовим призначенням			Кількість господарств, тис	Площа земельних ділянок, тис. га	У тому числі з цільовим призначенням				
			для ведення особистого селянського господарства	для ведення товарного сільськогосподарського виробництва	з них узятих в оренду			для ведення особистого селянського господарства	для ведення товарного сільськогосподарського виробництва	з них узятих в оренду		
Україна	4031,7	6175,6	2551,3	2799,3	338,5	3996,5	6132,2	2513,4	2777,1	345,0	-	-35,2
Вінницька	276,6	296,2	141,8	87,6	6,7	274,4	301,0	140,3	93,2	7,7	2	-2,2
Волинська	149,9	321,0	223,7	62,6	0,7	147,9	314,1	215,6	62,3	1,6	15	-2,0
Дніпропетр.- ка	167,2	415,5	93,0	287,8	56,2	161,2	387,7	89,4	265,3	53,0	14	-6,0
Донецька	77,9	182,2	54,0	111,9	19,0	77,8	179,2	53,7	108,9	19,1	23	-0,1
Житомирська	181,6	182,8	94,9	47,0	0,3	179,3	174,8	91,1	43,6	0,3	11	-2,3
Закарпатська	229,8	205,0	79,0	86,2	4,4	228,7	200,3	76,1	75,2	4,2	4	-1,1
Запорізька	120,5	391,2	106,8	260,1	44,3	118,2	374,4	103,6	247,3	48,3	20	-2,3
Івано-Франк.	257,5	235,8	147,5	37,3	1,9	257,3	235,6	147,5	37,0	1,9	3	-0,2
Київська	229,2	194,3	90,2	55,9	7,5	228,4	196,6	89,6	58,6	8,8	5	-0,8
Кіровоградська	121,6	311,8	92,2	195,5	37,6	120,2	314,5	91,9	198,8	36,8	19	-1,4
Луганська	44,1	120,6	31,9	79,7	14,2	43,9	126,5	31,5	85,0	16,2	24	-0,2
Львівська	280,4	304,5	158,0	85,5	1,4	279,7	318,1	159,0	99,1	1,3	1	-0,7
Миколаївська	79,2	312,4	69,4	224,0	32,6	79,0	314,9	70,1	225,5	34,4	22	-0,2
Одеська	179,4	397,2	121,9	235,8	25,8	178,8	398,8	121,0	238,4	24,9	12	-0,6
Полтавська	189,9	286,5	140,1	112,5	10,2	187,5	294,8	140,5	120,6	11,6	8	-2,4
Рівненська	183,8	282,1	120,9	122,0	0,3	182,7	275,3	115,2	121,2	0,4	10	-1,1
Сумська	130,3	138,3	87,3	39,6	3,0	129,3	139,3	86,0	39,6	3,5	18	-1,0
Тернопільська	184,2	234,5	146,0	54,3	0,1	183,1	232,1	145,2	52,7	0,1	9	-1,1
Харківська	137,8	286,4	86,4	168,2	30,7	136,2	284,1	85,4	167,5	31,0	17	-1,6
Херсонська	80,4	334,3	90,0	224,3	26,2	80,3	325,3	89,3	213,1	25,0	21	-0,1
Хмельницька	207,5	210,0	114,2	47,6	3,3	205,5	208,0	112,3	48,1	3,3	6	-2,0
Черкаська	200,5	192,8	98,2	68,4	3,8	201,2	196,7	98,1	72,3	3,4	7	0,7
Чернівецька	175,0	191,2	74,9	77,0	5,0	171,7	193,0	73,1	76,6	5,2	13	-3,3
Чернігівська	147,4	149,0	89,0	28,5	3,3	144,2	147,1	87,9	27,2	3,0	16	-3,2

*Сформовано й представлено за даними Державної служби статистики України. Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Таблиця 3.5

**Позиціювання особистих селянських господарств
в загальній динаміці продукції сільського господарства
(зіставлено ціни 2010 р.)*, млн грн.**

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2017/ 2010, +/-
Продукція сільського господарства, усього	194,9	225,4	216,6	246,1	251,4	239,5	254,6	249,2	54,3
Продукція сільського господарства, ОСГ	100,8	108,3	106,5	112,4	112,4	107,5	109,5	108,6	7,8
Частка ОСГ, %	51,7	48,0	49,2	45,7	44,7	44,9	43,0	43,6	-8,1
Продукція рослинництва, усього	124,6	157,6	145,8	172,1	177,7	168,4	185,1	179,5	54,9
Продукція рослинництва, ОСГ	57,7	68	65,4	70,8	72,2	68,9	71,1	70,9	13,2
Частка ОСГ, %	46,3	43,1	44,9	41,1	40,6	40,9	38,4	39,5	-6,8
Продукція тваринництва, усього	70,3	67,8	70,7	74	73,7	71,0	69,6	69,7	-0,6
Продукція тваринництва, ОСГ	43,1	40,3	41,1	41,6	40,2	38,7	37,9	37,7	-5,4
Частка ОСГ, %	61,3	59,4	58,1	56,2	54,5	54,5	54,5	54,1	-7,2

*Сформовано й представлено за даними Державної служби статистики України. Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях

За спеціалізацією особисті господарства у рослинництві віддають перевагу картоплі, овочам, баштанним культурам та зерновим, у тваринництві – виробництву меду, молока та м'яса, що представлено у табл. 3.6 і 3.7.

Таблиця 3.6

**Економічна структура виробництва продукції сільського господарства у ОСГ
(тисяч тонн)***

	2010		2014		2015		2016		2017		2017/ 2010, +/-
	Млн грн	% до підсум- ку	Млн грн	% до під- сумку	Млн грн	% до підсумку	Млн грн	% до підсум- ку	Млн грн	% до підсумку	
Продукція сільського господарства	194,9	100,0	251,4	100,0	239,5	100,0	254,6	100,0	249,2	100,0	54,3
прод. рослинництва	124,6	63,9	177,7	70,7	168,4	70,3	185,1	72,7	179,5	72,0	54,9
культури зернові та зернобобові	41,6	21,4	67,6	26,9	63,4	26,5	69,5	27,3	65,2	26,2	23,6
культури технічні	33,0	16,9	50,5	20,1	50,2	21,0	57,8	22,7	56,2	22,5	23,2
картопля, культури овочеві та баштанні продовольчі	38,0	19,5	46,5	18,5	43,5	18,1	44,9	17,6	44,9	18,0	6,9
культури плодові та ягідні, вино-град	6,9	3,6	7,7	3,1	8,1	3,4	7,5	2,9	7,8	3,1	0,9
культури кормові	4,1	2,1	4,3	1,7	3,7	1,6	3,8	1,5	3,6	1,4	-0,5
інша продукція рослинництва	0,9	0,4	1,2	0,4	-0,4	-0,3	1,7	0,7	2,1	0,8	1,2
прод. тваринництва	70,3	36,1	73,7	29,3	71,0	29,7	69,6	27,3	69,7	28,0	-0,6
сільськогосподарські тварини (вирощування)	31,2	16,0	33,8	13,4	33,9	14,1	33,9	13,3	33,7	13,5	2,5
молоко	28,6	14,6	28,2	11,2	26,9	11,2	26,3	10,3	26,1	10,5	-2,5
яйця	7,9	4,1	9,1	3,6	7,8	3,3	7,0	2,8	7,2	2,9	-0,7
вовна	0,01	0,0	0,01	0,0	0,009	0,0	0,008	0,0	0,008	0,0	-0,002
інша продукція тваринництва	2,6	1,4	2,5	1,1	2,4	1,1	2,3	0,9	2,7	1,1	0,1

*Сформовано й представлено за даними Державної служби статистики України. Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Таблиця 3.7

**Фізична структура виробництва продукції сільського господарства у ОСГ
(господарствах населення)***

	2000	2005	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2017/2010, +/-	Позиційні переваги
<i>Продукція рослинництва, тисяч тонн</i>										
Культури зернові та зернобобові	4494,8	9225,1	9491,6	13392,3	13956,7	13619,2	14065,8	14011,6	4520	3
Буряк цукровий фабричний	1604,7	3322,4	1085,8	1688,6	1134,7	777,0	662,4	654,4	-431,4	4
Соняшник	431,7	996,2	1185,9	1604,7	1452,1	1631,9	1896,8	1638,8	452,9	6
Картопля	19561,4	19222,7	18222,3	21599,2	22934,5	20383,3	21282,1	21778,8	3556,5	1
Культури овочеві	4835,0	6514,3	7157,8	8713,9	8297,2	7932,3	8091,6	7942,4	784,6	2
Культури плодові та ягідні	1188,5	1489,8	1459,7	1851,1	1667,1	1741,1	1636,8	1714,2	254,5	5
<i>Продукція тваринництва, тисяч тонн; млн шт; т</i>										
М'ясо (у забійній масі), тис. т	1224,7	1008,9	924,6	948,1	907,8	859,2	833,7	835,2	-89,4	5
Молоко, тис. т	8989,2	11131,9	9031,9	8905,7	8485,3	7946,2	7675,9	7514,8	-1517,1	2
Яйця, млн шт	5831,3	6587,8	6802,7	7380,6	7051,1	7020,7	7032,8	7140,5	337,8	3
Вовна, т	2089	2503	3482	3050	2223	1956	1806	1712	-1770	4
Мед, т	48875	69001	69253	72390	65539	62697	58393	65384	-3869	1

*Сформовано й представлено за даними Державної служби статистики України. Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Інтерес підприємливих селян до концентрації землі і акумуляції капітальних ресурсів підтверджується позитивною динамікою частки сільських господарства, забезпечується за рахунок зростання ресурсного забезпечення, зокрема через зростання сільськогосподарської техніки, що дозволяє їм розширювати самостійну виробничу діяльність (табл. 3.8), кількісних показників сільськогосподарських тварин та урожайності сільськогосподарських культур (табл. 3.9), утримуючи цим самим, раніше означенні позиції.

Таблиця 3.8

Наявність сільськогосподарської техніки в господарствах населення* на кінець року; тисяч штук

	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2017/2010, +/-
Трактори	172	189	188	182	207	218	46
Крім того, мінітрактори і мотоблоки	44	116	136	-	-	-	-
Зернозбиральні комбайни	21	23	23	19	15	15	-6

*Сформовано й представлено за даними Державної служби статистики України. Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Таблиця 3.9

Кількісні показники сільськогосподарських тварин та урожайності сільськогосподарських культур в господарствах населення*

	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2017/2010, +/-
<i>Кількісних сільськогосподарських тварин, на кінець року; тисяч голів</i>							
ВРХ	2968,0	3096,5	2573,8	2479,8	2468,4	2364,2	-603,8
у т.ч. корови	2042,1	1943,4	1733,5	1661,5	1624,3	1551,2	-490,9
Свині	4335,2	4043,3	3617,9	3375,0	3103,2	2806,3	-1528,9
Вівці та кози	1433,3	1486,7	1165,6	1138,4	1127,6	1122,3	-311
Коні	372,6	325,1	293,0	284,6	272,2	247,9	-124,7
Кролі	5279,1	5561,2	5011,5	4911,5	4808,4	4623,4	-655,7
Птиця	93278,5	98217,3	91257,9	91977,5	91845,5	92318,6	-959,9
Бджолосім'ї, тис.	2826,1	2914,8	2640,6	2540,1	2440,0	2598,6	-227,5
<i>Урожайність сільськогосподарських культур, центнерів з 1 га зібраної площі</i>							
Культури зернові та зернобобові	25,0	31,4	33,9	33,9	35,7	34,6	9,6

Продовження табл. 3.9

Буряк цукровий фабричний	257,3	316,0	350,7	325,3	319,1	335,5	78,2
Соняшник	13,1	16,8	14,7	16,1	17,2	15,2	2,1
Картопля	131,7	158,3	174,6	160,8	165,0	166,8	35,1
Культури овочеві	169,9	190,8	195,2	192,6	196,1	191,0	21,1
Культури плододові та ягідні	98,5	121,6	112,5	117,8	112,2	116,4	17,9

*Сформовано й представлено за даними Державної служби статистики України. Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

У продовження пропонуємо аналіз ефективності діяльності господарств в напрямку забезпечення суміжних галузей, не винятком є переробна. Зазначене, цілком можна висвітлити за рахунок показників надходження сільськогосподарської продукції на підприємства, що займалися її переробкою (табл. 3.10).

Таблиця 3.10

Позиціонування господарств населення в забезпеченні сільськогосподарською продукцією підприємств, що займалися її переробкою*

	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2017/ 2010, +/-
<i>Сільськогосподарські тварини (у живій масі), тисяч тонн</i>							
Загальне надходження	1442,9	1724,3	1702,9	1689,9	1621,0	1717,6	274,7
Куплено – усього	512,7	467,9	463,9	395,2	353,7	341,8	-170,9
у тому числі у							
підприємств	406,6	428,5	437,0	376,5	331,4	316,6	-90
господ.населення	106,1	39,4	26,9	18,7	22,3	25,2	-80,9
Частка, %	20,7	8,4	5,8	4,7	6,3	7,4	-13,3
Із загального обсягу за видами							
велика рогата худоба	224,7	172,2	141,0	123,8	141,2	129,2	-95,5
свині	230,4	308,3	334,3	325,3	342,9	329,4	99
птиця	947,8	1226,8	1215,3	1203,3	1136,1	1257,4	309,6
Надійшло на перероблення власно вирощених переробними п.-вами тварин	894,3	1241,2	1228,1	1258,0	1227,4	1335,5	441,2

Продовження табл. 3.10

Прийнято на давальницьких засадах	35,9	15,2	10,9	36,7	39,9	40,3	4,4
<i>Молоко, тисяч тонн</i>							
Загальне надходження	4793,2	4570,2	4646,6	4251,2	4182,7	4348,3	-444,9
Куплено – усього	4737,2	4545,3	4617,0	4089,8	3709,7	3927,8	-809,4
у тому числі у							
підприємств	2193,0	2721,3	2880,0	2743,7	2511,9	2688,5	495,5
господ. населення	2544,2	1824,0	1737,0	1346,1	1197,8	1239,3	-1304,9
Частка, %	53,7	40,1	37,6	32,9	32,3	31,6	-22,2
Надійшло на перероблення молока, виробленого переробними підприємствами	13,9	19,2	22,7	23,6	32,1	24,6	10,7
Прийнято на давальницьких засадах	42,1	5,7	6,9	137,8	440,9	395,9	353,8

*Сформовано й представлено за даними Державної служби статистики України. Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Незважаючи на значну частку ОСГ в валовому виробництві сільськогосподарської продукції, а це понад 43%, означене позиціонування не характеризує господарства, як основного гравця в забезпеченні аграрною сировиною переробну галузь, що пов'язано безпосередньо з характером функціонування більшості з них. Зокрема, доходи більшості особистих селянських господарств не забезпечують навіть першочергових потреб їх членів, що не в першу чергу залежить від ринкових умов ціноутворення (табл. 3.11).

Як можна побачити з наведених даних щодо середніх цін реалізації виробленої сільськогосподарської продукції, то по більшості продукції, лідерами у виробництві яких і є господарства населення ціна нижча в порівнянні з сільськогосподарськими підприємствами. Так, наприклад, різниця в реалізації 1 тонни молока сягає 1683,8 грн; насіння соняшнику – 1075,2 грн.

Таблиця 3.11

Середні ціни реалізації сільськогосподарської*

	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2017/2010, +/-	Ринкова можливість**	
Сільськогосподарські підприємства								Цінова різниця, грн	Потенційний дохід, грн
Культури зернові та зернобобові	1120,9	1299,8	1801,4	2912,1	3414,0	3771,6	2650,7	-	
Культури олійні (насіння соняшнику)	2942,6	3087,5	4062,8	7531,5	8656,1	9132,0	6189,4	-	
Буряки цукрові фабричні	478,5	397,8	494,2	788,6	848,6	825,3	346,8	-	
Картопля	2131,0	1860,9	2173,6	2436,3	2631,8	3296,3	1165,3	-	-
Культури овочеві	2551,6	2354,0	2514,3	3903,4	3924,2	4136,1	1584,5	-	-
Культури плодові та ягідні	2419,8	3010,8	2429,1	5894,5	5863,8	8766,6	6346,8	-	-
Сільськогосподарські тварини (у живій масі)	10797,1	12901,3	15736,9	21966,2	22468,0	31838,4	21041,3	-	-
Молоко	2938,7	3364,0	3588,4	4347,3	5461,8	7234,0	4295,3	-	2086733340
Яйця, за тис. шт	470,6	656,7	782,4	1333,2	1108,7	1145,9	675,3	-	-
Вовна, за т	4165,3	6949,3	7557,3	14216,7	24420,4	19833,9	15668,6	-	-
Господарства населення									
Культури зернові та зернобобові	1195,6	1493,4	1776,9	2805,4	3059,7	3431,3	2235,7	340,3	-
Культури олійні (насіння соняшнику)	3026,0	2701,5	3455,3	6708,3	7835,1	8056,8	5030,8	1075,2	-
Буряки цукрові фабричні	354,6	382,2	336,5	631,6	869,4	747,9	393,3	77,4	-
Картопля	3601,6	3193,3	2545,7	3566,6	3731,6	4532,4	930,8	-1236,1	-
Культури овочеві	3061,4	3542,7	4190,7	7557,3	5844,0	6913,0	3851,6	-2776,9	-
Культури плодові та ягідні	5043,7	6412,5	7569,5	9790,9	13214,0	13256,4	8212,7	-4489,8	-
Сільськогосподарські тварини (у живій масі)	12939,4	16531,5	17883,9	25345,9	26542,8	33591,1	20651,7	-1752,7	-
Молоко	2563,4	3108,0	3189,9	3619,9	4351,4	5550,2	2986,8	1683,8	-
Яйця, за тис. шт	809,0	1014,3	1169,9	1749,2	1774,0	1999,0	1190	-853,1	-
Вовна, за т	3507,3	6648,6	4984,1	8021,0	14954,5	19631,9	16124,6	202	-

Джерело: Сформовано й представлено за даними Державної служби статистики України

Без ПДВ, дотацій, транспортних, експедиційних та накладних витрат; за 2000–2011рр. – з урахуванням дотацій.

*Дані наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

** Під ринковою можливістю розглядається потенційний рівень зростання доходності господарств населення (цінову різницю) за рахунок трансформації їх в ринкове середовище через формалізацію в організаційно-правову форму господарювання (сімейне фермерське господарство) чи за рахунок сільськогосподарської кооперації.

Згідно даних статистики – домогосподарства в Україні виробляють майже половину валової продукції. Понад 70% трудомісткої сільськогосподарської продукції повсякденного споживання – картоплі, інших овочів, фруктів, молока, м'яса – виробляється в особистих селянських і фермерських господарствах. Ці суб'єкти постійно зіштовхуються з проблемою доступу до ефективних каналів збуту продукції. Наявність цих проблем пов'язуємо з доступом до інфраструктури і відсутністю передумов розвитку кооперації.

Необхідною умовою полегшення вирішення цих проблем є становлення ефективних механізмів їх трансформації в нові форми господарської діяльності та безпосередньою їх участю в кооперативному сегменті аграрного ринку.

Кооперація дозволяє зробити успішним і привабливим малий і середній сільськогосподарський бізнес, особливо для молоді.

Враховуючи те, що в селах України проживає третина населення, можна сміливо говорити, що кооперацію слід розглядати як інструмент зміни життя сільської громади на краще.

Розвиток сільськогосподарської кооперації є одним із пріоритетів аграрної політики та інструментом досягнення економічного зростання в аграрному секторі, становлення сільського розвитку та зміцнення малих агровиробників, їх виходу на організований аграрний ринок.

Про це свідчить курс на підтримку розвитку фермерства та сільськогосподарської кооперації задекларований державою, зокрема на 2018 рік передбачено відповідну підтримку на рівні понад 6 млрд. грн., з яких, відповідно до Закону України про Державний бюджет на 2018 рік: 1 млрд гривень - фінансова підтримка розвитку фермерських господарств та сільської кооперації. Проте, слід зазначити що підтримка щодо розвитку сільськогосподарської кооперації направле-

на здебільшого на кооперацію фермерів, а не інших форм господарчої діяльності.

Із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення й діяльності сімейних фермерських господарств» [437] запропоновано шлях інституціонального розвитку особистих селянських господарств через їх трансформацію в сімейні фермерські господарства, створивши передумови для отримання зазначеного державної підтримки. Відповідно до цього закону господарська діяльність сімейного фермерського господарства може здійснюватись у формі юридичної або фізичної особи-підприємця, але з використанням в основному праці членів цього господарства. Виключення можливі лише при виконанні сезонних робіт. Проте для втілення цих змін потрібна державна допомога в розширенні господарської діяльності.

Економічні ресурси домашніх господарств становлять важливу складову інвестиційної бази економіки, хоча тривалий час вони залишалися поза увагою державних органів влади. Лише останніми роками особисті селянські господарства розглядають як джерело формування сімейних фермерських господарств, які здатні вплинути на підвищення конкурентоспроможності аграрного сектора економіки й досягнення стійкого соціально-економічного розвитку сільських територій. Відповідна нестабільність економічної ситуації населення скорочує обсяги споживання при збільшенні схильності до заощаджень. У результаті розвиток господарств населення не стимулюється споживанням та інвестуванням. Перед суспільством постало завдання активного залучення й інтеграції сільських домогосподарств в організований ринок.

РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ В ІНСТИТУЦІЙНОМУ МЕХАНІЗМІ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА ТА КООПЕРАЦІЇ

4.1. Інтелектуальна модель соціального капіталу: концепти інституціоналізації*

Вагомий внесок у розробку теоретико-методологічних та практичних засад розвитку соціального капіталу внесли такі вчені: іноземні – Р. Берт [7], П. Бурд'є [46], Дж. Коулмен [63], Р. Патнем [31], М. Пелдем [27], А. Портес [30], Ф. Фукуяма [104]; вітчизняні – Л.Г. Богуш [129], Н.В. Коба [200], О.Н. Кожемякіна [202], І.П. Макаренко [302], А.О. Приятельчук [268], О.Г. Рогожин [302], І. Росколотько [309], Б.В. Саліхов [91], Ю.В. Середа [317], Т.В. Шаповалова [374], та ін. Однак проведені дослідження соціального капіталу не можна вважати завершеними. Тривають дискусії щодо визначення його сутності, а також впливу на різноманітні процеси в економіці.

Вперше термін «соціальний капітал» був застосований на початку ХХ століття американським дослідником Л.Дж. Ханифаном, який на основі дослідження діяльності сільських шкіл як громадських центрів, у 1916-му році опублікував статтю, у якій зробив висновок про те, що успіх освітньої діяльності можливий лише за умови опори на соціальний капітал, тобто численні соціальні зв'язки між учасниками освітньої діяльності, місцевої громади та урядових установ [17]. Засновник теорії соціально-економічних криз, видатний вітчизняний економіст М. Туган-Барановський у тому же році написав фундаментальну працю «Соціальні основи кооперації» [99], заклавши в ній, по суті, основи майбутньої теорії соціального капіталу.

* Автори: Штикульок О.Г., Грицаєнко М.І.

Безпосереднє формування теорії соціального капіталу можна віднести на 60-ті роки минулого століття – визнання науковою спільнотою праць американських економістів Т. Шульца [36] та Г. Беккера [4] зі створення концепції людського капіталу, яка розкривала економічну роль освіти, взаємозв'язок інвестицій в людський капітал з підвищенням рівня продуктивності праці.

Змістовний аналіз феномену соціального капіталу було проведено французьким соціологом П. Бурд'є, який визначав соціальний капітал як суму ресурсів і обґрунтував можливість реалізації соціального капіталу через конвертацію його в інші форми капіталу [46]. У роботах американського економіста і соціолога Дж. Коулмена соціальний капітал – ресурс, який сприяє розвитку економіки та вдосконаленню суспільства в цілому [8]. Американський філософ, політолог, політичний економіст і письменник японського походження Ф. Фукуяма при визначенні сутності соціального капіталу наголошував, що «це норми, неформальні норми або цінності, які роблять можливими колективні дії у групах людей» [359].

Інституційний підхід до трактування сутності поняття соціального капіталу представлений в роботах американського політолога Р. Патнема, який розкривав основні джерела його формування – мережі, норми та довіру [31], і американського економіста Д. Норта, який розкривав соціальний капітал як елемент інституційного середовища поведінки людини [77].

Проблематика соціального капіталу в останні роки стійко увійшла в коло основних інтересів як західного, так і вітчизняного наукового співтовариства, виходячи далеко за межі суто економічного дискурсу. Так, науковець та викладач політичної економії з Великобританії К. Дженнінгс, аналізуючи вплив зовнішнього конфлікту на формування соціального капіталу, зробив висновок про те, що наявність зовнішньої загрози сприяє підвищенню згуртованості насе-

лення, а також викликає більш високий рівень соціального капіталу [20]. Його співвітчизники дослідники Омар аль-Табба, Самуїл Анкрах досліджували місце соціального капіталу в співпраці між університетами та промисловістю в області передачі технологій [2].

В сучасній літературі поширені три підходи щодо визначення поняття «соціальний капітал»:

– як сукупності ресурсів суспільства (табл. 4.1);

Таблиця 4.1

Тракування поняття «соціальний капітал» як сукупності ресурсів суспільства*

Автор	Визначення
Богуш Л.Г. [129]	Соціальний капітал у широкому значенні – це сукупність ресурсів суспільства ..., що, відповідаючи визначенню у політекономії ознакам власне капіталу, на певному конкретному етапі розвитку соціуму ... можуть бути потенційно використані або вже використовуються в суспільному виробництві.
Бурд'є П. [46]	Соціальний капітал – це «... сукупність реальних і потенційних ресурсів , пов'язаних з володінням стійкою мережею більш чи менш інституціалізованих відносин взаємного знайомства та визнання – іншими словами, з членством у групі»
Кожемякіна О.Н. [202]	В цілому соціальний капітал розглядається як інтегративний ресурс кооперативних зусиль спільноти , що відображає якість соціальних зв'язків, які уможливають поєднання різних інтересів, взаємопроникнення та узгодження цінностей, сприяючи утворенню широких мереж результативних інтеракцій
Коулмен Дж. [63]	Соціальний капітал «... є певним типом ресурсу, доступного учасникам соціально-економічної діяльності, що виникає у соціальних структурах та полегшує дії їх учасників»
Коулмен Дж. [8]	Соціальний капітал – це будь-який прояв неформальної соціальної організації, котра виступає як продуктивний ресурс для одного або більше акторів

*Складено на основі опрацьованих літературних джерел.

– як сукупності соціальних зв'язків (табл. 4.2);

– як членства в певній соціальній мережі (табл. 4.3).

Так, Дж. Коулмен наголошує, що «соціальний капітал – це будь-який прояв неформальної соціальної організації, котра виступає як продуктивний ресурс для одного або більше акторів» [8].

Таблиця 4.2

**Трактування поняття «соціальний капітал»
як сукупності соціальних зв'язків**

Автор	Визначення
Берт Р. [7]	Соціальний капітал – це приятельські контакти між колегами по службі та більш широкі контакти, через які використовується власний фінансовий і людський капітал
Коба Н.В. [200]	Соціальний капітал – це сукупність зв'язків і взаємовідносин між людьми , які здатні приносити дохід
Пелдем М. [27]	Соціальний капітал – це « клей », який забезпечує додаткову кооперацію та утримує суспільство разом. Завдяки цьому «клею» люди працюють разом
Рамструм Й. [33]	Соціальний капітал визначається як сукупність зв'язків між окремими особами та організаціями, які полегшують дії та надають можливості членам соціальної мережі, характеризуються відчуттям довіри та взаємної взаємозв'язності, що посилюється через їх позитивну взаємодію
Росколотько І. [309]	В самому загальному вигляді соціальний капітал – це інститути, відносини і норми, які формують якісно і кількісно соціальні взаємодії в суспільстві
Саліхов Б.В. Нейматова Б.А. [91]	Під соціальним капіталом підприємства слід розуміти актуалізовані, цілеспрямовано використовувані (у цьому сенсі – інституціолізовані) внутрішні та зовнішні соціальні зв'язки , які забезпечують цьому підприємству сприятливий внутрішній соціальний «клімат», певну репутацію в суспільстві, а також серед реальних і потенційних клієнтів
Серета Ю.В. [317]	Соціальний капітал у широкому значенні розуміють як ресурс соціальних зв'язків , у який можна інвестувати та який можна трансформувати у інші блага.

Продовження табл. 4.2

Шаповалова Т.В. [374]	«Соціальний капітал», під яким розуміємо систему соціальних зв'язків, контактів, взаємовідносин між економічними агентами, індивідуумами, яка базується на нормах неофіційних або соціальних (довіра, партнерство, визнані моральні цінності) та офіційних або правових (законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти, контракти тощо), які використовуються ними для отримання конкурентних переваг (доступ до ресурсів, зменшення трансакційних витрат, обмін інформацією тощо). Соціальний капітал з точки зору економіки розглядається автором як нематеріальний фактор, який сприяє отриманню агентами економічної вигоди і прибутку та впливає певною мірою на економічне зростання.
--------------------------	---

*Складено на основі опрацьованих літературних джерел

П. Бурд'є визначає соціальний капітал як «сукупність реальних і потенційних ресурсів, пов'язаних з володінням стійкою мережею більш чи менш інституціолізованих відносин взаємного знайомства та визнання – іншими словами, з членством у групі» [46]. З тим, що соціальний капітал виступає своєрідним інтегральним ресурсом суспільства, згодні Л.Г. Богуш [129], О.Н. Кожемякіна [202] та інші науковці. Однак, на наш погляд, подібні дефініції отожднюють поняття «капітал» і «ресурси», а також не відображають суттєвої характеристики капіталу – здатності приносити дохід.

Таблиця 4.3

Трактування поняття «соціальний капітал» як членства в певній соціальній мережі*

Автор	Визначення
Бурд'є П. [46]	Соціальний капітал – це «...сукупність реальних і потенційних ресурсів, пов'язаних з володінням стійкою мережею більш чи менш інституціолізованих відносин взаємного знайомства та визнання – іншими словами, з членством у групі»
Патнем Р. [31]	Соціальний капітал – це «характеристики соціального життя – мережі, норми та довіра, – які спонукають учасників до ефективнішої спільної дії з досягнення спільних цілей»

Продовження табл. 4.3

Портес А. [30]	Соціальний капітал – це «здатність індивідів розпоряджатися обмеженими ресурсами на підставі свого членства в певній соціальній мережі або в більш широкій соціальній структурі...»
Приятельчук А.О. [268]	Соціальний капітал – це, насамперед, здатність індивідів розпоряджатися обмеженими ресурсами на основі свого членства в соціальній структурі
Рогожин О.Г. Макаренко І.П. [302]	Соціальний капітал є результатом функціонування соціальних мереж міжособистісних взаємодій на основі історично обумовлених культурних цінностей і норм. Їх особливості визначають інституційну структуру суспільства, що, у свою чергу, впливає на характеристики соціального капіталу в контексті його сприятливості для економічного розвитку.
Фукуяма Ф. [104]	Соціальний капітал – це норми, неформальні норми або цінності, які роблять можливими колективні дії у групах людей

*Складено на основі опрацьованих літературних джерел.

Р. Берт (див. табл. 4.2) розглядає соціальний капітал як «приятельські контакти між колегами по службі та більш широкі контакти, через які використовується власний фінансовий і людський капітал» [7], М. Пелдем визначає його як «клей», який забезпечує додаткову кооперацію та утримує суспільство разом. Завдяки цьому «клею» люди працюють разом» [27]. Аналогічної думки дотримуються І. Росколотько [309], Б.В. Саліхов [91] та інші науковці. Однак подібний погляд також не відображає здатність капіталу приносити дохід. В цьому сенсі більш справедливим є визначення, яке надає Н.В. Коба: «Соціальний капітал – це сукупність зв'язків і взаємовідносин між людьми, які здатні приносити дохід» [200]. На отриманні доходу завдяки соціальним зв'язкам наполягають Ю.В. Середя [317], Т.В. Шаповалова [374].

П. Бурд'є (див. табл. 4.3) пов'язував сутність поняття соціального капіталу з «членством у групі» [46], А. Портес – із «здатністю індивідів розпоряджатися обмеженими ресурсами на підставі свого членства в певній соціальній мережі» [30].

Ф. Фукуяма при визначенні соціального капіталу наголошував, що «це норми, неформальні норми або цінності, які роблять можливими колективні дії у групах людей» [104].

Членство в певній соціальній мережі при трактуванні сутності поняття «соціальний капітал» виділяють А.О. Приятельчук [268], О.Г. Рогожин й І.П. Макаренко [302]. Однак, як і в попередніх узагальненнях (табл. 4.1, 4.2), такі дефініції мають дещо однобокий характер. Вважаємо, що серед прихильників трактування соціального капіталу як членства в певній соціальній мережі більш змістовне визначення надає Р. Патнем, визначаючи його як «характеристику соціального життя – мережі, норми та довіру, – які спонукають учасників до ефективнішої спільної дії з досягнення спільних цілей» [31].

Таким чином, на основі опрацювання літературних джерел нами сформульовано власне визначення соціального капіталу як сукупності здатних приносити доход зв'язків та соціально-економічних відносин, які виникають у певній соціальній мережі на основі існуючих норм та довіри.

Соціальний капітал формується на основі взаємовідносин всередині груп людей, які поєднуються завдяки спільним інтересам і підтримують неформальні контакти з метою взаємної вигоди й допомоги. Соціальний капітал нерозривно пов'язаний з інституціональними утвореннями, у буквальному сенсі формується завдяки ним. Вважаємо, що в розвитку підприємництва провідну роль відіграє саме соціальний капітал. На рис. 4.1 наведений взаємозв'язок соціального капіталу й підприємництва, що у значній мірі відноситься до кооперації та інтеграції як інституційних форм організаційної структуризації підприємницької моделі господарського порядку.

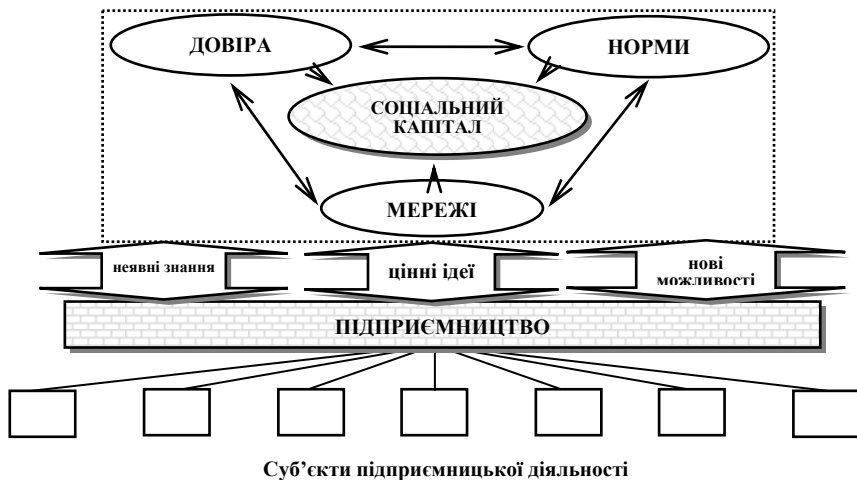

Рис. 4.1. Взаємозв'язок соціального капіталу з підприємництвом*

*Складено на основі опрацювання літературних джерел

Науковців різних країн цікавлять різноманітні аспекти взаємозв'язку підприємництва і соціального капіталу. Так, Т. Фам, О. Талавера [28] дослідили взаємозв'язок між гендерним, соціальним капіталом і доступом до фінансування мікро-, малих і середніх підприємств в обробному секторі у В'єтнамі. Вони проаналізували один з головних факторів росту фірм – доступ до фінансування, а також дослідили фінансові обмеження, з якими стикаються жінки-підприємці в контексті країни, що розвивається. Автори обрали для дослідження В'єтнам тому, що у в'єтнамській культурі колективізм і цінність членства в групі важливіше індивідуалізму. До того ж економіка В'єтнаму має чітко виражену мережеву структуру, де соціальний капітал відіграє важливу роль в управлінні бізнесом.

Й. Родріго-Аларкон, Г. Парра-Рекена, П.М. Гарсія-Віллаверде [34] розробили конфігураційну модель, щоб пояснити, як поєднання соціального капіталу та внутрішніх мож-

ливостей може сприяти взаємозв'язку між підприємницькою орієнтацією і ефективністю. Аналізуючи теорію соціального капіталу, дослідники запропонували розглядати його як ключовий фактор формування підприємницької орієнтації завдяки його актуальності для підключення компанії до агентів навколишнього середовища і отримання нових і відповідних знань, що дозволяє передбачити зміни у навколишньому середовищі, а також виявити та використати можливості.

Б. Хоогендорн, П. ван дер Цван, Р. Турік [19] висунули гіпотезу про те, що стійкі підприємці (це підприємці, які починають бізнес, щоб служити як своїм, так і колективним інтересам, усуваючи соціальні та екологічні потреби, які залишаються незадоволеними), працюючи в умовах недосконалості ринку і несприятливого інституційного контексту з широкими вимогами до бази знань, потерпають від більших інституційних бар'єрів і стикаються з різними видами ризиків при створенні бізнесу, ніж звичайні підприємці. Дослідники вважають, що стійкі підприємці з більшою ймовірністю побоюються особистої невдачі, ніж звичайні підприємці, що пояснюється їх різноманітними і складними відносинами з зацікавленими сторонами. Тобто, на відміну від звичайних, стійкі підприємці відчують особливий, більш суттєвий вплив соціального капіталу на власну підприємницьку діяльність.

Є науковці, які досліджують різні аспекти соціального капіталу стосовно аграрного підприємництва. Так, М.Х. Руїз-Ортега, Г. Парра-Рекена, П.М. Гарсія-Віллаверде, Й. Родріго-Аларкон [35] на прикладі 292 іспанських агропродовольчих фірм проаналізували взаємозв'язок соціального капіталу, підприємництва та стратегічної поведінки і продуктивності компаній. Визначивши сутність повністю закритої мережі (в якій всі учасники пов'язані один з одним), науковці на основі емпіричних досліджень зробили висновок про те, що закриті міжорганізаційні відносини є найбільш спірним аспектом соціального капіталу, оскільки

створюють парадокс мережі, і хоча надають можливість отримати неявні знання, цінні ідеї і нові можливості, але також створюють обмеження у генеруванні та доступі до нових ідей через надмірність інформації і короткозорість, інерцію і блокування, тим самим перешкоджаючи розвитку підприємницької орієнтації. На їх погляд, підприємницька орієнтація знаходить своє відображення в процесі реалізації бізнес-ініціатив та корпоративної культури, і це – ключовий фактор у досягненні більш високої продуктивності за рахунок диференціації, розробці кращих рішень, ніж у конкурентів, посиленні адаптації до змін навколишнього середовища і тенденцій ринку, а також ослабленні здатності конкурентів конкурувати і реагувати на дії в майбутньому.

Включення людини в міцні колективістські зв'язки, встановлення та виконання взаємних зобов'язань між громадянами, укріплення між ними відносин відповідальності та співробітництва у всі часи використовувались сільськими жителями для підвищення якості власного життя та життя всієї громади. Чим більше був розмір соціального капіталу сільської громади, тим більшими додатковими ресурсами володіли його носії. Нажаль, сучасний стан сільського соціуму хризується руйнуванням соціального капіталу, що полягає у розпаді традиційних зв'язків та відносин між людьми, кризі взаємної довіри. Цьому сприяло багато факторів, в тому числі розрив культурних традицій на селі, девальвація духовних цінностей внаслідок хронічної бідності більшості сільського населення, укріплення у масовій свідомості філософії індивідуалізму, відсутність адекватного діалогу між владою і населенням тощо.

У цих умовах цілком природно актуальне питання про можливість нарощування соціального капіталу села на основі послідовного покращення умов життя та відродження позитивних традицій селян, колективної участі у вирішенні форс-мажорних життєвих проблем, забезпечення участі на-

селення в оцінці ефективності та безпеки державного та муніципального управління та прийняття на основі такої оцінки організаційних рішень, а також проведення реальних антикорупційних заходів під громадським контролем. Особливу увагу при цьому необхідно приділяти формуванню позитивно-орієнтованих соціальних мереж, інтегрованих у процес соціально-економічного розвитку села, а також розвитку інтелектуального потенціалу на основі ефективного реформування існуючої системи освіти.

4.2. Аграрне підприємництво: теоретичні формації і економічні практики у творенні соціального капіталу*

Головна мета розвитку аграрної сфери – це безпосередньо покращення добробуту людей, що мешкають у сільській місцевості, та опосередковано – це закладання основ для зміцнення регіонального та національного розвитку в цілому. Громадська довіра, посилення солідарності та відчуття приналежності – той соціальний капітал, який може підвищити ефективність участі населення в програмах розвитку села. Саме тому актуальності набуває дослідження сутності та особливостей соціального капіталу аграрної сфери як відправної точки визначення напрямів інституційних перетворень на селі, розвитку аграрного підприємництва.

З теоретичних концепцій відомо, що зміст понять «підприємництво» та «підприємець» було вперше розкрито Р. Кантільйоном (1680–1734 рр.) у трактаті «Нарис про природу торгівлі в цілому» («Essai Sur La Nature Du Commerce En Général», 1730 р.). Він розглядав підприємництво як економічну функцію особливого роду та акцентував увагу на завжди присутньому в ньому елементі ризику. При цьому підприємець Р. Кантільйон пропонував визначати як людину, яка за певну ціну купує засіб виробництва, щоб виробити продук-

* Автори: Шпикуняк О.Г., Грицаєнко М.І.

цію та продати її з метою одержання доходів, і яка, беручи на себе зобов'язання з витрат, не знає, за якими цінами може відбутися реалізація, тобто діє в умовах ризику. До підприємців він відносив людей з нефіксованими прибутками (ремісників, покупців, селян та ін.), тобто тих, хто був зайнятий економічною діяльністю в умовах нестабільності та непередбачуваності цін. Тобто, одна з головних рис підприємця за Р. Кантільйоном – це здатність до ризику [195].

Ж.-Б. Сей (1767-1832 рр.) у роботі «Трактат політичної економії, або Простий виклад способу формування, розподілу і споживання багатства» («*Traité d'économie politique ou Simple exposé de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses*», 1803 р.) сформулював власний погляд на підприємництво як раціональну комбінацію факторів виробництва в даній точці ринкового простору. Визначивши три фактори виробництва – труд, капітал і землю, – Ж.-Б. Сей наголосив на тому, що на розподіл багатств у суспільстві значний вплив здійснюють здібності підприємців [95].

Й. Шумпетер (1883-1950 рр.) у книзі «Теорія економічного розвитку» («*Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung*», 1911 р.) по-новому трактує сутність поняття «підприємець». Він виділяє головну функцію підприємця, яка полягає в реалізації нововведень, що відіграють головну роль у розвитку капіталістичної економіки, в забезпеченні економічного росту. Підприємництво за Й. Шумпетером – складне комплексне явище, для якого характерні новаторство, нова комбінація факторів виробництва через упровадження нових видів техніки і технологій, створення нових товарів, освоєння нових ринків, джерел сировини; застосування нових розробок, нових технологічних рішень; ризик і невизначеність, спрямованість до одержання прибутку [117]. Саме завдяки Й. Шумпетеру підприємництво стали розглядати як четвертий фактор виробництва (на відміну від трьохфакторної моделі Ж.-Б. Сея).

Ф. Хайек (1899–1992 рр.) сутність підприємництва вбачав у пошуку та вивченні нових економічних можливостей, характеристик поведінки, а не конкретному виді діяльності. Через низку таких функцій, як прийняття рішень, несення відповідальності, він пов’язував підприємництво з управлінською діяльністю, хоча розрізняв поняття «підприємець» і «менеджер» внаслідок їхньої різної функціональної сутності [105].

Сучасні трактування науковцями сутності поняття «підприємництво» наведені у табл. 4.4, 4.5.

В теперішній час погляди науковців на сутність поняття «підприємництво» можна розділити наступним чином: як сукупність відносин (Азізов С. [120]); як діяльність (Закон України «Про підприємництво» [279], Л.М. Березіна [127], А.А. Герасимчук, Н.А. Герасимчук [147], В. Мадзігон [225], Н.А. Супрун [340]); як стиль поведінки (І.В. Лантух [219], В. Рудковська [310], Д.І. Шеленко, О.І. Жук, Н.Р. Мегедин, В.В. Твердохліб [375]); як інститут (О.О. Ляховець [223], М.В. Цаповська [360]); як створення цінності (О.П. Нестеренко [241], Д. Тіммонс [40]); як фактор розвитку (В.В. Лисенко [222], В. Сизоненко [318]).

Таблиця 4.4

**Сучасні трактування науковцями сутності поняття
«підприємництво»
як сукупності відносин та як діяльності***

Автори	Трактування
підприємництво як сукупність відносин	
Азізов С. [120]	«...підприємництво слід розглядати як багатопланове соціально-економічне явище, що являє собою сукупність економічних, історичних, соціальних та юридичних відносин підприємницького середовища, особистість підприємця, якому притаманний особливий стиль і тип мислення та поведінки, здатність до підприємництва великих масштабів, новаторська, ризикова діяльність з виробництва продукції, виконання робіт, торгівлі з метою одержання прибутку»

Продовження табл. 4.4

підприємництво як діяльність	
Закон України «Про підприємництво» [279]	Підприємництво - це безпосередня самостійна, систематична, на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, наданню послуг з метою отримання прибутку, яка здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності у порядку, встановленому законодавством.
Березіна Л.М. [127]	«... підприємництво традиційно визначають як самостійну, творчу, ініціативну діяльність , пов'язану з генерацією та освоєнням інноваційних ідей, розумінням перспективних чинників розвитку, створенням нових комбінацій чинників виробництва та обігу, пошуком ефективних сфер вкладення інвестицій і способів задоволення потреб споживачів на якісно новому рівні»
Герасимчук А.А., Герасимчук Н.А. [147]	«... підприємництво – це ініціативна, самостійна, інноваційна, систематична діяльність із виробництва продукції, виконання робіт, надання послуг, яка здійснюється на власний ризик і під особисту майнову відповідальність з метою отримання підприємницького доходу»
Мадзігон В. [225]	У загальному вигляді підприємництво можна охарактеризувати як господарську діяльність та як економічну категорію . Господарська діяльність - це використання виробничих факторів (ресурсів) самостійного підприємства із метою одержання доходу. Економічна категорія - це певні економічні відносини і зв'язки між господарюючими суб'єктами з метою одержання і розподілу доходів на основі ринкової конкуренції.

*Складено на основі опрацьованих літературних джерел

Таблиця 4.5

Сучасні трактування науковцями сутності поняття «підприємництво» як стилю поведінки, як інституту, як створення цінності та як фактору розвитку*

Автори	Трактування
підприємництво як стиль поведінки	
Лантух І.В. [219]	Підприємництво є особливим новаторським стилем господарської поведінки , в основі якого лежить творчий пошук нових можливостей господарювання, вміння залучати і використовувати в умовах конкуренції ресурси з найрізноманітніших джерел.
Рудковська В. [310]	«... підприємництво - це тип господарської поведінки підприємців з організації, розробки, виробництва і реалізації благ з метою отримання прибутку і соціального ефекту»

Продовження табл. 4.5

Шеленко Д.І., Жук О.І., Мегедин Н.Р., Твердохліб В.В. [375]	Підприємництво являє собою певну форму економічної поведінки , сукупність набутих навичок і вроджених талантів, які уможлиблюють успішне функціонування в ринковому середовищі задля досягнення бажаних цілей та отримання економічної вигоди.
підприємництво як інститут	
Ляховець О.О. [223]	Підприємництво відноситься до базових економічних інститутів , що формують інституціональну структуру національних економік ринкового типу, та орієнтується на два основних напрями: 1) створення великих організаційно-господарських структур, що надають економіці стабільність та керованість; 2) розвиток малого та середнього бізнесу, що сприяє конкурентному середовищу, забезпеченню гнучкості виробництва та індивідуалізації.
Цаповська М.В. [360]	В класичному розумінні підприємництво визнається ключовим інститутом ринкової економіки , рушійною силою її розвитку.
підприємництво як створення цінності	
Нестеренко О.П. [241]	Глибинна сутність підприємництва визначається інноваційністю, унікальністю, створенням організації і створенням цінності .
Тіммонс Д. [40]	«... підприємництво призводить до створення, пропущення, реалізації та оновлення цінності не лише для власників підприємства, а й для всіх зацікавлених сторін (стейкхолдерів)»
підприємництво як фактор розвитку	
Лисенко В.В. [222]	Підприємництво – самостійне організаційно-господарське новаторство на основі використання різних можливостей для випуску нових або старих товарів новими методами, відкриття нових джерел сировини, ринків збуту тощо з метою отримання прибутків і самореалізації власної мети.
Сизоненко В. [318]	Підприємництво – це розвиток інновативної ідеї в процесі самоорганізації та саморозвитку підприємства у взаємодії з внутрішнім і зовнішнім середовищами його функціонування

*Складено на основі опрацьованих літературних джерел

Безумовно, автори всіх представлених висловлювань мають рацію, однак їхні дефініції дещо однобічні, тому що підприємництво, як головний інститут ринкової економіки, можна розглядати як діяльність зі створення цінностей, яка потребує формування цілісної системи відповідних відносин, вимагає

200

від підприємця певного типу поведінки, є фактором розвитку економіки та суспільства в цілому. На наш погляд, найбільш чітко і конкретно визначення сутності поняття «підприємництво» наведено у Законі України «Про підприємництво»: «Підприємництво – це безпосередня самостійна, систематична, на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, наданню послуг з метою отримання прибутку, яка здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності у порядку, встановленому законодавством» [279].

Підприємництво в аграрній сфері економіки має свої характерні риси, які проявляються у динаміці основних показників діяльності підприємств України (табл. 4.6). За 2010-2016 рр. загальна кількість підприємств в Україні зменшилась на 19,1% і становила 306,5 тис. одиниць. В той же час кількість підприємств сільського, лісового та рибного господарства зменшилась на 11,2% і становила 45 тис. одиниць (14,7% від загальної кількості підприємств в Україні).

За відповідний період кількість зайнятих працівників всього зменшилась на 27,5% (до 5936,8 тис. осіб у 2016 р.), на підприємствах сільського, лісового та рибного господарства – відповідно на 20% (до 614,3 тис. осіб, що становить 6,6% від загальної кількості). Кількість найманих працівників всього за цей період зменшилась на 27,5% (до 5849,6 тис. осіб у 2016 р.), на підприємствах сільського, лісового та рибного господарства – відповідно на 19,5% (до 583,4 тис. осіб у 2016 р., що становить 10% від загальної кількості).

Капітальні інвестиції підприємств України в цілому за 2010-2016 рр. зросли в два рази і становили 288,1 млрд. грн., підприємств сільського господарства, мисливства та надання пов'язаних із ними послуг – в 4,7 рази, до 49,7 млрд. грн., що становить 17,2% від загального обсягу капітальних інвестицій.

Таблиця 4.6
**Динаміка основних показників діяльності підприємств
 України***

Показники	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Відхилення 2016 від 2010, (+,-)
Кількість підприємств, всього, тис. од.	379	375,9	365,1	393,5	341,2	343,6	306,5	-72,5
у т.ч. сільського, лісового та рибного господарства, тис. од.	50,7	41,7	47,7	49,9	46	46,7	45	-5,7
Кількість зайнятих працівників, всього, тис. осіб	8186	8022,1	7920,9	7642,5	6510,1	6041,6	5936,8	-2249,2
у т.ч. у сільському, лісовому та рибному господарстві	768,3	714,6	712	687,2	628,9	597,6	614,3	-154,0
з них кількість найманих працівників, всього, тис. осіб	8064,2	7941,4	7818,8	7521,6	6404,6	5930	5849,6	-2214,6
у т.ч. у сільському, лісовому та рибному господарстві	724,8	711	697,8	652,1	596	569,4	583,4	-141,4
Капітальні інвестиції підприємств, всього, млрд. грн.	133,9	188,7	235,7	222,7	184	218,8	288,1	154,2
у т.ч. сільського, лісового та рибного господарства	10,5	16,6	19,1	18,7	18,4	29,3	49,7	39,2
Рівень рентабельності (збитковості) операційної діяльності підприємств, %	4	5,9	5	3,9	-4,1	1	7,4	3,4
у т.ч. сільського, лісового та рибного господарства	22,9	23,2	22,8	11,7	21,4	43	33,6	10,7

Продовження табл. 4.6

Рівень рентабельності (збитковості) усієї діяльності підприємств, %	0,5	1,8	1	-0,7	-14,2	-7,3	0,6	0,1
у т.ч. сільського, лісового та рибного господарства	16,3	18	16,3	8,3	9,2	30,4	25,6	9,3

*Розраховано на основі даних Державної служби статистики України.

Рентабельність операційної діяльності підприємств сільського, лісового та рибного господарства за 2010-2016 рр. коливалась від мінімального значення 11,7% у 2013 р. до максимального значення 43% у 2015 р., в той час коли в підприємствах України в цілому аналогічний показник змінювався від рівня збитковості у 2014 р. -4,1% до максимального рівня 7,4% у 2016 р., що значно поступається показникам підприємств сільського, лісового та рибного господарства. Аналогічна ситуація склалася з рентабельністю усієї діяльності – цей показник у підприємств сільського господарства, мисливства та надання пов'язаних із ними послуг за 2010-2016 рр. змінювався від мінімального 8,3% у 2013 р. до максимального 30,4% у 2015 р., в той же час в підприємствах України в цілому в 2013-2015 рр. діяльність в цілому була збитковою (рівень збитковості відповідно -0,7%, -14,2% та -7,3%), а в 2010-2012 та 2016 рр. рівень рентабельності усієї діяльності був вкрай низьким – відповідно 0,5, 1,8, 1 та 0,6 відсотків.

В табл. 4.7 наведені дані експрес-аналізу фінансового стану підприємств України в цілому та сільського, лісового та рибного господарства. За даними табл. 4.7, за 2010-2016 рр. валюта балансу підприємств України збільшилась у 2,4 рази і становила 9991,8 млрд. грн., власний капітал збільшився в 1,7 рази (до 2445,8 млрд. грн.), при цьому в 2014 р. власний капітал скоротився за рік на 24,1%, у 2015 р. – навпаки, збільшився на 54,6%. Позиковий капітал за 2010-2016 рр. відповідно збільшився в 2,9 рази (до 7543,6 млрд. грн.), в тому

числі довгострокові зобов'язання і забезпечення – в 1,7 рази (до 1696,9 млрд. грн.), поточні зобов'язання і забезпечення – в 2,3 рази (до 5846,7 млрд. грн.). При цьому частка позикового капіталу в валюті балансу збільшилась на 12,8 в.п. і становила у 2016 р. 75,5%. Чистий прибуток підприємств України за 2010-2016 рр. збільшився на 15,8% (до 29,7 млрд. грн.), частка збиткових підприємств скоротилася на 14,4 в.п. (до 26,6%), рівень чистої рентабельності активів у 2016 р. порівняно з 2010 р. не змінився і становив 0,3%.

Таблиця 4.7

Експрес-аналіз фінансового стану підприємств України*

Показники	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	Відхил. 2016 від 2010 (+, -)
Збільшення власного капіталу за рік, всього, %	14,5	10,7	20,1	2,4	-24,1	54,6	6,9	-7,6
у т.ч. підприємств сільського, лісового та рибного господарства	36,0	29,0	17,7	5,9	4,7	68	34,4	-1,6
Отримано чистого прибутку, всього, млрд. грн.	13,9	67,8	35,1	-22,8	-590,1	-373,5	29,7	15,8
у т.ч. підприємств сільського, лісового та рибного господарства	17,2	25,3	26,7	14,9	21,4	101,9	89,8	72,6
Кредиторська заборгованість у % до чистого доходу від реалізації, всього	76,3	74,1	77	84,7	97,9	101,2	109,7	33,4
у т.ч. підприємств сільського, лісового та рибного господарства	79,1	80,8	81,1	100	109,1	116,5	299,6	220,5
Частка позикового капіталу у валюті балансу, всього, %	62,7	63,3	64,8	65,8	75,3	71,6	75,5	12,8
у т.ч. підприємств сільського, лісового та рибного господарства	45,8	44,2	46,3	49,9	58	59,9	76,1	30,3

Продовження табл. 4.7

Власний оборотний капітал на кінець року, всього, млрд. грн.	276,0	310,0	358,5	379,7	120,7	293,7	-73,9	-349,9
у т.ч. підприємств сільського, лісового та рибного господарства	51,1	68,2	81,6	82,1	104,2	171,9	212,2	161,1
Рівень чистої рентабельності активів, всього, %	0,3	1,4	0,65	-0,4	-9,84	-4,63	0,3	0,0
у т.ч. підприємств сільського, лісового та рибного господарства	10,1	11,1	9,8	4,8	5,5	15	5,9	-4,2
Частка збиткових підприємств, всього, %	41	34,9	35,5	34,1	33,7	26,3	26,6	-14,4
у т.ч. підприємств сільського, лісового та рибного господарства	30,2	16,6	21,5	19,9	15,5	11,3	11,8	-18,4

*Розраховано на основі даних Державної служби статистики України

За 2010-2016 рр. валюта балансу підприємств сільського, лісового та рибного господарства збільшилась у 9 разів і становила 1530,3 млрд. грн., власний капітал збільшився в 3,8 рази (до 3,7 млрд. грн.), при цьому найповільніші темпи збільшення власного капіталу спостерігались у 2014 р. (4,7 %), найшвидші – у 2015 р. (68,0%). Позиковий капітал за 2010-2016 рр. збільшився в 14,9 рази (до 1164,3 млрд. грн.), в тому числі довгострокові зобов'язання і забезпечення – в 1,8 рази (до 61,5 млрд. грн.), поточні зобов'язання і забезпечення – в 12 разів (до 1102,8 млрд. грн.). При цьому частка позикового капіталу в валюті балансу збільшилась на 30,3 в.п. і становила у 2016 р. 76,1%. Чистий прибуток підприємств за 2010-2016 рр. збільшився в 5,2 рази (до 89,8 млрд. грн.), частка збиткових підприємств скоротилася на 18,4 в.п. (до 11,8%), рівень чистої рентабельності активів у 2016 р. порівняно з 2010 р. скоротився на 4,2 в.п. (до 5,9%).

Динаміка основних показників діяльності, а також дані експрес-аналізу фінансового стану виявили суттєві розбіжності між підприємствами сільського господарства, мисливства та надання пов'язаних з ними послуг, а також підприємствами України в цілому. Вважаємо, що крім інших суттєвих факторів (специфіки праці на землі, прив'язаної до природних умов виробництва, стану матеріально-технічної бази, диспаритету цін тощо), ці розбіжності пов'язані зі специфічними соціальними відносинами на селі.

Зміна складу сільського населення, вплив загальносвітових тенденцій на агропродовольчому ринку та інтеграція українського ринку в глобальну економіку обумовлюють необхідність пошуку якісно нових ресурсів розвитку сільського господарства, одним з яких є соціальний капітал як передумова розвитку підприємництва даної сфери економіки.

4.3. Кооперація як складова розвитку села і творення соціального капіталу*

Розроблення механізмів державної аграрної політики щодо підвищення ефективності використання наявного потенціалу аграрного сектору економіки – одне з найважливіших завдань, яке нині перебуває в центрі уваги науковців. З цією метою особлива увага має бути сконцентрована на створенні передумов для його інституційного забезпечення, яке, передусім, передбачає соціально-економічний розвиток сільських територій, формування механізмів взаємодії держави та аграрного бізнесу, розвиток системи сільськогосподарського дорадництва у вигляді інформаційної та консультаційної допомоги сільськогосподарським товаровиробникам і сільському населенню, розвиток дрібнотоварного сільгоспвироб-

* Автори: Штикуляк О.Г., Саковська О.М.

ництва, сільськогосподарської кооперації для забезпечення інтеграції особистих господарств населення у ринкові механізми функціонування аграрного сектору економіки.

Серед основних проблем розвитку аграрного сектору економіки України та сільських територій наступні: розрізненість в управлінні сільськими територіями та вузький відомчий підхід до розвитку сільської економіки; недостатнє виробниче та фінансове ресурсне забезпечення функцій та повноважень, покладених на органи місцевого самоврядування; низький рівень підприємницької та суспільної ініціативи на селі; недоступність фінансових джерел розвитку сільської економіки; низька соціальна та екологічна відповідальність товаровиробників на селі; неналежні умови для залучення кваліфікованих кадрів до роботи на сільських територіях; недостатній рівень інформаційно-просвітницької діяльності щодо сталого розвитку сільських територій.

Разом із тим питання ефективного управління соціально-економічним розвитком сільських територій, кооперації, створення обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів і їх роль в забезпеченні ефективного розвитку сільського господарства на інноваційній основі розкриті недостатньо. Необхідність їх дослідження полягає у впливі кооперативних форм господарювання на стійкість, адаптивність і економічний ріст сільськогосподарського виробництва та розвиток сільських територій.

Сьогодні активно в науковому середовищі пропагується концепція розвитку сільських територій, яка передбачає підтримку сільського розвитку за рахунок саме створення сільськогосподарських кооперативів, розвитку різноманітних економічних моделей сільськогосподарських об'єднань, поліпшення якості життя й економічного благополуччя людей, що мешкають на сільській території, створення передумов для розширеного відтворення відповідного укладу, що

дасть змогу забезпечити продовольчу безпеку держави в умовах світового розподілу праці.

Однією з моделей успішного об'єднання є спільний проєкт Європейського Союзу та Програми розвитку ООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду», який з 2008 року активно діє по всій території України. Віднині 2,5 мільйони людей у понад 2000 сіл мають відновлені дитячі садки та школи, медичні пункти, доступ до якісної води, енергозберігаюче вуличне освітлення.

Проєкт сприяє сталому соціально-економічному розвитку на місцевому рівні шляхом зміцнення спільного управління та заохочення громадських ініціатив по всій Україні. Такі ініціативи успішно реалізовані завдяки об'єднанню зусиль мешканців сіл, місцевої, районної та обласної влади та приватних спонсорів. Проєкт мобілізує місцеву владу та громади для планування та виконання спільних проєктів, спрямованих на покращення умов життя людей, що проживають в сільських та міських місцевостях.

Мета проєкту:

- розвивати потенціал місцевих громад і влади, застосовуючи підхід місцевого розвитку, орієнтованого на громаду, для спільного планування та надання громадських послуг, відновлення базової соціальної та комунальної інфраструктури, розвитку малого аграрного бізнесу;

- підвищувати енергоефективність шляхом планування та ефективного використання енергоресурсів, інноваційних технологій та інформаційних кампаній;

- поширювати кращі практики і досвід з мобілізації громад та спільного планування шляхом управління знаннями та сприяння змінам в сфері децентралізації та місцевої демократії;

- впроваджувати курс з місцевого врядування та розвитку, орієнтованого на громади в навчальні програми вищих навчальних закладів.

На сьогоднішній день впроваджено 1326 мікропроектів, з них: 712 – основний компонент (утеплення будівель, встановлення метало-пластикових вікон та ін.), 358 – енергоефективність, 230 – забезпечення водопостачання в населені пункти, охорону довкілля та здоров'я, 26 – економічний розвиток сільських територій. Проект надає міні-гранти громадам-партнерам для відновлення комунальної інфраструктури, зокрема шкіл, дитячих садків, лікарень, вуличного освітлення, водопостачання, каналізаційної системи, вивозу сміття, виконання енергоефективних заходів в багатоквартирних будинках. Тому збільшуватиметься потенціал місцевої влади щодо застосування новітніх практик та технологій по залученню громадян до місцевого розвитку.

Реалізація проектів здійснюється на засадах співфінансування: 65-75% коштів виділяє проект, інше – приватні підприємці, сільська рада, а 5% – громада.

Досвід розвинених країн світу та вітчизняна практика господарювання переконують, що зростанню темпів аграрного виробництва значною мірою сприятиме кооперативна ініціатива незалежних товаровиробників. Розвиток сільськогосподарської кооперації є невід'ємною складовою аграрної реформи. В умовах конкурентної боротьби товаровиробників обслуговуюча кооперація є засобом економічного захисту дрібних сільськогосподарських виробників від посередницьких структур та монопольних об'єднань, які прагнуть розширити й контролювати через монополізацію ринків збуту і сферу виробництва.

Україні сьогодні потрібно забезпечити розвиток усіх видів кооперації, зокрема, сільськогосподарської обслуговуючої. Нині діючі кооперативи ні кількісно, ні за обсягом та якістю послуг, що надаються, не задовольняють зростаючих потреб виробників сільськогосподарської продукції та її споживачів. Адже понад 60% трудомісткої продукції повсякденного споживання (картоплі – 99, овочів – 88, фруктів

- 87, молока - 82 та м'яса - 60%) виробляється в особистих селянських і фермерських господарствах та фізичними особами, які не мають власних каналів реалізації своєї товарної маси, особливо у віддалених від приміської зони селах.

Завдяки проекту «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду» організовано і функціонує 16 сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів: 8 - з вирощування овочів, 3 - з виробництва, охолодження і збуту молочних продуктів, 3 - з вирощування фруктів, 1 - з виробництва м'яса та яєць, 1 - маркетинговий сільськогосподарський обслуговуючий кооператив.

Створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів має і соціальну спрямованість:

- збільшення рівня зайнятості населення;
- збільшення рівня доходів сільського населення;
- збільшення виробництва сільськогосподарської продукції;
- створення регіональної системи забезпечення сільськогосподарського виробництва;
- створення додаткового внутрішнього ринку споживання продукції тваринництва та рослинництва;
- розповсюдження енерго- та ресурсозберігаючих технологій в сільському господарстві.

На 2014-2017 рр. загальний бюджет, наданий Європейським Союзом та ПРООН, становив 23,8 млн. євро. Тому є можливість розвивати потенціал місцевих громад і влади, застосовуючи підхід місцевого розвитку, орієнтованого на громаду, для спільного планування та надання громадських послуг, відновлення базової соціальної та комунальної інфраструктури, розвитку малого аграрного бізнесу.

В результаті реалізації проекту «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду»:

- місцеві громади та влада збільшать свій потенціал для спільного планування, прийняття спільних рішень та дій для виконання ініціатив зі сталого місцевого розвитку;

- члени громади, організації громад, організації співвласників багатоквартирних будинків та виборні органи місцевої влади володітимуть знаннями та навичками для впровадження методології, орієнтованої на громади з метою досягнення сталого місцевого розвитку;

- мешканці сільських та міських територій житимуть у значно кращих умовах, що є результатом покращення базових комунальних послуг та дохідної діяльності;

- неприбуткові сільськогосподарські кооперативи здійснюватимуть економічну діяльність, яка створює можливості для працевлаштування домогосподарств в сільській місцевості.

У результаті реалізації проекту «Створення регіонального навчально-практичного центру розвитку багатofункціональних кооперативів», що також фінансується Європейським Союзом у рамках програми «Підтримка політики регіонального розвитку в Україні», у Черкаській області планується створити щонайменше 50 нових сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, залучити близько 1000 громадян до господарської діяльності та працевлаштувати біля 300 осіб на селі. Вартість проекту складає 617,1 тис. євро, з яких 80% – внесок ЄС, а 20% витрат покривається за рахунок коштів обласного та місцевого бюджетів. Черкаська обласна рада виконала свої фінансові зобов'язання, виділивши на реалізацію проекту більше 1,5 млн. грн.

Проектом передбачено створення робочих місць та диверсифікацію джерел доходів сільського населення в приватних домогосподарствах на базі переданих міні-ферм для вирощування кролів, племінного поголів'я кролів, сушарок для фруктів та овочів, саджанців плодово-ягідних культур та танків для охолодження молока. Для цього запропонова-

но механізми здешевлення виробничих ресурсів за рахунок: вирощування тварин та рослин безпосередньо в приватних домогосподарствах, об'єднання домогосподарств у сільськогосподарський обслуговуючий кооператив з функціями централізованого забезпечення виробничими ресурсами, послугами та оптового збуту продукції. Проект підтримує такі напрями діяльності кооперативів як кролівництво, молочне скотарство та ягідництво.

Сьогодні в Україні склалася така ситуація, коли досить часто посередники наживаються на праці дрібних товаровиробників, не здійснюють закупівлю сільськогосподарської продукції за реальними ринковими цінами. Це можливо подолати, якщо селяни об'єднують свої спільні зусилля і ресурси для створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

Засновниками та членами сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу можуть бути виробники сільськогосподарської продукції – юридичні та / або фізичні особи, які зробили вступний і пайовий внески у розмірах, визначених загальними зборами кооперативу, дотримуються вимог статуту, мають право ухвального голосу та беруть участь у господарській діяльності кооперативу [280].

Члени сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу є споживачами послуг, тобто клієнтами СОК. Але якщо кооператив займається збутом, то в нього з'являється ще один клієнт – споживач сільськогосподарської продукції. Умовою членства в сільськогосподарському обслуговуючому кооперативі (правом і обов'язком) є участь у господарській діяльності кооперативу [320].

Аналіз кооперативного руху в Україні свідчить, що перевага надається кооперативам, які обслуговують приватний сектор, оскільки в нинішніх умовах індивідуальний виробник має відчутніші переваги від такого членства.

Тому дослідження з проблем українського кооперативного руху повинні, на наш погляд, крім висвітлення основних елементів організаційно-економічного механізму кооперативного підприємства, акцентувати увагу на пошуку шляхів їхньої реалізації, подолання невизначеності політичного, законодавчого, соціально-економічного поля, що перешкоджає розвитку кооперативних структур.

Слід підкреслити, що сільськогосподарська кооперація покликана виконувати дві досить важливі функції – економічну і соціальну. Якщо завдання першої полягає у забезпеченні підвищення економічної ефективності виробництва на основі об'єднання зусиль товаровиробників, зокрема, їх матеріально-технічних ресурсів, земельних ділянок і праці, то другої – у соціальному захисті членів кооперативних формувань [151, с. 33; 356].

Реалізація виробленої продукції та забезпечення товаровиробників матеріально-технічними ресурсами має бути одним з найважливіших завдань обслуговуючої кооперації. Є міжнародна формула: виробництво сільськогосподарської продукції саме по собі – це не бізнес. Виробництво може бути прибутковим лише з перепродажною підготовкою та каналами збуту [125, с. 117; 364]. В Україні великі структури і трейдери диктують умови на ринку сільськогосподарської продукції, бо не мають противаги – не має кооперації, не має об'єднання виробників. Посередники за безцінь скуповують продукцію у сільського населення і далі продають її, отримуючи великі прибутки. Але там, де сільськогосподарські товаровиробники об'єдналися і створили збутові кооперативи, посередники відступають.

Домогосподарства є найнижчим і найпростішим рівнем здійснення господарської діяльності. Це той рівень, на якому відбувається звичайна особиста діяльність, яка забезпечує власні потреби й водночас усвідомлюється, започатковується та формується економічна господарська одиниця,

що вбудовується в систему економічних відносин. Функціонування всієї сукупності домогосподарств може здійснюватись у будь-якій сфері у вигляді ринкових чи неринкових структур. В аграрній сфері основу неринкового способу діяльності домогосподарств становлять особисті селянські господарства, оскільки більшість із них функціонує з метою задоволення власних потреб, а виробнича діяльність має переважно нетоварний характер. Але при цьому господарювання селян, хоч і спрямоване на задоволення власних потреб, продукує значну частку виготовленої продукції для продажу на ринку з метою задоволення продовольчих потреб інших споживачів та одержання додаткових доходів.

Враховуючи, що рівень зайнятості на селі є низьким, це має нашттовхнути його мешканців на утворення підприємницької діяльності. Належні ринкові умови господарювання, дія існуючих законодавчих актів і запровадження нових законопроектів значно посилять свій вплив на діяльність функціонуючих та утворених суб'єктів, зокрема на особисті селянські господарства й кооперативи. Для них важливим питанням у короткостроковий період постає проблема перспективи діяльності та ефективності функціонування.

Розвиток сільськогосподарської кооперації в Україні дозволить використовувати переваги великого товарного виробництва і враховувати інтереси сільськогосподарських товаровиробників, сприяючи відродженню селянина як господаря виробництва, реального власника.

РОЗДІЛ 5. ІНСТИТУЦІЙНА КООРДИНАЦІЯ ТА РОЗВИТОК ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ

5.1. Розвиток агропромислової інтеграції в умовах реформування аграрних підприємницьких структур*

Агропромислова інтеграція в широкому її розумінні – це багатосторонній процес, завдяки якому забезпечується виробництво необхідної для суспільства кількості предметів і продуктів споживання із сільськогосподарської сировини на основі поєднання діяльності сільського господарства та інших тісно задіяних з ним галузей. У вузькому розумінні - це взаємопов'язаний розвиток взаємопов'язаної сукупності галузей. І як засвічує багатовіковий досвід зазначені міжгалузеві зв'язки в агропромисловому комплексі є його краєугольним каменем у забезпеченні взаємодії промисловості, сільського господарства, агрохімічного і матеріально-технічного обслуговування, будівництва, транспорту тощо, покликані сприяти поліпшенню добробуту всього суспільства [390, с. 23].

За формою організації в агропромисловому комплексі інтеграція може бути вертикальною, коли досягається об'єднання сільськогосподарських і промислових підприємств, а також допоміжних сфер діяльності, що сприяє єдності і безперервності виробництва при єдиному технологічному процесі в регіоні (районі, області тощо), значно вищому рівні організації виробництва, яке не виключає створення більш нових виробничого господарських структур, та горизонтальною, коли об'єднуються господарські формування з однорідною діяльністю, в даному випадку сільськогосподарські підприємства при високому рівні концентрації і спеціалізації виробництва, з подальшим створенням нових спеціальних виробничих структур по розвитку окремих галузей чи відповідних продуктивних комплексів.

* Автори: Малік М.Й., Швець А.А.

За напрямками діяльності найбільш характерною для агропромислового комплексу України є інтеграція сільського господарства з переробною промисловістю та іншими допоміжними - галузями тощо та інтеграція виробництва з наукою, направленою на поєднання науково-технологічного циклу з метою створення умов для більш прискореного впровадження науково-технічного прогресу.

Зазначені процеси проявлялися із створенням різних організаційних структур, серед яких помітне місце на початку трансформаційних процесів (90-ті роки ХХ століття) посіли районні і обласні агропромислові об'єднання (РАПО і ОАПО), агрокомбінати і агрооб'єднання, науково-виробничі об'єднання (НЕЮ), наукові (науково-виробничі) і агропромислові системи, міжгосподарські підприємства, кооперативи, агрофірми, агроторгові підприємства, агропромислові інтегровані асоціації тощо. На жаль, зазначеним формуванням в процесі їх становлення та розвитку, нерідко через заполітизованість в ту чи іншу сторону суспільства, не завжди приділялась належна роль по їх удосконаленню, однак їх досвід роботи заслуговує на увагу, відповідне узагальнення та запозичення всього кращого в сучасних умовах.

Агропромисловий комбінат, як єдиний виробничо-господарський комплекс, створювався в межах району на базі підприємств АПК, навіть декількох міністерств та відомств, і здійснював функції господарського управління по відношенню до його учасників. Зберігаючи господарську самостійність підвідомчих підприємств і організацій, агрокомбінат міг централізувати частину виробничо-господарських і інших функцій.

Створення агрокомбінатів було започатковано наприкінці 1986 року і на перших порах зарекомендувало себе з позитивної сторони по поглибленню інтеграційних процесів в районах на основі концентрації місцевих ресурсів в одних руках, комплексному вирішенню питань виробництва, переробки, зберігання і реалізації продукції, причому в інтересах села.

Але з впровадженням ФРЦ, які повністю фільтрували фінансову діяльність підприємств, поступово гасла підприємницька діяльність вискоєфективних господарств, скоувалась їх ініціатива, в зв'язку з чим при першій можливості на початку дев'яностих років зазначені формування активно саморозпустилися. На аналогічних засадах створювалися й агропромислові об'єднання, але з менш розвинутою промисловою інфраструктурою, яких послідувала також доля, хоча на кінець восьмидесятих років на базі РАПО вже було створено більше 50 агрокомбінатів та біля 30 агрооб'єднань.

Заслугували особливої уваги створювані виробничі (науково-виробничі) системи з метою прискорення впровадження в практику наукових розробок, передового досвіду, інтенсивних технологій, інших важливих напрямків науково-технічного прогресу по більшості видів сільськогосподарської продукції і обслуговування. Зазначені формування представляли групи добровільно об'єднаних на договірній основі підприємств і організацій (колгоспи, радгоспи, науково-виробничі та наукові установи тощо) з метою забезпечення скоординованої діяльності по виробництву окремих видів продукції під організаційним і технологічним началом головного підприємства (організації) системи, яка брала на себе відповідальність за вискоєфективне виробництво продукції рослинництва і тваринництва на основі новітніх досягнень науки і техніки, їх впровадження у виробництво на госпрозрахункових засадах. Але масове їх створення проводилося на примусових засадах.

Однією з перших в Україні була створена в 1987 році Тернопільська міжрайонна виробничо-наукова система «Гречка», у якій об'єдналося на той час 30 господарств шести районів області, а також лабораторія гречки Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту, а на кінець 1988 року вже нараховувалося біля 200 таких формувань. На жаль, з часом цим формуванням також була відведена роль друкотрядних, хоча вони мали право на свій розвиток.

Функціонування сучасних більш ефективних інтегрованих формувань засвідчує, що в них створюються сприятливі умови для узгодження, в першу чергу, економічних інтересів різних господарських суб'єктів, посилюється заінтересованість і відповідальність партнерів за кінцеві результати роботи. В аграрному секторі економіки становлення інтегрованих формувань сприяє комплексному вирішенню питань виробництва, переробки, зберігання та реалізації сільськогосподарської продукції.

За останні десятиріччя в Україні вже напрацьовано певний досвід діяльності інтегрованих господарських структур, створення яких спрямовувалося на активізацію підприємництва і розвивалося при поєднанні інтересів спільної діяльності сільськогосподарських формувань, переробних підприємств та обслуговуючих галузей АПК.

В сучасних умовах (утвердження ринкових відносин) в аграрному секторі економіки інтеграція може розвиватися шляхом збільшення видів економічної діяльності, або реорганізації діючого суб'єкта господарювання. Більші можливості у розвитку інтеграційних відносин мають господарські товариства, кооперативи і агрохолдингові структури та кооперативні об'єднання. Інтеграційні відносини мають місце і у структурах, побудованих на засадах, принципах асоціацій, партнерства.

Як показує багаторічний досвід, на відповідних етапах розвитку сільськогосподарського виробництва питання інтеграції аграрного сектору економіки з обслуговуючими його галузями на основі дотримання цінового паритету залишається найголовнішим.

Інтеграційні процеси і сьогодні наповнюють новим змістом агропромислове виробництво, але інтеграція не завжди виступає як економічна категорія, а лише відображає в певній мірі виробничо-організаційну оболонку взаємопов'язаних технологічних процесів. Суттєвим наповненням економічним змістом інтеграційних процесів стало запровадження єдиної норми прибутку на вкладений його учас-

никами у спільне виробництво капітал (для аграрників і з урахуванням вартості землі) з метою створення рівних умов для підприємницької діяльності. Тобто механізм господарювання інтегрованих формувань висуває на перший план суворе зіставлення витрат кожного учасника з отриманими прибутками, розширенням виробництва за рахунок власних нагромаджень та можливих кредитів банку, інших інвестицій.

У процесах інтеграції пріоритетно слід звернути увагу на принципи створення й функціонування інтегрованих суб'єктів (табл. 5.1).

Істотною особливістю функціонування інтегрованих формувань є повна демократизація в них управління виробництвом, чого так і не вдалося остаточно досягти, оскільки в основному інтегратором виробничої діяльності практично виступає переробне підприємство, що дозволяє останньому диктувати товаровиробникам при відсутності фінансових ресурсів свої умови стосовно спільної виробничої діяльності.

В практичній діяльності є випадки коли інтеграція базується на засадах часткового або повного злиття – поглинання капіталів і централізованого корпоративного управління. Механізми створення інтегрованих господарських структур можуть бути: приєднання, злиття, поглинання, поділ, а також відкриття філії.

Таке адміністрування взаємовідносин учасників інтегрованого формування є несприйнятним, особливо в умовах переходу до ринково- підприємницьких відносин, оскільки скоує ініціативу окремих виробничників і може навіть стати гальмом у розвитку інтегрованих формувань. А тому пошук золотої середини у взаємовідносинах учасників зазначених формувань при розбалансованості всієї економіки країни продовжує залишатися поки що й надалі важливою проблемою і надією на краще в цих питаннях.

Таблиця 5.1

Принципи створення й функціонування інтегрованих суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки*

Дореформений період	Період ринкових перетворень			Принцип для застосування в нових умовах господарювання
	Початковий стан реформування	Сучасний етап реформ		
		за даними російських досліджень	за даними білоруських досліджень	
Добровільність	Добровільність	Добровільність	Підвищення ролі промисловості й служб агросервісу	Доцільність створення інтегрованих агропромислових формувань
Науковий підхід	Додержання взаємовигідних умов	Адаптивність й організаційна рефлексивність	Збільшення обсягів та глибини переробки сільгосппродукції	Вибір основної ланки інтеграції
Збереження господарської самостійності суб'єктів інтеграції	Взаємна заінтересованість у кінцевих результатах	Етапність	Розвиток переробки на місцях виробництва	Оптимізація спільних та приватних інтересів
Демократичний централізм	Забезпечення інформованості	Цілісність і комплексність	Самоокупність, самофінансування, самоврядування	Солідарна участь членів інтегрованих агропромислових формувань у внутрісистемному просуванні продукції та закупівлі ресурсів
Матеріальна зацікавленість у результатах праці	Участь у діяльності альянсу всіх його членів	Підтримка і сприяння з боку держави	Самостійність господарської діяльності	Самоокупність, самофінансування, самоврядування
Зростання виробництва, продуктивність праці, зниження витрат	Висока взаємна відповідальність	Вибір „провідної ланки“	Взаємовигідність спільної діяльності	Диференційний оптимум
Оптимальність розмірів	-	-	-	-

*Наведено з досліджень: Гусаков В.Г. Кооперативно-інтеграційні відносини в аграрному секторі економіки / В.Г. Гусаков, М. І. Запольский, - Інститут системних досліджень в АПК. - Минск : Беларуская навука, 2010. 295 с.; Гуторов А.О. Розвиток інтеграційних відносин в аграрному секторі економіки: монографія / А.О. Гуторов. - К.: ТОВ «СІК ГРУП Україна», 2016. 484 с.

Слід мати на увазі, що створення інтегрованих виробничих структур за участю сільськогосподарських товаровиробників, зорієнтованих на випуск конкурентноспроможних продовольчих товарів, а відповідно на запобігання проти перетворення нашої країни в придаток економічно розвинутих країн з потужною харчовою індустрією на сьогодні залишається актуальним і має неабияке значення.

Мотивацією формування інтегрованих структур можуть виступати: потреба в сировині для переробних підприємств, збільшення доданої вартості при об'єднанні, отримання податкових пільг, тарнсаційні витрати, можливість розширення ринків збуту, залучення інвестицій, можливість проведення спільної політики (фінансової, економічної, соціальної, екологічної), конкурентні переваги, використання торгових мереж та ін.

Автоматичне створення інтегрованих господарських структур не вирішує і не може теж автоматично забезпечити всі питання підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва, особливо в галузі тваринництва, повного використання можливостей спеціалізації і кооперування виробництва продукції, виробничих потужностей формувань.

Можна впевнено сказати, що чільне місце у процесах, що розглядаються, належить міжгосподарській кооперації, яка успішно стартувала на початку семидесятих років з активною участю сільськогосподарських підприємств шляхом добровільного об'єднання частини своїх фінансових, матеріально-технічних і трудових ресурсів з метою подальшого збільшення виробництва та заготівлі сільськогосподарської продукції на основі спеціалізації і концентрації виробництва, впровадження досягнень науки, техніки і передового досвіду.

Спектр створення міжгосподарських формувань на кластерній основі за напрямками діяльності досить розмаїтий і охоплює виробництво продукції рослинництва і тварин-

ництва, зберігання і переробку сільськогосподарської продукції та її реалізацію, агрохімічне обслуговування, а також інші напрямки виробничо-господарської діяльності, вирішення соціальних питань аграрної сфери.

Суть кластеризації і кооперації, при збереженні кожним господарством самостійності, полягає в обміні результатами праці, пов'язаному з їх спільною діяльністю. Стержнем такої кооперації є спеціалізація виробництва, основа якої базується на тому, що в галузях з декількома видами спорідненої продукції виділяється виробництво окремих її видів, на підставі чого вдосконалюється технологія, створюються умови для конкуренції виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції. При цьому якщо спеціалізація направлена на виділення окремих виробництв у чітко виражені галузі, то кооперування - на об'єднання спеціалізованих виробництв, що виникають і функціонують у результаті суспільного поділу праці, в чому останнє є більш високою і ефективною формою організації виробництва на основі тісних і стійких виробничих зв'язків. В основі забезпечення взаємовідносин господарств-учасників безпосередньо з міжгосподарським формуванням є розрахункові ціни та розподіл прибутку з урахуванням участі в господарській діяльності.

Наприклад, на початок 1999 року в системі Мінагропрому України налічувалося біля 2,9 тис. міжгосподарських формувань (включаючи й будівельні), в тому числі 2,2 тис. підприємств, що виходять на республіканські формування, а саме: корпорація «Тваринпром» - 78 підприємств, об'єднання «Укрміжгоспкомбікорм» - 155, асоціація, «Украгрошляхбуд» - 312, об'єднання «Укрсількомунгосп» - 460, корпорація «Украгропромбуд» - 931, об'єднання «Укрсільгосп-здравниця» - 65 і т.д. і як видно з наведеного в основному це обслуговуючі галузі. На протязі восьмидесятих років основна кількість заснованих міжгосподарських форму-

вань по виробництву тваринницької продукції перетворилася в колгоспи і радгоспи. Тільки, в об'єднання «Укрптахопром» в зазначені роки перейшло біля ста таких формувань по виробництву продукції тваринництва уже на правах державних сільськогосподарських підприємств, тобто після їх реорганізації в установленому порядку. Якщо на початку 80-х років таких міжгосподарських підприємств нараховувалося більше 750 формувань, то в 90-х їх вже 329 або зменшилося в 2,3 рази.

В даний час найбільш ефективною організаційно-правовою формою інтеграційних відносин виступає агрохолдинг. Агрохолдинг умовно – суб'єкт господарювання, який володіє контрольним пакетом акцій підприємств, які можна назвати дочірними. Така система відносин дає можливість створити ефективне управління, мінімізувати податки, ризики, підвищити конкурентоспроможність продукції, максимізувати віддачу авансового капіталу і сформувавши оптимальну його структуру.

Необхідно зазначити, що постійний пошук вдосконалення управління сільськогосподарським виробництвом без реформування відносин власності з метою вирішення продовольчої проблеми на якомусь етапі послабив значимість міжгосподарської кооперації. При одержавленій формі керівництва міжгосподарськими процесами виникла перешкода на шляху засновників зазначених формувань щодо повного забезпечення своїх інтересів у отриманні послуг, використанні прибутку і його розподілу через нормативно передбачувальні відрахування тощо, що поступово усувало сільськогосподарські підприємства як засновників по управлінню такими формуваннями. На цих процесах вкрай негативно позначився й поступовий спад ефективності в цілому сільськогосподарського виробництва, що на якомусь етапі послабило значимість кооперації для села.

Звичайно, затіяна міжгосподарська кооперація відіграла свою позитивну роль в формуванні аграрної політики і продовжує подальші пошуки по стабілізації виробництва в умовах переходу до ринкової економіки, більш ефективного використанню наявного виробничого потенціалу, але уже на засадах приватної власності на майно і землю.

В дев'яностих роках між сільськогосподарськими товаровиробниками і споживачами виробленої продукції все активніше з'являються посередницькі ланки, інтереси яких далекі від проблем села. Така ситуація в змозі принципово змінитися лише тоді, коли товаровиробники шляхом горизонтальної і вертикальної інтеграції поступово стануть контролювати рух матеріальних цінностей та власної продукції в маркетинговому полі, що можна досягти шляхом об'єднання сільськогосподарських товаровиробників у кооперативні організації.

На це було й направлено прийняття ще в 1997 році Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», яким передбачено створення обслуговуючих і виробничих сільськогосподарських кооперативів на основі добровільного об'єднання фізичних і юридичних осіб у іншу юридичну особу на засадах членства, об'єднання пайових внесків, участі у обслуговуванні переважно членів кооперативу та виробничій діяльності з метою задоволення власних економічних потреб сільськогосподарських товаровиробників. При цьому законодавчо конкретно визначено можливості по організації більше 30 видів обслуговуючих кооперативів та їх об'єднань, що забезпечує створення вертикальних інтегрованих структур від місцевих і регіональних до загальнодержавних.

Але як показує практичний досвід останніх років створення таких кооперативів на нових засадах ще не набрало належної підтримки з боку сільськогосподарських формувань при їх фінансовому занепаді та наявності на сьогодні діючих біля трьох тисяч міжгосподарських формувань, на

створення яких останні в свій час вже понесли значні матеріальні і фінансові витрати.

В процесі підготовки проекту зазначеного закону його авторами пропонувалося раніше створені міжгосподарські формування трансформувати у сільськогосподарські кооперативи, звичайно, із збереженням інтересів і їх трудових колективів при розподілі майна, виходячи з їх трудового внеску в розвиток міжгоспів, але із збереженням контрольного майнового пакету за товаровиробниками. На жаль, дана позиція при подальшому проходженні проекту була упущена, що й не забарилося, на наш погляд, позначитися на результатах кооперативного руху при скрутному фінансовому становищі їх засновників.

Останнім часом в умовах дестабілізації на селі міжгосподарські підприємства ще більше відійшли від виконання покладених на них функцій, а в ряді випадків повністю втратили виробничі відносини із своїми засновниками. При цьому в умовах формування ринкової економіки в міжгосподарських підприємствах під добрими намірами проведення реформ активізувалися процеси реформування відносин власності шляхом максимального відчуження майна їх трудовими колективами з подальшим його паюванням останніми.

Звичайно, сільськогосподарська кооперація поступово розвивається і на початок 2018 року вже створено більше 2000 таких формувань, з них – біля 570 виробничих, а решту – по обслуговуванню сільськогосподарських товаровиробників.

Значного поширення в аграрному секторі економіки України набули такі інтегровані формування як агрофірми, створювані на базі багатогалузевих економічно стабільніших сільськогосподарських підприємств з раціональним рівнем концентрації і спеціалізації виробництва за наявності промислових підрозділів по переробці, доробці та зберіганню сільськогосподарської продукції, інших допо-

міжних промислів та власної торгівлі, а також високого рівня підготовки і кваліфікації спеціалістів¹⁴.

В зазначених формуваннях за наявності широкого спектру внутрігосподарської інфраструктури по переробці продукції та обслуговуванню виробництва досягається забезпеченість жителів села роботою на протязі року при сезонності сільськогосподарського виробництва, більш кращому використанню вирощеної продукції, скороченню витрат, наповненню ринку товарами народного споживання, вирішенню соціальних питань.

Необхідно зазначити, що інтеграція сільського господарства на місцях - важлива тенденція в розвитку сучасного світового аграрного сектору, важливий фактор зміцнення його економіки, про що свідчить досвід Китаю, Японії та багатьох інших країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону, а тому питанням поглиблення інтеграційних процесів на селі шляхом створення різноманітних ринкових структур необхідно постійно приділяти особливу увагу.

Діяльність агрофірм - це вихід на нових партнерів, на нові ринки збуту продукції, пошук ділових компаньйонів, формування ринкових підходів до управління виробництвом на сулі. Сама назва сільськогосподарського підприємства "фірма" ще до започаткування приватизаційного періоду піднімала його престижність, створювала імідж як підприємливого формування, з яким бажали налагодити взаємовідносини інші підприємливі структури, зарубіжні підприємці.

Природа агрофірми на селі, як і подібних інших крупних недержавних сільськогосподарських формувань (агроторгових підприємств тощо), ввібрала в себе все краще минулого, нове сьогоdnішнього і перспективу завтрашнього дня, тісно поєднала на господарському рівні інтеграційні процеси, кооперацію, комерційну діяльність, підприємливість тощо.

¹⁴ Див.: Андрійчук В.Г. Капіталізація сільського господарства: стан та економічне регулювання розвитку: Монографія. / В. Г. Андрійчук. - Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. 216 с.

Сучасна аграрна реформа повинна сприяти розвитку багатогалуздової економіки на селі із нарощуванням великого виробництва, в тому числі й створенню агрофірм, які реально вписуються в перехідний період ринкової економіки і діяльність яких дозволяє уникнення цінового тиску на галузі рослинництва і тваринництва з боку власних переробних підприємств і торгівлі при одночасному досягненні ефективного кінцевого результату.

З розвитком стимулювання державою нарощування виробництва основних видів сільськогосподарської продукції, на наш погляд, найдоцільнішим є використання фінансових ресурсів на зазначені цілі агрофірмами, які в змозі ефективно їх окупити, збільшуючи обсяги виробництва, надати також відповідну допомогу решту господарств, в тому числі й через оренду їх земельних і майнових ресурсів, що теж сприятиме ефективному використанню наявного виробничого потенціалу на селі, збільшенню виходу сільськогосподарської продукції.

Подальший розвиток агропромислової інтеграції залишається актуальним напрямком оздоровлення товарного виробництва, оскільки останнім часом ускладнилися взаємовідносини між товаровиробниками аграрних формувань і підприємствами по переробці та реалізації сільськогосподарської продукції. На жаль, і у нинішніх умовах підприємницької діяльності переробних і агросервісних підприємств на першому плані продовжують залишатися їх відомчі інтереси.

Тому створення на даному етапі агропромислових інтегрованих асоціацій (кластерів) більш позитивно позначається на взаємовідносинах переробних підприємств, господарств-постачальників сільськогосподарської сировини і торговельних організацій, на прискоренні надходження продукції до споживачів та більш повне задоволення їх попиту.

Наявний в Україні виробничий потенціал дозволяє забезпечити вирішення продовольчого постачання населення, але подолання зазначених негативних явищ можливо

лише за рахунок чітких структурних змін на основі здійснення реформ, включаючи й подальший розвиток агропромислової інтеграції та сільськогосподарської кооперації.

Агропромислова інтегрована асоціація (кластер) як юридична особа є договірним об'єднанням його засновників по координації господарської діяльності на базі головного підприємства (в більшості переробного) у виробництві, переробці та реалізації кінцевої продукції тваринництва і рослинництва, а саме: молока і молокопродуктів, м'яса і м'ясопродуктів, сої, соняшнику і ріпаку та продуктів їх переробки і т.п. Головне тут - це максимальне поєднання інтересів аграрних і переробних (сервісних, торгівельних) підприємств з метою отримання максимально можливого кінцевого результату і що дуже важливо - це забезпечення підприємництва виключно на добровільних взаємоузгоджених і взаємовигідних засадах. При цьому з поглибленням спеціалізації сільськогосподарського виробництва пов'язані з нею інтеграційні процеси виступають обов'язковим елементом економічних відносин партнерів взаємопов'язаних технологічних ланок.

Відносно цього заслуговує перший досвід вже відомих в Україні таких агропромислових інтегрованих асоціацій як Бердичівська агропромислова система з виробництва та реалізації молока Житомирської, аналогічне за напрямком діяльності Городенківське агропромислове об'єднання та Ватутінська агропромислова система з виробництва, переробки та реалізації м'яса і м'ясопродуктів Івано-Франківської і Черкаської областей тощо.

Є необхідність створення системи заготівлі молока з метою підвищення якості. Переробні підприємства надають допомогу. Передбачено умови стимулювання населення за продаж молока заводу. Крім того заводом утримується в сільській місцевості третина пунктів по штучному осіменінню худоби населення, а це охоплює п'яту частину корів приватного сектору.

В такому ж напрямку працюють ВАТ «Яготинський маслозавод», молокозаводи Обухівського і Києво-Святошинського районів Київської області.

Ініціатором у створенні Ватутінської агропромислової системи по виробництву, переробці та реалізації м'яса і м'ясопродуктів виступило АТ «Ватутінський м'ясокомбінат» Черкаської області ще в 1996 році, до якої ввійшли спецгоспи по відгодівлі ВРХ та свиней.

Економічні відносини між суб'єктами інтеграції базуються на договірній основі, відповідно до якої м'ясокомбінат закуповує за власні кошти молодняк худоби з послідуючою його передачею підприємствам для вирощування і відгодівлі.

З метою забезпечення господарств кормами акціонерним товариством налагоджено взаємовідносини з заводом по виробництву кормів.

Звичайно, не можна сказати, що у перерахованих інтегрованих формуваннях сьогодні уже вирішені всі питання агропромислового виробництва. Як і всюди тут теж є немало проблем, але запроваджена система агропромислової інтеграції засвідчує свої відповідні переваги, і перш за все краще використовуються виробничі потужності, відповідно більше поступає споживачам готової продукції, а тому потребує всебічного поширення з метою впровадження наявного досвіду у виробництво.

Не випадково постановою Кабінету Міністрів України від 29 грудня 1997 року № 1474 «Про подолання кризового стану у тваринництві і птахівництві та стабілізацію розвитку галузі» щодо створення умов розвитку даної галузі, підтримки вітчизняного товаровиробника та формування ринку продукції тваринництва і птахівництва якраз особлива роль у процесі подальшого проведення реформ покладається на здійснення інтеграційних заходів по створенню інтегрованих формувань з виробництва, переробки та реалізації тваринницької продукції за участю сільськогосподарських то-

варовиробників, переробних підприємств, заготівельних і торгівельних організацій усіх форм власності, банків, вітчизняних та іноземних інвесторів.

Необхідно зазначити, що в процесі розвитку агропромислового комплексу допущено значний розрив між реформуванням майнових і земельних відносин, в зв'язку з чим не досягнуто створення інфраструктури ринку на селі, щоб в повній мірі реалізувати можливості індивідуальних господарств населення і отримати продукцію без додаткових матеріальних відносин.

Намірів щодо узгодження економічних інтересів всіх учасників агропромислового виробництва через приватизацію майна переробних і агросервісних підприємств за участю сільськогосподарських товаровиробників також не вдалося досягти вирішення даної проблеми в першу чергу по тій причині, що дуже важливі галузі по обслуговуванню села приватизувалися через оренду майна з викупом його власними трудовими колективами.

Але це не означає, що на інтеграційних процесах необхідно ставити крапку.

Тому, на наш погляд, головне завдання на даному етапі полягає в пошуку більш ефективних підходів щодо зрушення з місця застійних процесів в умовах формування ринкової економіки, залучення до більш тісної співпраці сільськогосподарських товаровиробників. Необхідно врахувати й те, що якщо в минулі десятиріччя сільськогосподарські підприємства виступали як одержавлені аграрні формування, то нині це недержавні приватні підприємства.

Як показують узагальнення, та й вищенаведені конкретні приклади, найбільш реально поширеними залишаються агропромислові інтегровані асоціації (кластери), створювані на базі переробних підприємств за участю сільськогосподарських підприємств, сервісних організацій і торгівлі на договірних засадах. За попередніми даними в галузі виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції вже діє більше сотні таких формувань.

Для організації інтегрованих структур і пом'якшення цих формувань (неформальні) – вертикальної і горизонтальної інтеграції у світовій практиці були напрацьовані кластерні моделі. Ядром кластера є підприємство-інтегратор яке формує його виробничу структуру відповідно до певного виробничого типу.

В Національному науковому центрі «Інститут аграрної економіки» розроблена модель міні-кластера з виробництва крольчатини, свинини, плодоовочевої продукції (рис. 5.1).

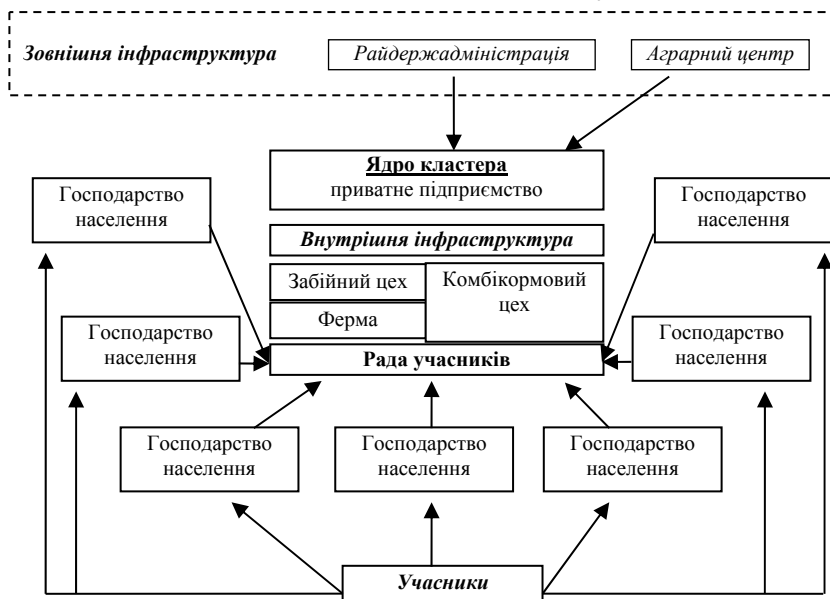

Рис. 5.1. Організаційна структура міні-кластера з виробництва продукції тваринництва за участю господарств населення*

*Наведено з досліджень: Удосконалення організації та управління сільським господарством в умовах децентралізації влади / Ю.О. Лупенко, М.Ф. Кропивко, М.Й. Малик, науково-аналітичне видання [за ред. М.Ф. Кропивка]. К.: ННЦ ІАЕ, 2014. 48 с.

Нині основною вадою і стримувальним фактором розвитку аграрних міні-кластерів є їхній неформальний характер, який не дає змоги класифікувати і реєструвати їх як

юридичних осіб. Однак, на нашу думку, кластерні об'єднання дають змогу вибудувати теоретичну платформу для розуміння сутності і механізмів агроекономічної інтеграції де-факто можуть функціонувати, завдяки оформленню контрактних договорів на виробництво і постачання сільгосппродукції.

Практично на сьогодні наявні варіанти (форми) вже діючих агропромислових інтегрованих асоціацій за напрямками взаємовідносин їх учасників можна виділити у наступні групи:

- спільна обумовленість про порядок і умови заготівлі продукції (транспортні операції, зберігання тощо);

- надання головним підприємством допомоги сільськогосподарським товаровиробникам безпосередньо в господарствах по визначеному напрямку інтеграції з метою підвищення якості продукції (ветпрепарати, миючі засоби для ферм, технічне обслуговування холодильників і т.д.);

- сприяння розвитку відповідної галузі сільськогосподарських підприємств, наприклад, відгодівельного напрямку шляхом поставки зі сторони молодняка, кормів, інших ресурсів, проведення ремонтів ферм тощо засновником асоціації (інтегратором) в рахунок зданої сільськогосподарської продукції;

- виділення авансом сільськогосподарським товаровиробникам фінансових ресурсів, проведення передоплати будь-яких інших операцій в рахунок зданої сільськогосподарської продукції;

- використання сільськогосподарськими товаровиробниками торгівельної мережі засновника (інтегратора) або спільних торгівельних об'єктів;

- взаємовідносини із використанням розрахункових цін.

І останнє, як один із найважливіших цивілізованих варіантів - це пропорційний розподіл одержаного кінцевого про-

дукту засновником асоціації, виходячи із понесених затрат кожним учасником на основі конкретних розрахунків.

При визначенні співвідношення затрат по учасниках інтегрованого формування, на наш погляд, важливим є вилучення із такого розрахунку тих затрат, які не мають прямого відношення на перероблену і реалізовану сільськогосподарську продукцію. Під такі затрати особливо підпадають амортизовані відрахування, виходячи із коефіцієнта використання основних засобів. Як приклад, визначення співвідношення затрат учасників можна розкрити за допомогою послідуочної формули:

Співвідношення затрат = $[C_c + (A_c \times K_c)]:[C_p + (A_p \times K_p)]:[(C_t + (A_t \times K_t)] + \text{і т.д.} = 35:50:15\%$, де:

- собівартість продукції сільськогосподарського підприємства C_c , переробного - C_p і торгівельної організації - C_t ;
- амортизаційні відрахування відповідно: A_c , A_p і A_t ;
- коефіцієнт використання основних засобів: K_c , K_p і K_t .

Виходячи із зазначеного, в процесі реалізації сільськогосподарськими товаровиробниками сировини (молока, худоби тощо) остання авансується переробним підприємством. І тільки після визначення по всіх учасках сукупної виручки та витрат по всьому технологічному циклу від виробництва і переробки до реалізації продукції та відповідно розрахованого сумарного прибутку останній розподіляється пропорційно до понесених затрат всіма учасниками з послідуочим уточненням остаточних заготівельних і оптових цін, як це повинно бути передбачено спільним договором.

В умовах переведення агропромислового комплексу на рейки ринкової економіки питання розвитку інтеграційних процесів і надалі залишаються актуальними, загальнодержавною справою і потребують всебічної підтримки у науковому їх забезпеченні, відпрацюванні системи договорів і механізмів, цін і розрахунків, відповідних підходів до оподаткування тощо.

Одночасно зростає правова сторона інтеграції виробництва, оскільки при відсутності прямого державного регулювання інтереси дрібних сільськогосподарських товаровиробників продовжуватимуться ігноруватися їх партнерами по спільному виробництву.

Подальше поглиблення інтеграційних процесів, постійне відстеження та при необхідності корегування організаційно-економічних, договірно-правових, майнових та інших відносин сприятиме посиленню ролі інтеграції як важливому резерву нарощування виробництва.

3. Взаємовідносини сільськогосподарських товаровиробників

Важливим фактором формування взаємовідносин між постачальниками сировини і переробними підприємствами є вивчення стосовно до основних видів продукції ринкової ситуації, зокрема:

- визначення потенційного попиту верхньої межі, поза якою збут продукції стає збитковим;
- оцінка податків, їх сумарний обсяг і на одиницю продукції, вплив на ефективність виробництва;
- вивчення ринкового середовища, наявні і потенційні конкуренти, ціни на товари і послуги;
- тенденції платоспроможності оптового замовника, а також населення;
- ефективність експортно-імпортних операцій, тенденції попиту і ціни на види товарів або сфери послуг;
- вибір схеми ціноутворення залежно від ринкової ситуації.

В інтегрованих формуваннях, внаслідок збільшення грошових надходжень, створюються кращі умови для розширеного відтворення виробництва, підвищення матеріального добробуту працівників, вирішення соціальних проблем. Виділяються необхідні кошти на механізацію виробничих процесів, на промислове і житлове будівництво, со-

ціально-культурних і побутових об'єктів, доріг, газифікацію і водопостачання села.

У вирішенні цих завдань важливе значення має встановлення цін на сільськогосподарську сировину, які б відшкодували затрати виробників, забезпечували розширене відтворення.

Тепер міжгалузевий розподіл цін здійснюється переважно адміністративними методами, а не з урахуванням витрат, вкладу кожної сфери в кінцевий результат. Зокрема рівень цін досить низький для сільськогосподарського товаровиробника. Навіть без врахування вартості землі і реальної вартості робочої сили фактична ціна не відповідає витратам виробництва, особливо на тваринницьку продукцію, яка є збитковою.

Можливі такі варіанти визначення ціни: на основі собівартості продукції плюс податок і прибуток; встановлення ціни на основі кон'юнктури ринку або потенційного попиту на продукцію або послуги (експертна оцінка); визначення ціни на відкритих аукціонах і закритих торгах і, нарешті, на основі сучасних цін, їх коригування з урахуванням ринкової ситуації.

На характер взаємовідносин товаровиробників і переробних підприємств значною мірою впливає існуюча система державних заготівель. Як відомо, тепер держава відмовилась від замовлень на сільськогосподарську сировину. Проте останнім часом прийнято ряд заходів і постанов, зокрема про розвиток ринку зерна, про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції, за якими здійснюється тарифне і нетарифне регулювання ринкового середовища, створення однакових умов вітчизняним товаровиробникам і нерезидентів, цінова підтримка власних сільськогосподарських виробників.

За таких умов, рівновага на ринку протягом року може триматись не більш 2-3-х місяців. Необхідне запровадження

більш ефективних і постійно діючих важелів, виходячи із ринкової ситуації.

Позитивно впливає на регулювання експорту встановлення акцизного збору на деякі види продукції, попереднє оформлення вантажної митної декларації та внесення митних платежів. Крім того, відповідною постановою передбачаються розрахунки сільськогосподарських підприємств за отримані аванси і техніку на умовах відстрочення платежу.

Більш об'єктивно враховує кон'юнктуру цін систем реалізації зерна через продаж на біржах. При цьому реальна ціна зменшується для товаровиробника на величину транспортних витрат, сертифікаційного вкладу, величини витрат на декадне зберігання зерна, податку на добавлену вартість, накладні витрати біржі. Спочатку реалізація зерна йшла через Міжбанківську валютну біржу, а пізніше через новостворену Українську аграрну біржу. Завдяки стабільним потокам продукції у котровках оперативно відображались стан і пропозиції на конкретний вид продукції. Біржові ціни стали тепер основним орієнтиром для встановлення державних цін на спотових і форвардних умовах. Перспективи біржової торгівлі зерна зумовлені особливістю цього товару, здатність до тривалого зберігання. Ефективним стало створення районних торгових домів з агробіржами. Поряд з цим набувають поширення такі форми реалізації продукції як продаж підприємствам споживчої кооперації, населенню, на ринок і через власні магазини, видача в рахунок оплати.

На думку багатьох економістів прибуток одержаний в переробній сфері слід розподіляти з урахуванням трьох факторів, які є основою всякого виробництва, у таких пропорціях - на основні виробничі фонди 40-45%, землю - 28-32% і на трудові затрати - 26-30%.

Розподіл прибутку, одержаного в переробній сфері необхідно здійснювати з урахуванням витрат по усьому технологічному циклу від виробництва, переробки і реалізації кінцевої продукції. Наприклад, в загальних витратах на виробницт-

тві молока частка сільськогосподарських товаровиробників становить 42-47%, переробних підприємств 27-34 і торгівлі 1.4-3.7%. Фактично доля сільгоспвиробників в роздрібній ціні становить 25-30%, молокозаводів - 50% і торгівлі 20-25%.

Перебудова фінансового механізму, удосконалення кредитних відносин установ банків і виробників сировини та переробних підприємств є важливою умовою розвитку інтеграційних процесів. Повинна бути значно підвищена частка кредитів, їх вплив на інвестиційні процеси. Тепер доля кредитів в річному обсязі капітальних вкладень не підвищує 5%.

Важливе значення у забезпеченні паритетних відносин між сільським господарством і промисловістю є встановлення цін, які б забезпечували однаковий прибуток на одиницю витрат і формування основних і оборотних засобів. Це можна подати такою формулою (Ю.С.Коваленко).

$$Ц = Сп \times Ввовф \times Кнп + Спа \times Кнп \times Коб$$

де Ц - ціна продукції, Сп - собівартість продукції без суми амортизаційних відрахувань; Ввовф - вартість основних виробничих фондів;

Кнп - коефіцієнт норми прибутку, Коб - коефіцієнт обороту витрат (для сільського господарства він дорівнює - 1,0 - 1,5, переробних підприємств -0,2, торгівлі -0,1).

В сучасних умовах звужені можливості оновлення виробничих фондів, технічного переозброєння виробництва. Крім того, при існуючому дисбалансі матеріальних і фінансових ресурсів навіть при наявності коштів підприємство не може отоваритись. Виділені кошти мають бути витрачені на розширення виробництва, а не на погашення збитків, як це має місце тепер.

Існуючий розмір ставок за користування кредитом хоч і знижений, проте ще залишається високим - понад 20% проти оптимального рівня 6-8%.

З метою активізації процесів інтеграції на республіканському рівні необхідно вирішити такі питання: розробити

закон про інтеграцію, яким передбачити нормативні акти агропромислових об'єднань, взаємовідносини, зокрема орієнтовний розподіл прибутку між сільськогосподарським товаровиробником і переробними підприємствами по галузях, питання формування сировини, включаючи і держзамовлення, оподаткування, кредитування, система розрахунків, соціальний захист працівників.

5.2. Методичні засади створення інтегрованих структур в Україні*

Створення інтегрованих структур в Україні є об'єктивною реакцією на потребу вітчизняної економіки в структурних змінах, тобто у відновленні і встановленні між господарюючими суб'єктами міцних майнових та фінансових зв'язків є утворення на їх основі нових фінансово стійких організаційних структур. Вертикальна інтеграція в Україні здійснюється з акцентом на підприємства, що здатні переробляти агросировину і реалізовувати зі стійкою достатньою рентабельністю кінцеву продукцію. Такого роду інтеграторами можуть виступити птахофабрики, відгодівельні комплекси, окремі елеватори, цукрові заводи, молокозаводи тощо. Кліматичний фактор буде стимулювати масове впровадження мінімального обробітку ґрунту. Враховуючи зростаючий інтерес агрохолдингів до впровадження інновацій можна передбачати що повна автоматизація аграрного виробництва все відворотна.

Зацікавленість у створенні інтегрованих агропромислових структур виявляють великі вітчизняні фінансово-промислові групи. Значні масштаби діяльності вертикально інтегрованих компаній дають можливість максимально використовувати такі переваги інтеграції, як консолідація фі-

* Автор: Малік М.Й., Вітвіцький В.В.

нансових потоків і концентрація ресурсів на ключових напрямках, використання комплексних передових технологій, формування безперервного продуктового ланцюга на всіх етапах діяльності, диверсифікація виробництва та ін.

Агрохолдинг – це велике за розмірами землекористування (20 – 500 тис. га) та з великою кількістю найманих працівників. Такі структури крім аграрних включають і інші галузі, що цілком вигідно за певних умов. Диверсифікація виробництва знижує ризики від сільськогосподарської діяльності. Як відомо, сільське господарство – це галузь, в якій ефект від концентрації виробництва має свої просторові обмеження (транспорт). Крім того ускладнюється управління і послаблюється контроль за виробничим процесом.

Саме за такої умови для суспільства важливо мати великий конкурентноспроможний сектор. Недоліками таких структур є пасивне відношення до розвитку сільських територій. І з цих позицій створення агрохолдингів на землі можна вважати економічно виправдано лише з точки зору ефективного господарювання.

Відбудуться зміни в формуванні агрохолдингів. Перспектива за вертикально інтегрованими корпораціями з розміром земельного банку 30 – 50 тис. га землі і групами середніх фермерів по регіонах, на основі замкненого вертикально інтегрованого виробництва.

В основу інтеграційного формування повинен бути покладений економічний інтерес всіх учасників інтеграційного формування, що функціонують у технологічному ланцюгу від виробництва, зберігання до переробки і реалізації: рівновеликий прибуток на рівновеликий капітал. Результат, отриманий після реалізації продукції інтегрованого формування – прибуток, має бути перерозподілений між учасниками пропорційно до їх витрат.

Процес корпоратизації економіки привів до необхідності створення механізму, який би змусив менеджерів керувати

підприємством в інтересах акціонерів. Проблема виникла з того, що права власності розподілені серед великої кількості акціонерів. Інтереси менеджерів і акціонерів не співпадають.

Управління акціонерним капіталом фактично знаходиться в руках менеджерів підприємства. Для вирішення цієї проблеми можуть бути використані внутрішньопідприємницькі механізми, включаючи і контроль за діяльністю менеджерів сюди можна віднести ділову репутацію управлінців, участь менеджерів у акціонерному капіталі своїх підприємств, грошове стимулювання у формі премій за досягнення певних результатів роботи підприємства (ріст прибутку), надання можливості придбання менеджером пакета акцій керованого підприємства за пільговими цінами.

До зовнішніх факторів впливу на поведінку менеджерів, яка не відповідає інтересам власників, може бути ефективний фондовий ринок. Зниження прибутковості компанії веде до зменшення вкладів акціонерів у підприємство, що має вплив на ринковий курс акцій. Це може призвести до банкрутства і зміни керівництва. Тому це змушує їх працювати (управляти власністю) ефективно.

Звичайно, повного контролю за доцільністю і обґрунтованістю управлінських рішень менеджерів з боку власників-акціонерів досягти неможливо, оскільки власники беруть участь у контрольних діях періодично (збори). Проте сукупні дії зовнішніх і внутрішніх факторів мають певний вплив на діяльність керівників підприємства.

За умов неліквідного фондового ринку і відсутності дійового механізму контролю вартість акцій як об'єктів власності для їх власників стає нульовою. Це ж саме можна сказати і про товариства з обмеженою відповідальністю, якщо пайовиків більше ніж десять. Немає в нашому законодавстві, чіткого визначення прав власності і у приватизованих підприємств. Ще гірші справи у приватизованих підприємствах, де контроль за діями керівників (товариств з обмеженою від-

повідальністю) майже відсутній як за економічною ефективною управлінських рішень, так і за цільовим використанням активів підприємства. Тому значна частина корпоративних підприємств збанкрутувала. Чим прозоріші і надійно захищені будуть права власності, тим сильнішим у власників є інтерес до ефективного використання об'єктів власності. Тому акціонери, пайовики, з правової точки зору, є власниками, фактично з точки зору економічної, з причин відсутності у них можливості прийняття економічних рішень, не є власниками.

Акціонерна власність вносить суттєві корективи в спосіб взаємодії робочої сили із засобами виробництва, подолання на цій основі відчуження робітника від засобів і результатів праці, його участі в управлінні виробництвом через продаж акцій працівнику. Працівник за своїм соціальним статусом є працюючим власником, завдяки чому створюються передумови для підвищення його зацікавленості у результатах роботи підприємства.

Наступна проблема – статутний капітал акціонерного товариства в аграрній сфері створено на основі вартості наявних засобів виробництва колективних сільськогосподарських підприємств. За таких умов створення акціонерних товариств набуває формального характеру. Випущені в обіг акції втрачають свою природну цінність, а тому потерпають і акціонери, права яких на отримання дивідендів не реалізуються. Перетворення на акціонерні товариства без урахування чинників фінансового стану не дає позитивного результату.

Специфіка управління в акціонерних товариствах полягає в тому, що працівники входять до управління лише ті, які володіють тим чи іншим пакетом акцій. Голова управління і виконавчий директор є однією особою. Така практика веде до концентрації влади в руках однієї людини і може призвести до зневажання інтересів акціонерів. Проте існує ще і спостережна рада, до складу якої входять представники

службовців і робітників. Найвищим органом управління є загальні збори всіх акціонерів товариства. Проте акціонерна власність представлена дрібними акціонерами, які значного впливу на управління товариством не мають.

Проблема, яка існує між власниками і управлінцями (менеджерами) корпоративних і приватних структур охоплює всі організаційно-правові структури корпоративного типу. Оскільки будь-який менеджер (найманий управлінець) в першу чергу дбає про себе, а не про добробут власника. Правда і в тому, що добробут менеджера залежить від економічного стану підприємства. Проте в акціонерних підприємствах існують агентські трансакційні витрати, зв'язані з діяльністю менеджера.

Методологічний підхід до визначення залежності організаційних форм від управління капіталом полягає у виявленні параметрів внутрішньоорганізаційних відносин, конкретна реалізація яких у різних підприємницьких структурах безпосередньо залежить від якості взаємовідносин між їх членами та рівня менеджменту.

Можна виділити наступні параметри таких відносин: проблемність досягнення взаєморозуміння у відносинах власник – управлінець – працівник; необхідність довіри між членами колективу, при корпоративній структурі управління; розвиток соціального капіталу.

На нашу думку, бути власником – це скоріше мати відповідний склад думки, ніж фактично володіти багатством. Феномен зростання власності має біологічне коріння. Нагромадження обмеженого ресурсу – універсальна властивість життя. А в практиці з власністю (паями) в аграрній сфері відбувається протилежне. Відбувається процес постійного зменшення власності. Парадокс, який потребує відповіді, оскільки сучасний стан ресурсного забезпечення аграрного виробництва характеризується деградацією ресурсного потенціалу. Недостатнім є діяльність управлінських структур.

Теза про переваги приватної власності в умовах корпоратизації економіки підтверджується лише при наявності механізму корпоративного контролю за управлінськими діями менеджерів. Тому в таких умовах ефективність державних підприємств може бути вищою.

Альтернативою механізму корпоративного контролю за діями менеджерів може стати інститут економічної відповідальності керівників підприємств за якість управлінських рішень. Цей інститут можна було б застосувати у випадку негативного керівництва. В українському законодавстві відсутні санкції стосовно керівників за доведення господарства до банкрутства. Зміст інституту відповідальності може полягати в тому, щоб в законодавчому порядку зобов'язати керівника підприємства для галузі, за рахунок заробітної плати з усіх доходів керівника, які він отримує у підприємстві відраховувати у спеціальну страхову установу. При умові неплатоспроможності підприємства вимоги кредиторів можуть бути виконані за рахунок цього фонду.

При закінченні терміну угоди з керівниками даного підприємства і збереженні його ефективності ці кошти можна повертати.

Крім того в умовах недостатньо ефективної діяльності підприємства необхідно: підтримання рівноваги між споживанням і відтворенням ресурсів; запровадити верхню границю частки витрат на оплату праці вищого менеджменту в загальному обсязі фонду оплати праці підприємств; встановити граничне співвідношення між середньою заробітною платою на підприємстві і заробітною платою керівників (менеджерів); запровадити інститут атестації керівників на спеціально створеній комісії на професійну придатність до управління корпоративними підприємствами.

Без створення ефективного механізму корпоративного управління, який би забезпечив підвищення економічного інтересу реальних власників визначав би економічну відпо-

відальність керівників за якість прийнятих управлінських рішень неможливо забезпечити стійкий економічний розвиток підприємств в інтересах власників і суспільства.

У системі корпоративного управління об'єктом управління корпоративною власністю, як правило, виступають корпоративні права (акціонерна власність). Акціонерна власність характеризується значним масштабом узагальнення, які утруднюють реалізацію оперативних управлінських дій власника на об'єкти власності. Одним з напрямів вирішення цієї проблеми є передача окремих об'єктів власності конкретним юридичним чи фізичним особам, що дає можливість локалізувати на них управлінські дії (рис. 5.2).

Рис. 5.2. Схема процесу використання корпоративної власності*

*Сформовано і представлено за результатами аналізу літературних джерел

На нашу думку, слід вибрати показник, який би претендував на роль критерію ефективності. На роль такого пока-

зника може претендувати прибуток, ринкова вартість майнового комплексу (власність), фондодіддача, фондорентабельність, оплата праці, дохід від власності.

Основним є чистий прибуток, оскільки відображає інтереси власників і акціонерів як кінцевих отримувачів інтересів. Але при домінуванні прибутку заради інтересів акціонерів чи пайовиків, відбувається ігнорування інших учасників бізнесу – менеджерів, працівників, покупців продукції, бюджету.

Крім того, з чистого прибутку важко виділити ту частину, яка отримана від використання майна (власного). Ринкова вартість майнового комплексу не постійна. Зростання вартості майна сприймається як підвищення інтересів власників.

Власність може бути об'ємною і якісною. На початковій стадії проходить об'ємний ріст, на результативній стадії відбувається якісний за рахунок репутації, чи брэнда, якості менеджменту, впровадження інновацій. Якщо виходити з фактора цінності або корисності підприємства для власників, то вартість підприємства слід розуміти як вартість бізнесу, який визначається виходячи з прогнозного чистого доходу.

Використовують ще показник фондорентабельності, який являє собою відношення прибутку до середньої вартості основних фондів. За економічним змістом – це прибутковість вкладених в основні фонди інвестицій. Тобто, будь-який інвестиційний проект повинен бути ефективним. У визначенні фондорентабельності беруть участь два показники – вартість майна і прибуток. Якщо приріст майна не забезпечує більш високого зростання прибутку, то показник фондорентабельності знижується.

Відношення обсягу випущеної за певний період продукції до середньої вартості основних фондів показує ефективність використання фондів. Цей показник найбільш повно враховує інтереси всіх учасників бізнесу. Показник фондодіддачі зале-

жить від результатів управління майном і найменше залежить від факторів, які пов'язані з майновою діяльністю.

За умов обмеженості ресурсів одним із пріоритетних напрямів управління капіталом виступає високоефективне його використання. Основним показником використання капіталу є прибуток. Крім того, сюди можна віднести норму прибутку, капіталізація прибутку, темпи приросту реалізації продукції.

Зростання прибутковості на основі ефективного управління власністю і оптимізацію її структури, поліпшення економічних показників і забезпечення стабільного розвитку та підвищення конкурентоспроможності підприємств – головне завдання суб'єктів підприємницької діяльності.

На перший план у корпоративних структурах виходить співвідношення власності як економічної категорії, володіння і управління капіталом.

Головним завданням управління майном сільськогосподарських підприємств, що знаходиться в оренді та зберігається у правонаступників, в контексті адаптації до ринкових умов, вважаємо вирішення соціально-економічних проблем власників (орендодавців) шляхом усталеного, позитивного, економічного розвитку суб'єктів господарювання і збереження власності як основи соціальної справедливості.

Відповідно побудова системи ефективного управління, стосовно збереження і ефективного використання виробничого капіталу, передбачає два різнопланових, проте нероздільних підходи: інституційний і функціональний, які об'єднані ідеєю досягнення соціально-орієнтованого розвитку підприємницьких структур.

5.3. Розвиток агропромислової інтеграції в умовах зміни ринкових пріоритетів *

Розвиток агропромислової інтеграції на сучасному етапі обумовлений необхідністю посилення конкурентоспроможності вітчизняного виробництва, розвитком продуктивних сил, прискоренням науково-технічного прогресу та поглибленням співпраці підприємств різних сфер діяльності.

Інтеграція спрямована на поєднання економічних інтересів її учасників, максимального використання сировини і виробничих потужностей та збільшення виробництва товарів. Ефективність інтеграційних процесів характеризується тісністю і досконалістю економічних та організаційно-технологічних зв'язків між окремими підприємствами й галузями різних сфер прикладання праці» [392, с.10].

У процесі поглиблення суспільного поділу праці сільське господарство самостійно вже не може забезпечувати умови власного відтворення. Це зумовлено тим, що розвиток даної галузі все більшою мірою залежить від промисловості, що постачає селу необхідні засоби виробництва, їх питома вага в структурі спожитих матеріальних ресурсів становить 40% і більше, тобто темпи й ефективність розширеного відтворення в сільському господарстві значною мірою залежить від розвитку першої та другої сфери АПВ, від їх здатності забезпечити його знаряддями і предметами праці в необхідному обсязі, асортименті та якості.

З іншого боку, істотно підвищується роль сільського господарства в розвитку і поглибленні міжгалузевих зв'язків у межах АПВ. Вироблена в цій сфері матеріального виробництва продукція надходить як сировина у різні галузі промисловості для переробки, причому частка сільськогосподарської продукції, що використовується для промислової переробки, постійно зростає і нині перевищує 60%. Зважаю-

* Автор: Малік М.Й., Спаський Г.В., Швець А.А.

чи на досвід індустріально розвинутих країн, в яких даний показник досягає 90%. А також на сучасні тенденції до прискореного розвитку переробних виробництв, неважко передбачити, що в майбутньому роль сільського господарства як постачальника сировини поступово зростатиме.

Агропромислова інтеграція є динамічним явищем, де може змінюватися склад та розмір інтеграційного утворення: з'являться нові учасники, партнери, покупці. Кінцевою метою агропромислової інтеграції, окрім загальновідомого синергетичного ефекту (отримання додаткового доходу) – є також отримання та рівноправний розподіл прибутку між усіма учасниками інтеграції.

На нашу думку, змістова конструкція «агропромислова інтеграція» в сучасних умовах господарювання є: харчова; м'ясо-молочна; деякі галузі легкої промисловості, що використовують сільськогосподарську сировину для подальшої переробки; частину хімічної промисловості; машинобудування; транспортне та складське господарство, торгівлю, громадське харчування тощо, що не відповідає змісту дефініції «промисловість».

Залежно від способу здійснення інтеграція буває горизонтальною, вертикальною та диверсифікованою. До горизонтальної інтеграції належать об'єднання суб'єктів господарювання, які займаються виробництвом однотипної продукції, є прямими конкурентами на ринку. На мікроекономічному рівні вона є формою інтеграції капіталу, а її проявом на макрорівні є внутрішньогалузеві зв'язки. Прикладом такого об'єднання є утворення виробничих кооперативів, купівлі-продаж однорідних цілісних майнових комплексів на кшталт злиття ТОВ «Західна компанія «Дакор» і ТОВ «Зюйд Вест Ленд» та утворення на цій основі компанії ПАТ «Дакор-Вест».

Вертикальна інтеграція означає об'єднання виробників сировини й матеріалів з переробними підприємствами, збутовою мережею для організації замкнутих циклів виробництва й реалізації кінцевої продукції, що на практиці здійс-

нюється у формах виробничої контрактації, вертикальної кооперації та інтеграції власності або корпоративної інтеграції. Прикладом є сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, усі види господарських об'єднань, холдинги.

В свою чергу диверсифікована або діагональна, чи змішана інтеграція являє собою організаційно-економічне об'єднання відокремлених виробництв, суб'єктів господарювання або сфер економічної діяльності, що не мають спільних рис у техніко-технологічних процесах виробництва продукції, характеризується різним рівнем спеціалізації та кооперації, а також не споріднені у відношенні до ланцюга створення додаткової вартості. Прикладом їх є створення холдингових структур, коли виробництво, переробку і збут продукції здійснюють юридично самостійні підприємства, але під контролем квазіматеринської компанії, її називають конгломератною інтеграцією.

Об'єктивною основою й необхідною умовою інтеграційних відносин у цілому в аграрному секторі економіки є суспільна організація праці, де формами виявлення є суспільний поділ праці й суспільна кооперація.

Суспільний поділ праці – це виокремлення виробничих процесів і операцій (спеціалізація виробництва), їхнє закріплення за окремими працівниками, що володіють фаховими компетентностями (спеціалізація праці). А спеціалізація виробництва наслідує всі види суспільного поділу праці, показує виробничий напрям та галузеву структуру підприємства, району області та країни.

Спільна кооперація праці ж дає змогу об'єднати розрізнені елементи праці в єдину соціально-виробничу систему (проста кооперація), формуючи економічну одиницю – підприємство (кооперація виробництва). Спеціалізація ж виробництва як форма суспільного поділу праці є базою для диверсифікації як процесу виокремлення простого (одиночного) виробництва, а в сукупності з кооперацією виробництва призводить до його концентрації.

Отже, спеціалізація й кооперація виробництва як форми суспільного поділу праці породжують його концентрацію й диференціацію, які, своєю чергою, під дією законів розвитку продуктивних сил об'єднуються в єдине системне ціле – інтеграцію [393, с. 32].

Поряд з вище наведеним необхідно відмітити, що будучи наслідком суспільного поділу праці, кооперація являє собою всезагальну основу інтеграції, а сам поділ праці викликає її необхідність в суспільстві.

З іншого боку, інтеграція розвивається під впливом усупільнення виробництва – процесом поглиблення суспільного поділу праці, посилення взаємозв'язку й взаємозалежності відокремлених виробництв, суб'єктів господарювання, галузей, сфер і секторів вітчизняної економіки (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Форми усупільнення виробництва в аграрному секторі економіки*

Інтеграція	Концентрація	
	Горизонтальна	Вертикальна
Кооперативна	Внутрішньогалузева кооперація спеціалізованих виробництв	Сільськогосподарське кооперування
Некооперативна	Внутрішньогалузеве комбінування	Виробнича контракція
Корпоративна	Горизонтальна централізація	Вертикальна централізація
	Горизонтальна інтеграція	Вертикальна інтеграція

*Наведено з: [463]

Технологічно зумовлені міжгалузеві зв'язки є матеріальною основою формування міжгалузевих відносин в аграрному секторі економіки [395, с. 276]. До того ж справедливо стверджують автори книги «Економічна теорія», суть агропромислової інтеграції пов'язана із розумінням економічних відносин в аграрному секторі економіки [395, с. 276]. До того ж, як справедливо відмічено у книзі «економічна теорія», суть агропромислової інтеграції пов'язана із розумін-

ням економічних відносин у аграрному секторі економіки [396, с. 320].

Нині, найбільш актуальним є виникнення інтеграційних відносин між підприємствами аграрного сектора економіки та господарствами населення.

Ефективний розвиток інтеграційних відносин у аграрному секторі економіки України за участю господарств населення передбачає вирішення проблем перетину інтересів трьох інституційних агентів – держави, підприємницьких структур та власне господарств населення.

Основними проблемами, які мають бути вирішені в процесі реалізації інтеграційних відносин, є забезпеченість господарств населення засобами та предметами праці, насінням, садивним матеріалом та кормами, технологічна та агросервісна підтримка, доставка та реалізація товару.

Аналіз показав, що є діючими дві моделі залучення господарств населення до інтеграційних відносин в аграрному секторі економіки: на засадах підряду та виробничої контрактції.

Нині підряд належить до сфери цивільно-правових договорів і регулюється нормами глави 61 «Підряд» Цивільного кодексу України від 16.01.2003р. №435 – IV. Підрядник виробляє продукцію за договором підряду як власних, так і з наданих йому матеріальних ресурсів (рис. 5.3).

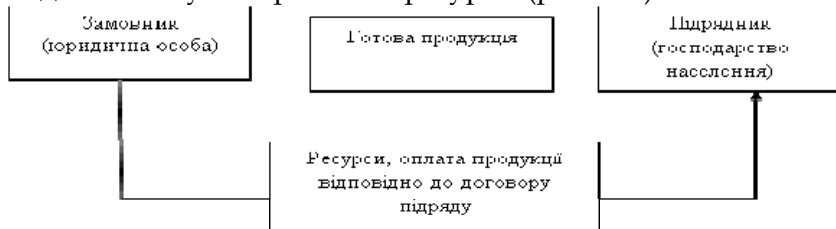

Рис. 5.3. Концептуальна модель залучення господарств населення до інтегрованих відносин в аграрному секторі економіки на засадах підряду*

*Джерело:[463]

Організаційними формами підряду є орендна, бригадна (колективна), ланкова, бригадно-ланкова, особиста і сімейна.

В аграрному секторі економіки України підряд застосовують в основному в виробничих об'єктах, проте законодавчих заборон його використання під час виробництва сільськогосподарської продукції немає за умови незмінюваності цільового використання залучених сільськогосподарських угідь.

При здійсненні виробничої контрактації в аграрному секторі економіки процедурно різняться залежно від складу учасників цих квазіінтеграційних відносин, а також форми власності і господарювання.

За умов, коли контрактори і контрактанти мають недержавну форму власності, їхня взаємодія концептуально зводиться до чотирьох етапів: укладання договору виробничої контрактації, надання потрібних для виробництва продукції ресурсів контрактору, приймання-передача готової продукції до незавершеного виробництва та проведення контролю та остаточного розрахунку за укладеним контрактом (рис. 5.4).

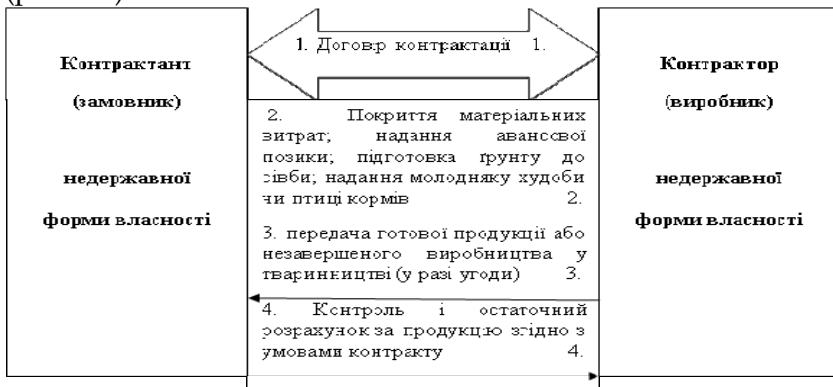

Рис. 5.4. Концептуальна схема простої виробничої контрактації суб'єктів недержавної форми власності в аграрному секторі економіки*

*Наведено з: [463].

В процесі виробництва виникають два варіанти квазіінтеграції взаємодії, які різняться між собою інтеграції – «м'яка» і «жорстка».

Де, «м'яка» контрактна квазіінтеграція передбачає мінімальне ресурсне забезпечення виробників сільськогосподарської продукції й авансову підтримку від контрактів. А, контрактори на власний ризик отримують кредит під заставу майна на ринку кредитних ресурсів, купують потрібні виробничі ресурси і виробляють продукцію в обсягах і з параметрами, достатніми для виконання умов договору виробничої контрактації. Безпосередня взаємодія з контрактантами відбувається лише в моменти підписання договору, а також під час передачі товарів і проведення остаточних розрахунків.

«Жорстку» виробничу контрактацію проводять повністю під управлінням і за кошти замовника, який авансує виробничу діяльність, контролює цільове використання матеріальних ресурсів, а контрактор де-факто втрачає свою ринкову самостійність і зобов'язується суворо дотримуватись укладеного договору.

Оцінюючи синергетичний ефект від агропромислової інтеграції, слід визнати його позитивну роль, адже навіть в умовах застосування новітніх технологій розраховувати лише на доходи від сільськогосподарських галузей досить ризиковано.

Поєднання сільського господарства та промисловості може і повинно стати перехідною до більш складних форм аграрно-промислової інтеграції. Враховуючи ресурсні та фінансові можливості інтегрованих підприємств, у них є реальні перспективи для забезпечення країни продовольством, виходу на міжнародні ринки та розвитку сільської місцевості. Основними складовими синергетичного ефекту агропромислової інтеграції АПВ є наступні (табл. 5.3).

Досвід розвинутих Європейських країн підтверджує, що нині найкращою формою інтеграції є кластер. Саме кластерні засади інтеграційного об'єднання розширюють межі та можливості самого процесу інтеграції. Учасники такого об'єднання, з одного боку, взаємодіють між собою, а з іншого – зберігають конкурентні відносини. Кластер забезпечує регіональний розвиток на науковій основі: поєднує у собі взаємодію усіх сфер агропромислового виробництва, влади на різних рівнях та сільськогосподарської науки. Він виступає формою територіально-галузевого рівноправного об'єднання підприємств, де забезпечується інноваційний та конкурентоспроможний розвиток регіону.

Таблиця 5.3

Складові синергетичного ефекту агропромислової інтеграції АПВ*

Синергетичний ефект	Складові
Економічний	<ul style="list-style-type: none"> - забезпечення замкнутого циклу виробництва продукції; - вдосконалення структури робочих місць, ліквідація посередницьких структур; - вирівнювання економічних умов всіх учасників; - збільшення капіталовкладень в розвиток матеріально-технічної бази; - підвищення рентабельності готового продукту за рахунок покращення якості, збільшення обсягів та зниження непродуктивних витрат
Соціальний	<ul style="list-style-type: none"> - вирішення питань розвитку соціальної сфери конкретної території; - покращення умов праці та побуту працівників; - вдосконалення системи трудового співробітництва і здорової конкуренції всередині інтегрованого формування; - підвищення продуктивності праці за рахунок збільшення обсягів виробництва та раціоналізації розподілу робочої сили.

Продовження табл. 5.3

Екологічний	<ul style="list-style-type: none"> - інвестування в основний засіб виробництва – землю, покращувати її родючість; - окультурення земель з метою підвищення продуктивності; - використання мінімізації обробітку ґрунту.
Управлінський	<ul style="list-style-type: none"> - організація консалтингового і науково-інформаційного забезпечення; - можливість довгострокового планування; - можливість контролювати якість продукції на будь-якому етапі її виробництва.

*Систематизовано і представлено за результатами аналізу літературних джерел [197, 394]

Не зважаючи на проблеми та труднощі, які переживає Україна в останні роки, процес кластеризації залишається досить динамічним, дає надію на успіх. Аналізуючи сценарії процесу кластеризації в Україні за останнє десятиріччя, слід врахувати, що цей важливий компонент соціально-економічного розвитку країни відбудеться за рамками державного бюджету України. Однак світова практика підтверджує, що державна підтримка кластерних ініціатив, особливо на стартовому етапі формування кластерів, особливо в аграрному секторі, дає великий економічний ефект і швидко окупність державних витрат.

Нині економічна стійкість аграрного сектору держави можлива лише на основі інноваційного розвитку галузей, упровадження енергозберігаючої техніки і технології, активізація інтелектуальних ресурсів, оптимального поєднання ринкових механізмів та державного регулювання економіки. Саме всі ці чинники можуть бути використані в рамках кластерної форми розвитку інтеграції у аграрному секторі держави [392, с. 11].

Нами запропоновано кластерну модель розвитку агропромислового комплексу для сільських територій України (рис. 5. 5), де принципи дозволяють посилити синергетичний ефект від присутності таких підприємств не тільки тих,

які беруть участь в основному технологічному ланцюгу, а і тих що обслуговують основні підприємства.

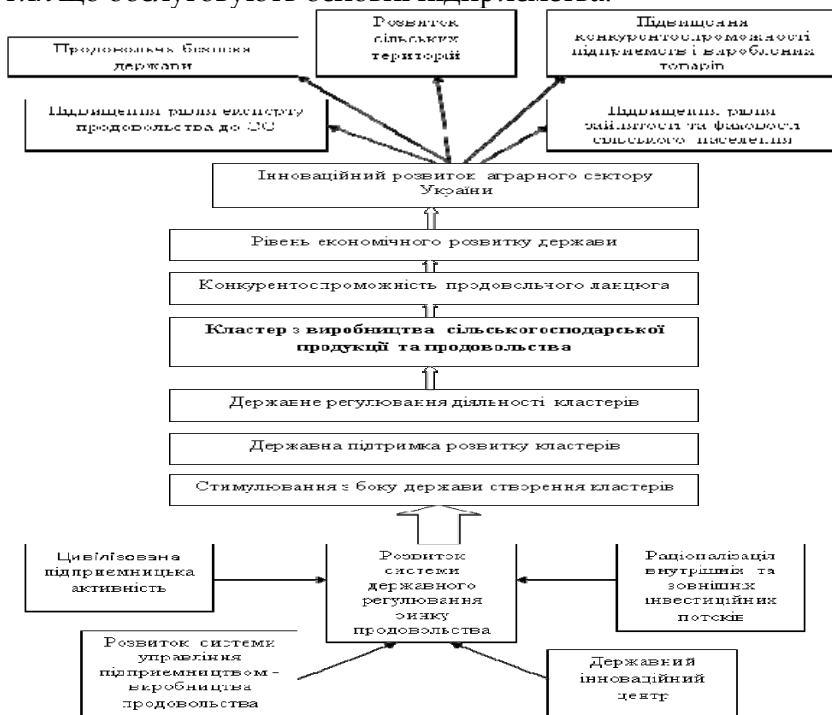

Рис. 5.5. Кластерна модель розвитку АПВ України

*Представлено з літературних джерел [197]

Необхідність агропромислової інтеграції в усіх країнах пов'язана з великою технічною відсталістю сільськогосподарського виробництва порівняно з промисловістю; стихійністю ринку сільськогосподарської продукції; необхідністю підвищення конкурентоспроможності вироблених товарів.

Із-за цього вкладення інвестицій тільки в сільське господарство являє собою великий ризик.

Але, вже інвестиції у переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції пов'язані в першу чергу необхідністю отримання сировини в достатній кількості та стабільно, що

викликає об'єктивну потребу у встановленні певних зв'язків із сільськогосподарськими товаровиробниками.

Значні та активні інвестори зацікавлені у технічному переозброєнні сільського господарства для пристосування його до потреб великих промислових підприємств, і тому переробні підприємства (в т.ч. харчової промисловості) часто є ініціаторами інтеграційних зв'язків.

Таким чином, сільськогосподарські підприємства вступають в інтеграційні зв'язки з метою зниження ризику, пов'язаного із сільськогосподарським виробництвом, тоді як переробні підприємства прагнуть забезпечити собі стабільні доходи завдяки наявності надійної сировинної бази або гарантованого збуту своєї продукції чи послуг.

Нині об'єднання підприємств сільського господарства та промисловості в єдине інтеграційне формування стає не тільки можливим, а й значним важелем підвищення ефективності виробництва, збереження села та прискорення соціально-економічних перетворень на селі.

Дослідження підтверджують, що стан та тенденції сфер АПВ потребують нових інноваційних підходів до комплексного соціально-економічного розвитку підприємств, формувань, галузей та територій регіонів України. Тому й виникає необхідність пошуку нових можливостей використання в Україні систем господарювання. Суттєвою перешкодою економічному розвитку агропромислового виробництва в нашій країні є недостатня інтеграція, слабкість інтеграційних зв'язків між виробниками сировини, переробними підприємствами, підприємствами із зберігання виробленого продовольства та науковими установами.

Європейські орієнтири надають АПВ відповідний вектор розвитку та відкривають нові можливості для відродження сільського господарства, створюють додаткові порівняльні переваги на агропродовольчому ринку.

Серйозним кроком з позиції поглиблення торговельних відносин між Україною та ЄС має стати Угода про зону вільної торгівлі (далі-ЗВТ), яка сприятиме наближенню вітчизняного агропромислового комплексу економіки до європейських стандартів, адаптації його до Спільної аграрної політики (далі - САП) ЄС та розширенню присутності на українському агропродовольчому ринку нових країн-членів ЄС.

Сучасне агропромислове виробництво стає наукоємнішим, головною умовою його розвитку є не такі традиційні чинники, як землезабезпеченість, наявність трудових ресурсів і використання традиційних технологій, а швидкість реалізації інноваційного процесу, в якому органічно поєднані наука, техніка, технологія, економіка, підприємництво й управління.

Для провадження ефективної господарської діяльності, розширеного відтворення капіталу підприємства потребують значних обсягів коштів, а збільшення розміру підприємств потреба в інвестиційних ресурсах зростає, особливо в іноземних, в нинішніх умовах.

За даними Державної статистики України, у 2017 р. прямі іноземні інвестиції у сільське господарство зросли на 6,1%, тоді як в економіку загалом – лише на 4,3%, і становлять 621,9 млн дол США [397].

Найбільш привабливими для іноземних інвесторів залишається сільське господарство Київщини та Дніпропетровщини. У ці регіони надійшло близько половини (47,8%) інвестицій галузі, у тому числі Київ залучив 20%, Київська область – 15,8%, а Дніпропетровська область – 12%.

Сільськогосподарські товаровиробники Одещини залучили 6,3%, Харківщини – 5,7%, Львівщини – 5,0%, Донеччини – 4,3% та Полтавщини – 4,0% іноземних інвестицій.

На решту регіонів держави, припадає лише близько 26,9% іноземних інвестицій.

Основною країною-інвестором є Кіпр, звідки надійшло 376,2 млн дол. США. На другому місці – Німеччина, яка інвес-

тувала в сільське господарство України 71,5 млн дол. США. За нею – Данія, частка якої становить близько – 66,2 млн дол. США та Велика Британія 56,4 млн дол. США. (рис. 5.6).

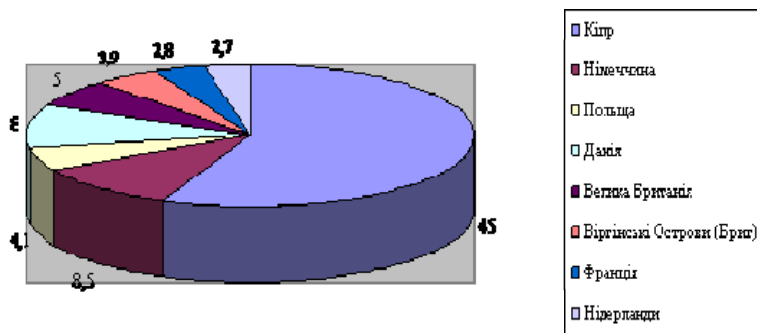

Рис. 5.6. Розподіл прямих іноземних інвестицій в Україну за країнами інвесторами, в %, [397]

Залучення інвестиційних ресурсів інтегрованими суб'єктами господарювання відбувається через низку механізмів, найважливішими з яких є проектне фінансування, банківське кредитування, вихід на світові фондові біржі та випуск Єврооблігацій.

Дослідження підтверджують, що більше половини інвестицій – 56% – спрямовується в рослинницькі галузі, переважно на вирощування однорічних і дворічних культур.

У розвиток тваринництва в 2017 р. спрямовано 34% прямих іноземних інвестицій [397]. Необхідно зазначити, що у структурі іноземних інвестицій головним вкладником в економіку України залишається країни ЄС. Тому інтеграція нашої країни до ЄС є значним кроком вперед, який несе як позитивні зрушення, так і серйозні виклики, серед яких – необхідність забезпечення національного інтересу у сфері продовольчої безпеки та конкурентоспроможності вітчизняного товаровиробника.

Структура залучення інвестиційних ресурсів у розрізі основних груп фінансових інституцій показує, що незважа-

ючи на кількість укладених угод, найбільша частка в ній припадає на кошти, отримані від банківського кредитування, випуску єврооблігацій та фондової біржової діяльності.

Кожна група фінансових інституцій, через які інтегровані суб'єкти господарювання аграрного сектора економіки України залучають іноземні інвестиції, має свої особливості. Одним із таких магістральних напрямів є емісія цінних паперів і вихід підприємств на фондові біржі світу.

Так, розміщення акцій на світових фондових біржах здійснюється через механізми IPO (Initial Public Offering – первісна публічна пропозиція) та приватного розміщення (Private Placement) залежно від організаційно-правової форми підприємства (ПАТ чи ПрАТ) та його стратегічних цілей.

На ефективність діяльності інтегрованих суб'єктів господарювання на міжнародних ринках капіталу впливає низка загальних і специфічних ендогенних і екзогенних чинників, що перебувають у тісному взаємозв'язку, визначаючи кінцевий результат (рис. 5.7).

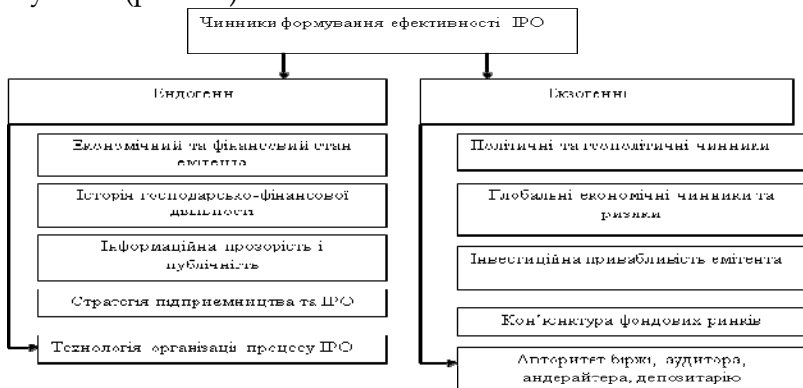

Рис. 5.7. Чинники формування ефективності діяльності інтегрованих суб'єктів господарювання на міжнародних ринках капіталів

*Представлено з літературних джерел [463]

Першим українським підприємством, що пов'язане з аграрним сектором економіки і застосувало механізм IPO, ста-

ла переробна компанія Ukrproduct Group Ltd, 27,2% акцій якої у 2005р. було розміщено на Лондонській фондовій біржі, що дало змогу залучати 11,7 млн дол. США.

У 2006 р. процедуру IPO провела Astarta Holding N.V., залучивши 31,2 млн дол. США; у 2007р. – Kernel Holding S.A. та Landkom International LLC; у 2008р. було розміщено акції ПАТ «Миронівський хлібопродукт» (MHP S.A.); у 2010 р. – Agroton PLC, Avangardco Investments Public Limited, Milkiland N.V. і Agroliga Group PLC; у 2011р. – Agrogeneration, KSG Agro S.A., Ovostar Union N.V. та Continental Farmers Group PLC; та у 2013р. – General Planet PLC.

Загалом, як показують наші дослідження, найбільшу кількість угод з розміщення цінних паперів інтегровані суб'єкти господарювання, що діють в аграрному секторі економіки України, уклали на Варшавській фондовій біржі (38,7%), найменше – на NYSE Euronext (3,3%). Поряд з цим на Франкфуртській фондовій біржі укладено 29,0%, а на Лондонській теж 29,0%.

Іншим механізмом залучення інвестиційних ресурсів у цілях інноваційного розвитку є випуск єврооблігацій (євробондів). Єврооблігація є борговим цінним папером на пред'явника, що випускається на строк від 1 до 40 років з фіксованою або плаваючою ставкою відсотка під істотне майнове чи фінансове забезпечення. Емісію здійснюють європейський синдикат андеррайтерів, а до випуску і розміщення євробондів допускають переважно лише ті компанії, що мають високі рейтинги платоспроможності у провідних світових рейтингових агенціях – Fitch Ratings, Standard & Poor's або Moody's.

За станом на 1. 01. 2016р. шість інтегрованих суб'єктів господарювання, що діють в аграрному секторі економіки України, сумарно отримали близько 3,1 млрд дол. США інвестицій, емітувавши єврооблігації (табл. 5.4.).

Таблиця 5.4

Залучення коштів інтегрованими підприємствами аграрного сектора України завдяки випуску єврооблігацій за станом на 1.01. 2016р.*

Компанія	Дата розміщення	Дата розміщення	Купонна ставка, %	Обсяг випуску млн. дол.. США	Зміна ціни за рік, %	Біржа
FgroGeneration	17.01.2012р.	17.07.2018р.	8,000	12,1	x	NYSE Euronext
	31.03.2015р.	31.03.2019р	8,000	79,2	+8,3	NYSE Euronext
Agroton PLC	14.07.2011р	14.07.2014р.	12,500	50,0	x ⁴⁾ D	London S.E.
	08.08.2013р.	14.07.2014р.	8,000	50,0	-55,8	London S.E.
Avangardco Investments Publik Ltd	29.10.2010р.	29.10.2015р	10,000	200,0	x ³⁾	London S.E.
	28.10.2015р.	29.10.2018р.	10,000	206,0	-31,8	Berlin Exchange
MHP S.A.	30.11.2006р.	30.11.2011р.	10,250	250,0	x	London S.E. Berlin Exchange
	29.04.2010р.	29.04.2015р.	10,250	584,8	x	London S.E. Berlin Exchange
	02.04.2013р.	02.04.2020р.	8,250	750,0	+ 30,5	Irish S.E., Berlin Exchange
Maria Agro Holding PLC	06.03.2013р.	05.03. 2014р.	10,950	12,5	x ¹⁾	Irish S.E.,
	30.03.2011р.	30.03.2016р.	10,950	250,0	+20,0 D	London S.E. Berlin Exchange
	19.04.2013р.	19.04.2018р	9,450	400,0	+27,2 ²⁾ D	Irish S.E., Berlin Exchange
UkrLandFarming PLC	26.03.2013р.	26.03.2018р	10,875	500,0	+1,3	Irish S.E

*Сформовано автором на базі даних фондових бірж та GabondS, Eavex Capital.

Міжнародна фінансова корпорація (далі – МФК) є однією з організацій Групи Світового банку, найбільшою фінансовою інституцією у сфері глобального розвитку, яка працює винятково з приватним сектором країн, що розвиваються. МФК надає кредити за рахунок власних коштів, покриваючи до 35% вартості нових проектів, і до 50% вартості розширення масштабів уже виконуваних проектів, а також мобілізує синдикативні кошти в разі обґрунтованої потреби для фінансування пріоритетного виду діяльності чи інвестиційного проекту.

Так, за оцінками експертів проєвропейської орієнтації, від впровадження Угоди про Зону вільної торгівлі (далі – ЗВТ) між ЄС та Україною остання може отримати чималі вигоди в сільському господарстві, зокрема внаслідок:

- зростання експорту української продукції в країнах ЄС;
- розширення доступу на ринки третіх країн через гармонізацію стандартів з ЄС;
- значене покращення інвестиційного клімату внаслідок пристосування національного законодавства до норм і правил ЄС;
- скасування субсидування експорту сільськогосподарської продукції з країн ЄС до України;
- поступове збільшення квот на експорт з України до країн ЄС окремих видів сільськогосподарської продукції;
- збільшення експорту нових видів товарів сільського господарства та продовольства.

Через низку випробувань Україна повинна пройти після вступу до ЄС, це наступні:

- посилення конкуренції на внутрішньому ринку, особливо в короткостроковій перспективі, за рахунок усунення тарифних і скорочення нетарифних бар'єрів;
- обмеження доступу українських товарів на європейські ринки під приводом їх невідповідності європейським стандартам і сертифікатам;

- вилучення з режиму вільної торгівлі майже 400 товарних позицій, в основному сільськогосподарських товарів, лібералізація експорту яких на ринки ЄС була б для України найбільш вигідною;

- запровадження з боку ЄС для України дискримінаційної системи тарифних квот на дуже низькому рівні (для більшості видів продукції ці квоти становлять менше 6% від обсягу ринку ЄС із наступних видів продукції (зерно, м'ясо, соняшник, цукор тощо);

- скасування вивізного мита на насіння соняшнику, що може позбавити вітчизняні переробні комбінати сировини;

- збереження в ЄС системи багатомільярдних дотацій сільського господарства, що робить експорт української продукції в ЄС та в треті країни неконкурентоспроможними [398].

Для успішного розв'язання завдань євроінтеграції аграрний сектор економіки України має достатньо передумов: багатий природно-ресурсний та експортний потенціал, вагомий людський капітал, поступово зростаючу інвестиційну привабливість, збережений уклад сільського життя та багатовікові традиції ведення сільського господарства. У цьому контексті дослідження та наукове осмислення досвіду формування європейської аграрної моделі сприятимуть проведенню структурних реформ у галузі сільського господарства та підвищенню рівня конкурентоспроможності агропродовольчої продукції на європейському та світовому ринках.

Глибокий аналіз ключових положень Угоди показує, що основними загрозами для сільськогосподарських виробників у перспективі можуть бути: посилення конкуренції на внутрішньому ринку, особливо в короткостроковій перспективі, обмеження доступу українських товаровиробників на європейські ринки через недотримання стандартів якості.

Оскільки обсяг бюджетної підтримки сільського господарства в ЄС становить 45% сектора валової вартості продукції, а в Україні – всього 6%, то прогнози щодо забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної продукції, на думку багатьох науковців, є досить невтішними [399].

Необхідність впровадження зазначених норм суттєво вплине на зміст аграрно-правового інституту державної підтримки сільського господарства і потребує вже у найближчому часі розробки та прийняття спеціальних програм.

Поглиблюючи співпрацю із ЄС, Україна отримає нові стимули для розвитку внутрішнього ринку і поглиблення економічної спеціалізації регіонів. На внутрішнє споживання буде спрямоване сільськогосподарське виробництво з його оновленою структурою. Разом з тим розширення зовнішньоекономічних перспектив українського сільського господарства стане можливим завдяки переходу на вирощування більш конкурентоспроможних видів рослин і порід тварин, розширенню сфери застосування передових сільськогосподарських технологій, заохоченню сучасного сільськогосподарського виробництва, обов'язковою умовою якого є захист навколишнього середовища, поширенню методів органічного виробництва та використанню біотехнологій.

Рішення суб'єкта господарювання про об'єднання формується під впливом комплексу зовнішніх і внутрішніх чинників на макро-, мета- і мікрорівнях (табл. 5.5). При цьому зовнішні чинники макро- і метарівня мають об'єктивний характер і не піддаються впливу з боку учасників інтеграційних процесів. Під час створення й організації діяльності інтегрованих формувань потрібно максимально адаптуватися до умов їх дії.

Таблиця 5.5

Чинники розвитку інтеграційних процесів в АПК України*

Чинники впливу на агропромисло-ву інтеграцію	Зовнішні		Внутрішні
	на макрорівні	на метарівні	на мікрорівні
Ринкові	Попит, пропозиція, конкуренція на внутрішньому і міжнародному ринках	Кон'юнктура ринку та її визначальні елементи, розвиток транзакційного сектору	Поведінка товаровиробників на ринку
Державного регулювання	Політична стабільність. Нормативно-правова база. Кредитна і податкова політика. Регулювання експорту й імпорту	Методи й інструменти регулювання органів державного управління агропродовольчою сферою	Безпосередня участь в інтегрованих формуваннях
Інституціональні	Розвиток інституту приватної власності, свобода укладання угод	Формальні й неформальні інститути, які регламентують діяльність суб'єктів господарювання	Трансформація мислення, стереотипів поведінки і ціннісних орієнтирів суб'єктів ринку

*Пропозиції з досліджень [394]

Чинники на макрорівні створюють рамкові умови здійснення інтеграційних відносин, які регулюють саму їх можливість. До них насамперед належать: нормативно-правова база, яка регулює взаємовідносини суб'єктів ринку, антимонопольне законодавство; кредитна і податкова політика; умови експорту й імпорту, рівень фінансової та матеріально-технічної підтримки сільського господарства державою.

На можливість і успішність реалізації інтеграційних процесів в АПК суттєво впливають чинники метарівня: співвідношення попиту і пропозиції на регіональних агропродовольчих ринках, рівень розвитку транзакційного сектору, надійність контрактів і характер взаємодії з підприємствами, які постачають виробничі ресурси та здійснюють закупівлі сільськогосподарської сировини; ставлення регіональних

органів управління до інтеграції в агропродовольчому секторі; форми і обсяги підтримки з регіонального бюджету. Ці чинники є частково керованими з боку учасників інтеграційних процесів.

Внутрішні чинники класифікуються як керовані й діють на макрорівні. Вони характеризують виробничі, фінансові та економічні умови діяльності суб'єктів ринку. До виробничих чинників відносять рівень концентрації, інтенсифікації, спеціалізації виробництва; до економічних – наявність внутрішніх джерел відтворювального розвитку, рівень транзакційних витрат, якість менеджменту тощо; до фінансових – фінансовий стан учасників об'єднання. На стадії ухвалення рішення про інтеграцію внутрішні чинники мають найсуттєвіше значення. Саме вони визначають привабливість суб'єкта ринку для об'єднання, формують параметри інтегрованої структури.

Спільний вплив чинників, які створюють передумови для розвитку інтеграційних процесів, здійснюється одночасно на всіх вказаних рівнях. Чинники активізації та реалізації інтеграційних процесів взаємопов'язані, взаємозалежні й відображають інституціональні, ринкові, виробничі, економічні, фінансові умови діяльності суб'єктів господарювання. Під їх дією складається певна сукупність умов і причинно-наслідкових зв'язків, які визначають мотивацію суб'єктів ринку до об'єднання. Ретельне вивчення й виокремлення найсуттєвіших з них дає змогу прогнозувати перспективи розвитку інтеграції, цілеспрямовано вибудовувати передумови посилення або стримування об'єднувальних процесів.

У перспективі розвиток інтеграційних процесів в агропромисловому комплексі економіки здійснюватиметься під впливом вказаних чинників. Вони суттєво відрізняються за природою, силою і характером впливу. Проте їх дії властиві причинно-наслідковий зв'язок і синергія, цілеспрямоване управління ними може забезпечити підвищення ефектив-

ності реалізації інтеграційних відносин. Сукупний вплив цих чинників стосується виробничої, економічної і фінансової діяльності інтегрованого формування. Їх аналіз повинен проводитися не послідовно, а системно, завдяки чому забезпечується синергетичний ефект підвищення ефективності інтеграції.

Системний облік взаємопов'язаних чинників у процесі формування та реалізації інтеграційних відносин дає змогу обґрунтовано підійти до вибору способу і механізмів інтеграції і за будь-якої форми останньої забезпечити конкурентні переваги інтегрованого формування.

Структура моделі розвитку інтеграційних процесів у АПВ України (рис. 5.8).

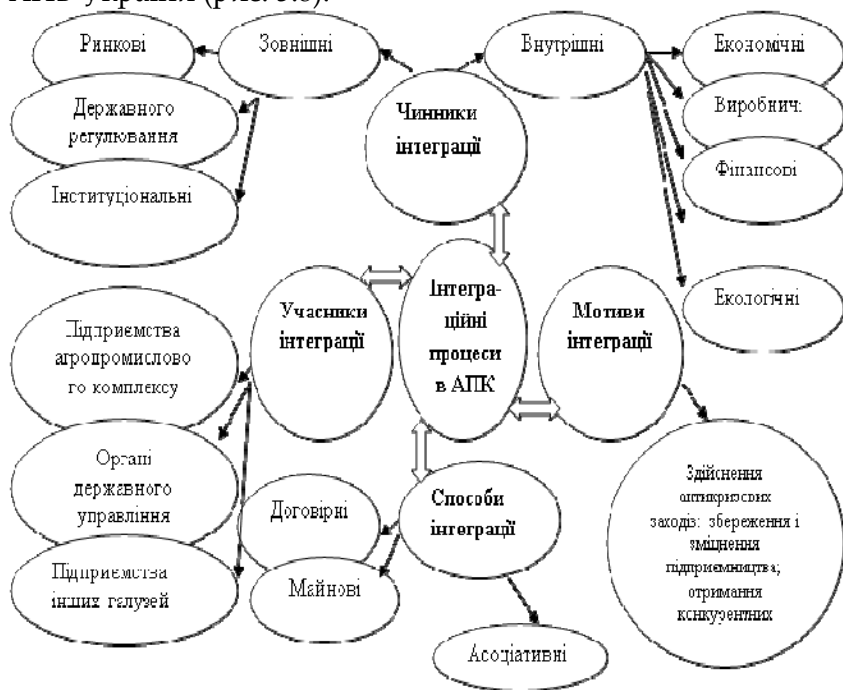

Рис. 5.8. Структура моделі розвитку інтеграційних процесів в АПВ України*

* Пропозиції з досліджень [394]

Зовнішні чинники є найбільш загальними і суттєвими для функціонування агропромислового комплексу, ними визначаються умови перебігу об'єднувальних процесів.

Внутрішні чинники формують потребу і готовність всіх підприємств і організацій до інтеграції.

Набір зовнішніх і внутрішніх чинників, під впливом яких підприємство чи організація може ухвалити рішення про започаткування інтеграційного процесу, утворює передумови інтеграції. Вони реалізуються учасниками інтеграційного процесу за наявності певного потенціалу і мотиву об'єднання.

Визначення можливих способів формування найефективніших і стабільних у довгостроковому періоді об'єднань припускає аналіз основних, використовуваних на практиці, механізмів побудови інтегрованих структур. Провести якнайповнішу систематизацію організаційних форм побудови інтегрованих структур видається можливим за допомогою виокремлення основних механізмів регулювання спільної діяльності інтегрованих організацій.

Агропромислова інтеграція є складним явищем, а також багатогранною категорією і повинно вивчатись на системній основі. Формою прояву агропромислової інтеграції є інтегровані формування, які характеризуються великою різноманітністю організаційно-правових форм, складу учасників, видів діяльності та форм власності.

Інтеграція є вагомим інструментом підвищення ефективності господарювання в АПВ держави. Її особливість полягає у створенні так званого синергічного ефекту, який дозволяє збільшувати кількісні та якісні показники діяльності усіх учасників процесу. Зважаючи на це, на нашу думку, доцільно спрямовувати значні зусилля державної аграрної політики на сприяння інтеграційним процесам в АПВ. Зважаючи на досвід реформ, напрямки аграрної інтеграційної політики повинні носити добровільний характер, без вживання жорстких адміністративних важелів з боку держави.

Посткризове відновлення економіки України вимагає розвитку сільськогосподарського виробництва на інтенсивній інноваційній основі, що дозволить забезпечити продовольчу безпеку країни, гарантуючи кожній особі можливість повноцінного раціонального харчування якісними та безпечними продуктами харчування, а також реалізувати конкурентні переваги країни на світових ринках продовольства.

Саме об'єднання підприємств і організацій у кластерні системи найкращим чином сприяє зростанню ділової активності підприємницьких структур і подоланню вищезазначених негативних чинників, що гальмують розвиток української економіки. Координація дій і об'єднання зусиль державних органів, освітніх і наукових організацій, малого, середнього і великого підприємництва є запорукою успіху, посилення конкурентоспроможності підприємства, підвищення життєвого рівня населення України в умовах жорсткої конкуренції у міжнародному поділі праці.

Адаптація та пошук нових ринків збуту продукції нині можлива через підписання Угоди про Зону вільної торгівлі з ЄС в повному обсязі. Вступ України до ЄС прискорить розробку та реалізацію нової аграрної політики, активізує контроль за її виконанням у системі управління розвитком агросфери, сприятиме залученню внутрішніх і зовнішніх інвестицій, забезпечить участь держави у розробці положень Спільної аграрної політики та правил міжнародної торгівлі продукцією сільського господарства.

Основними завданнями інтеграційної політики на даному етапі повинні стати: обґрунтування економічної доцільності інтеграції, створення відповідного правового та податкового поля для сприяння інтеграційним процесам, створення відокремлених структур сприяння інтеграції, якими, за певних умов, можуть стати регіональні органи влади та центри дорадництва.

РОЗДІЛ 6. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРІОРИТЕТІВ КООПЕРАЦІЇ ТА ІНТЕГРАЦІЙНИХ ВІДНОСИН В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ

6.1. Інституціональні засади розвитку підприємництва та кооперативних відносин у сільському господарстві*

Розвиток підприємництва та кооперативних відносин в сільському господарстві, аграрному секторі України загалом, потребує удосконалення інституціональних засад, зміни пріоритетів у регуляторній державній політиці. Цей аспект удосконалень інституційного середовища господарювання, відносимо до системи формальних і неформальних інститутів. Зокрема для того, щоб формальні інститути виконували свою місію, потрібні організації, які забезпечать створення правил та контролюватимуть їх дотримання учасниками ринкових транзакцій.

Формальні кооперативні інститути потребують створення формальних організацій зі сприяння розвитку кооперації, дорадництва тощо. Неформальні інститути також можуть передбачати створення організацій, в тому числі таких, що не передбачають створення нормативів (усні домовленості).

Інститути є нематеріальними ресурсами суспільства. Вони: визначально впливають на розвиток економічних організацій – підприємницьких структур, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; визначають рамки, в межах яких люди взаємодіють між собою; встановлюють правила ведення транзакцій на ринку, а також рівні відповідальності за недотримання угод.

Інституційні зміни дають ключ до розуміння того, що відбувається в інформаційному середовищі. Інститути знижують рівень невизначеності, структуруючи щоденне жит-

*Автори: Малік М.Й., Штикулук О.Г., Мамчур В.А., Рибак Я.Я., Авраменко Ю.О., Малік Л.М.

тя, що зокрема в пропозиційному плані потрібно віднести на рахунок необхідності удосконалення підприємницьких і кооперативних відносин.

Оцінивши загальні і конкретні аспекти розвитку коопераційно-інтеграційних відносин в аграрному секторі економіки України, сільському господарстві, вважаємо, що дана сфера потребує удосконаленого інституціонального забезпечення, а даптованих до вітчизняних реалій інститутів та інституцій. Нами зроблено пропозиційний висновок про те, що розвиток кооперації залежатиме від активізації суб'єктів виробничої діяльності, яка можлива при дотриманні певних принципів, спонукаючих факторів та мотивів.

Основними принципами активізації підприємницької та коопераційної діяльності є:

- забезпечення державою правової та економічної рівності суб'єктів підприємницької діяльності та особистих селянських господарств;
- відповідальний розвиток орендних відносин та створення передумов для конкуренції та подолання монополізму;
- формування інтегрованих структур на основі поєднання інтересів підприємств різних галузей;
- розвиток внутрішньогосподарських економічних відносин на основі формування соціального капіталу та активізація соціальної відповідальності;
- підтримка обслуговуючих кооперативів для доступу малих товаровиробників до ринків продукції та засобів виробництва.

Факторами, що спонукають суспільство активізувати кооперацію та підприємницьку діяльність в аграрній сфері, є:

- необхідність забезпечення продовольчої безпеки як форми доступності продуктів харчування усім верствам населення;

- зменшення прибутковості сільського господарства для малих та середніх не інтегрованих виробників з огляду на монополізацію ринків засобів виробництва;

- складна демографічна ситуація на селі, що негативно впливає на наявність суб'єктного складу товаровиробників, наявність робочої сили та активність внутрішнього ринку;

- критичний стан об'єктів соціальної інфраструктури на селі.

Особисті мотиви активізації господарюючих суб'єктів:

- покращення матеріального становища, розширення матеріальних та фінансових ресурсів;

- самореалізація в умовах сільського соціуму;

- бажання реалізувати переваги щодо знань природного середовища та особистісної підтримки;

- збереження сільського способу життя як особливого середовища соціальної взаємодії;

- інфраструктурний розвиток та престиж рідного села.

Диверсифікація є однією із суспільних форм організації виробництва, що означає проникнення підприємств в нові для них сфери діяльності, які не пов'язані з основним виробництвом. Економічна політика буде спрямована на створення інституційних та економічних передумов різних форм диверсифікації:

- в межах окремих підприємств за рахунок використання наявних і залучених ресурсів (виробництво нової продукції, диверсифікації ринків, диверсифікації технологій);

- у процесі злиття та поглинання, що передбачає об'єднання підприємств пов'язаних або не пов'язаних технологічним ланцюжком;

- відкриття нових видів діяльності та формування відповідних ринків. Диверсифікація забезпечить ряд конкурентних переваг підприємствам та місцевим громадам, дасть змогу повніше використовувати трудові, матеріальні ресурси, землю та підприємницьку ініціативу, стабілізує середо-

вище діяльності підприємства, зробить його менш вразливим до кризових явищ.

Диверсифікація сільської економіки пов'язана як із урізноманітненням сільськогосподарського виробництва, так і з розширенням сфери несільськогосподарської діяльності на селі. До основних видів несільськогосподарської діяльності в розвитку сільських територій відносяться:

- сфера послуг;
- народні промисли та ремесла;
- сільська торгівля;
- заготівля та переробка диких плодів, ягід і лікарських рослин;
- сільський, зелений туризм та агротуризм.

Формування альтернативних джерел доходів сільського населення через несільськогосподарську зайнятість здійснюватиметься через реалізацію наступних заходів:

- удосконалення нормативного і правового забезпечення несільськогосподарської діяльності на селі;
- підтримку малого несільськогосподарського підприємництва в сільській місцевості у питаннях реалізації вироблених товарів, продукції та послуг і розвитку відповідної інфраструктури;
- розвиток фінансово-кредитної підтримки малої несільськогосподарської діяльності;
- підтримку розвитку матеріально-технічної бази, в тому числі через надання суб'єктам несільськогосподарської підприємницької діяльності державного і комунального майна (будівель, приміщень, обладнання тощо), земель (лісових угідь, природоохоронних територій, водоймищ тощо) для ведення підприємницької діяльності на селі;
- наукової та інформаційно-консультаційної підтримки суб'єктів несільськогосподарського підприємництва;
- поширення досвіду організації та ведення несільськогосподарської діяльності на селі.

Суб'єкти господарювання сформовані в процесі аграрної реформи, ще не усвідомили можливостей захисту своїх економічних інтересів на основі кооперування.

Як наслідок, проблеми розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації включають:

- недостатню соціальну підтримку селянами розвитку обслуговуючої кооперації;
- обмежені фінансові можливості селянських господарств для формування матеріально-технічної бази кооперативів;
- недосконалість чинного законодавства в частині повернення селянам ПДВ за продане молоко через сільськогосподарський кооператив;
- відсутність централізованого збору, обробки та узагальнення статистичної інформації про обсяги діяльності обслуговуючих кооперативів, їх спеціалізацію, товарообіг, фінансові результати діяльності та інші характеристики;
- недостатню державну підтримку розвитку обслуговуючої кооперації.

Для успішного функціонування та розвитку сільськогосподарської кооперації необхідно розробити і прийняти регіональні програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (на перспективу 10-15 років); активізувати роботу місцевих органів влади щодо розробки регіональних програм; сприяти активізації громадського суспільства через розвиток соціального капіталу. В перспективі найбільш поширеними організаційними моделями сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів будуть:

- спеціалізовані кооперативи з виконання певних функцій (переробні, маркетингові, постачальницькі, сервісні);
- багатофункціональні кооперативи які створюватимуться на районному рівні у формі агроторгових домів, що можуть об'єднувати всіх товаровиробників і здійснювати збут продукції та забезпечувати необхідними матеріалами

ресурсами своїх клієнтів-власників, надавати їм інформаційно-консультативні послуги;

- кооперативи при сільських громадах, що створюються власниками особистих селянських господарств одного або декількох сіл для отримання послуг, пов'язаних з веденням цих господарств.

Розвиток підприємницьких структур пов'язаний з підвищенням ефективності через активізацію інноваційно-технічного організаційного та фінансового менеджменту.

В перспективі розвиватимуться всі форми підприємницької діяльності (господарські товариства, приватні підприємства, кооперативи). Зростання чисельності підприємницьких структур можливе за рахунок особистих селянських господарств. Можливий значний ріст (10-15%) приватних підприємств і корпоративних структур при незначному скороченні інших (агрохолдингового типу) підприємницьких формувань

Головний напрямок буде спрямований на:

- вибір найбільш ефективних форм підприємницької діяльності для конкретного регіону;
- реорганізацію соціальної сфери села, що дозволить підвищити ефективність підприємницької діяльності;
- на основі підприємств – подолання тенденції скорочення їх кількості, забезпечення мультиплікації суб'єктів.

Як вже зазначалося у матеріалах цієї монографії, сільськогосподарський виробничий кооператив – це об'єднання фізичних осіб з метою спільного господарювання в сфері сільськогосподарства шляхом поєднання власних матеріальних і трудових ресурсів з метою створення робочих місць та отримання прибутку від виробничої діяльності. Основними принципами сільськогосподарських виробничих кооперативів є: особиста трудова участь, колективна власність на засоби виробництва, демократичне управління, господарська самостійність, розподіл доходів, добровільна участь.

Соціальна місія виробничого кооперативу реалізується шляхом концентрації уваги на таких напрямках як ріст добробуту, рівня освіти, розвитку соціальної інфраструктури та збереження села.

Розвиток виробничої кооперації має спадаючу тенденцію. Якщо у 2001 році було створено біля 2 тис. сільськогосподарських кооперативів, то у 2018 році їх залишилося до 552 одиниці. Практика роботи багатьох виробничих кооперативів за цей період показує позитивні результати. Зокрема, найкращі з них виробляють валової продукції в розрахунку на одного працівника по 40-50 тис. грн, що в 3-4 рази більше, ніж у середньому по сільському господарству України. Серед них можна виділити СВК «Батьківщина» Котелевського району Полтавської області та «Світанок» Луцького району Волинської області.

Маючи спільну мету, виробничі кооперативи досягають її через підвищення ефективності виробництва та вирішення соціальних питань. Вирішуючи соціальні питання, кооперативи програють іншим формам у ефективності виробничої діяльності. З врахуванням демографічної ситуації тенденція зменшення кількості колективних господарств кооперативного типу збережеться. На період до 2020 року з'являться нові форми підтримки підприємницької діяльності – товариства з спільного обробітку землі і збуту продукції без створення юридичних осіб, або з створенням, але з обмеженими функціями і залишаться класичні форми виробничих кооперативів.

Обслуговуючий кооператив спрямовує свою діяльність на обслуговування сільськогосподарського та іншого виробництва учасників кооперації. Залежно від виду вони поділяються на переробні, заготівельно-збутові, постачальницькі, сервісні та інші. Обслуговуючі кооперативи орієнтовані не на отримання прибутку, а на якісне обслуговування своїх клієнтів-власників та забезпечення їх прибуткової діяльності шляхом

обслуговування за цінами, максимально наближеними до собівартості.

Незважаючи на більш ніж двадцятирічну історію розвитку та формування сприятливих умов для розвитку обслуговуючої кооперації в сільському господарстві України, вона так і не посіла належного місця ні в економіці галузі, ні в добробуті сільського населення. Вище наведені данні дають змогу констатувати:

- частка обслуговуючих кооперативів в загальній чисельності діючих підприємств – виробників становить – 1,3%;

- показник охоплення послугами (через послуги своїм членам і кількість найманих працівників) сільського населення обслуговуючими кооперативами всього 0,38% від працездатного населення;

- 0,22% частка валової продукції, реалізованої через кооперативи у валовій продукції виробленої/ реалізованої домашніми господарствами, а по відношенню до валової продукції сільського господарства – 0,08%;

- відношення коштів отриманих членом від свого кооперативу до середньорічного доходу працюючого, зайнятого у сільському господарстві – 22%.

Негативним можна назвати і рівень матеріально-технічного забезпечення обслуговуючих кооперативів основними засобами – всього 171,2 тис.грн. та значення їх капіталізації – 82,3 тис. грн. Як наслідок негативна тенденція щодо глибини переробки продукції, вирощеної членами СОК і недоотримання ними частини доданої вартості в результаті глибшої переробки та реалізації кінцевому споживачу – із 196 млн грн продукції реалізованої кооперативами 162 млн грн (83%) продано переробним підприємствам. Це означає, що в сучасних СОК не реалізується один із головних мотивів кооперації – усунення посередника з прямим виходом на кінцевого споживача з конкурентною товарною

продукцією та перепере направлення відповідного додаткового доходу члену кооперативу.

Переконанні, що однією із причин такого незадовільного стану розвитку обслуговуючої сільськогосподарської кооперації є «наднизький» рівень фінансового забезпечення відповідних кооперативів як на початку так і впродовж їх діяльності. Показники капіталізації, зокрема розмір засновницького (пайового) капіталу та активів суттєво нижче бажаних чи економічно обґрунтованих рівнів – так наприклад запуск роботи одного молочногосподарського кооперативу за розрахунками експертів потребує в цінах 2018 року біля 2,5 млн. грн.

Якщо виходити з сучасних тенденцій міжнародного кооперативного руху, то пріоритет належить кредитним (33%), багатопрофільним (27%); сільськогосподарським (21%), споживчим кооперативам (14%). Домінуюче становище належить кооперативам в аграрній сфері. Ідея перспективного розвитку сільськогосподарської кооперації обумовлена трьома основними моментами:

1) наявністю дрібнотоварних виробників, готових добровільно об'єднатися в кооперативи як виробничі, так і обслуговуючі;

2) зниження та обесцінювання індивідуальних доходів сільського населення, готовність їх до пошуку способів їх підвищення;

3) спроможністю кооперативів забезпечити оптимальність організаційних, економічних і технологічних параметрів сільськогосподарського виробництва та інших аспектів господарської діяльності;

4) можливістю кооперативу розвивати економічні зв'язки, уклад сільського життя, забезпечити гарантії соціального захисту і соціальної підтримки селян.

6.2. Стратегія та пріоритети політики розвитку сільськогосподарських кооперативів*

Розвиток аграрної сфери економіки, зокрема підвищення рівня добробуту членів особистих селянських господарств, пов'язане з посиленням системи, яка побудована на принципах самоуправління, самовизначення. При визначенні стратегічних пріоритетів у розвитку кооперації і інших форм взаємовідносин сільськогосподарських товаровиробників, важливо, щоб організаційні структури були максимально наближені до умов і механізмів, які будуть функціонувати в перспективі: це підприємницька діяльність і різні форми кооперації.

Стратегічною метою розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів є подальше формування кооперативного сектору аграрної сфери економіки для ефективного обслуговування сільськогосподарських товаровиробників на найбільш сприятливих для них умовах і за їх безпосередньою участю.

Виходячи з цього стратегічні напрями розвитку кооперації в аграрній сфері мають бути такими:

- розвиток кооперації окремих виробників сільськогосподарської продукції, індивідуальних власників, громадських господарств, тобто створення виробничих сільськогосподарських кооперативів;
- модифікація виробничих кооперативів у напрямку створення виробничо-переробних, виробничо-збутових, спеціалізованих і багатофункціональних;
- поширення універсальних обслуговуючих кооперативів – заготівельно-збутових, постачальницьких, агросервісних та інших;
- розвиток міжгосподарської горизонтальної та вертикальної кооперації (кооперативних об'єднань), що ґрунту-

* Автори: Малік М.Й., Штикуляк О.Г., Мамчур В.А., Рибак Я.Я., Малік Л.М.

ється на постадійній технологічній спеціалізації господарств-учасників.

В стратегічному плані розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації передбачає виконання наступних заходів:

- Забезпечити зростання частки сільськогосподарської продукції, яка буде реалізована через сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи з 0,5% в 2018 р. до 20% в 2030 р.

- Надати пріоритетну підтримку створенню кооперативів із спільного використання техніки (кооперативні міні-МТС) на засадах співучасті держави та членів кооперативів цього типу (з розрахунку, не менше один кооператив-МТС у кожному сільськогосподарському районі).

- Провести розбудову заготівельних молочарських кооперативів з використанням передового досвіду кооперативу другого рівня, тобто використання продовольчого ланцюга "Від ферми – до споживача", зокрема включення в цю модель малих підприємств із переробки та розфасовки молочної продукції.

- Досягти до 2030 р. функціонування повноцінних 3-4 спеціалізованих або багатофункціональних кооперативів у кожному районі. З метою заощадження коштів зменшення витрат на бухгалтерський облік і звітність застосувати модель «базовий сільськогосподарський кооператив – філії в селах району».

- Проводити економічну та технологічну підтримку малих форм господарювання з боку держави, Міністерства аграрної політики і продовольства через сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, діяльність яких відповідає міжнародним принципам кооперації.

- Надавати державну підтримку в спорудженні оптових та роздрібних ринків через діючі сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи.

- Довести обсяги продажу сільськогосподарської продукції без залучення посередницьких господарських суб'єктів, до 30% в тваринництві та 40% в рослинництві на кінець 2030 р. шляхом розширення мережі сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та оптово-роздрібних ринків.

- Збільшити кількість робочих місць із продажу сільськогосподарської продукції на продовольчих ринках на 20%. Забезпечити наявні робочі місця техніко-технологічним сервісом і лабораторним аналізом якості та безпеки продукції.

- Створити в структурі НААН зональні науково-дослідні центри підтримки й розвитку кооперації враховуючи складність процесу створення повноцінних сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

Становлення та розвиток обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів, як первинної ланки в інфраструктурі аграрного ринку, буде сприяти стабілізації сільськогосподарського виробництва, розвитку малих і середніх форм агробізнесу, створенню нових робочих місць, підвищенню життєвого рівня сільського населення.

Окрім виробничої та обслуговуючої кооперації значну роль у формуванні кооперативного руху відіграє споживча і кредитна кооперації.

Споживча кооперація в Україні – добровільне об'єднання громадян для спільного ведення господарської діяльності з метою поліпшення свого економічного та соціального стану. Вона здійснює торговельну, заготівельну, виробничу та іншу діяльність, не заборонену чинним законодавством України, сприяє соціальному і культурному розвитку села, народних промислів і ремесел, бере участь у міжнародному кооперативному русі.

Для розвитку споживчої кооперації необхідно стимулювати й здійснити:

- оптимізацію кредитно-кооперативної мережі, її орієнтації на задоволення потреб с.-г. товаровиробників та розвиток не аграрного підприємництва на селі);

- входження в єдине кредитно-кооперативне об'єднання Всеукраїнської асоціації кредитних спілок, Національної асоціації кредитних спілок України, Всеукраїнської асоціації кредитних спілок військовослужбовців, а також регіональних та автономних асоціацій;

- внесення змін в правову структуру управління діяльністю кредитною спілкою, позбавити права голосування за дорученням членів кредитної спілки, які відсутні на Загальних зборах;

- поширення досвіду передових кредитних спілок із збереження кооперативних цінностей та міжнародних принципів в практичній діяльності. Внести необхідні зміни в діючий Закон України «Про кредитні спілки» щодо викладу змісту принципів кооперації та відповідальності посадових осіб за їх порушення;

- підтримку реалізації пропозиції членів кредитних спілок, їх асоціацій щодо прийняття Закону України «Про Фонд гарантування вкладів членів кредитних спілок»;

- активізацію діяльності кредитних спілок у напрямі підтримки розвитку територіальних громад, насамперед з сільської місцевості. Поширити ініціативу передових кредитних спілок щодо участі в соціально-економічному розвитку об'єднаних територіальних громад;

- створення необхідних законодавчих та інституціональних умов для створення Українського кооперативного банку та його регіональних філій;

- вдосконалення критеріїв оцінки діяльності кредитної спілки, як кооперативно-фінансової установи. Державному регулятору та державним аудиторам проводити моніторинг дотримання кооперативних принципів, внести відповідальність за втрату кредитними спілками їх кооперативної сутності;

- з метою зростання участі кредитних спілок у розвитку малих форм господарювання на селі Міністерству аграрної політики та продовольства здійснювати фінансово-кредитну

підтримку сільських товаровиробників через кредитні спілки, які дотримуються міжнародних принципів кооперації.

Кредитна кооперація – неприбуткова організація, заснована фізичними особами, професійними спілками, їх об'єднаннями на кооперативних засадах з метою задоволення потреб їх членів у взаємному кредитуванні на наданні фінансових послуг за рахунок грошових внесків членів, відсотків по судах, кредитів банків і субсидій держави.

З врахуванням стратегічних цілей та масштабів розвитку сільськогосподарської кооперації в процесі становлення ринкової економіки передбачається виділення етапів.

Перший етап – формування «критичної маси» первинних сільськогосподарських кооперативів. Він розпочався після прийняття Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» і визначатиметься спроможністю сільськогосподарських товаровиробників бачити переваги своєї взаємодії, виявляти ініціативу і брати на себе відповідальність та ризики, пов'язані з членством у кооперативі. Індикативною ознакою завершення першого етапу стане поява територіальних та галузевих об'єднань сільськогосподарських кооперативів.

Другий етап – масове створення територіальних та галузевих об'єднань кооперативів. На цьому етапі суб'єктами кооперування стануть первинні кооперативи. Пріоритетним для цього етапу стане розвиток вертикальної інтеграції і формування вертикальних маркетингових систем в кооперативному агробізнесі. Етап слід вважати завершеним з появою перших кооперативних об'єднань національного рівня.

Третій етап – формування кооперативних організацій на національному рівні. На цьому етапі буде завершено формування кооперативної системи в агропромисловому комплексі. Вона складатиметься з трьох рівнів - місцевого, регіонального та національного. Всеукраїнська представницька організація - Національна спілка сільськогосподарських кооперативів I об'

єднає національні галузеві і регіональні організації сільських кооператорів України.

Стратегічною метою у сфері розвитку кооперації на селі є подальше формування кооперативного сектору для розвитку ефективної системи обслуговування діяльності сільськогосподарських товаровиробників і населення на найбільш сприятливих для них умовах та за безпосередньою їх участю.

Досягнення стратегічної мети передбачає:

- внесення змін до інститутів (законодавчих актів) у частині взаємовідносин із державою, розробку і прийняття загальнодержавної та регіональних програм розвитку на перспективу (на період 10–15 років);

- активізацію роботи місцевих органів влади щодо розробки регіональних програм, сприяння активізації громадського суспільства через розвиток соціального капіталу;

- відновлення дії державних цільових програм підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів;

- розробку регіональних програм розвитку сільськогосподарської кооперації, спрямованих на розбудову інфраструктури аграрного ринку;

- сприяння організації кооперативних фінансових структур, зокрема банків, запровадження кредитування кооперативів за схемами, що застосовуються для сільськогосподарських товаровиробників під солідарну відповідальність членів кооперативу;

- надання кооперативам майна державної та комунальної власності, що не використовується, на засадах довгострокового безвідсоткового кредиту з правом викупу і без права продажу;

- створення регіональних центрів науково-методичного супроводу розвитку кооперації у вищих навчальних закладах і дорадчій мережі;

- розширення підготовки фахівців у вузах за спеціальностями «кооперативна економіка», «кооперативний менеджмент», «кооперативне право».

Індикаторами оцінки розвитку кооперативів можуть бути показники, що характеризують створення мережі сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів із різними видами діяльності та формування нових робочих місць у кооперативних структурах у сільській місцевості.

Крім того, охоплення сільськогосподарськими кооперативами біля 50% господарств населення. Вирішенням ряду заходів у розвитку інституціональної діяльності кооперативів можливо забезпечити:

- до 2030 року створення 5 тис. сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів (1 кооператив на 2–3 сільських населених пункти);
- зменшення рівня безробіття і створення в сільській кооперативній мережі 50 тис. нових робочих місць;
- досягнення 20-відсоткової частки кооперативної торгівлі в загальному обсязі.

Виходячи з теорії інституціоналізму розв'язання проблеми розвитку кооперації потребує додержання законності створення реальних прав власності, забезпечення виконання договірних умов. Проведення реформ за відсутності «влади закону» веде до інституційного колапсу, а лобування проектів законів, які зорієнтовані на певну групу підприємницьких структур, посилює інституційний спад не тільки розвитку кооперації а і взагалі в суспільстві та перешкоджає сталому розвитку сільських територій.

Створення і функціонування інститутів ринкової економіки, кооперативного руху буде забезпечувати досягнення рівноваги між граничними соціальними витратами, формування соціального капіталу. Головними елементами суперечностей у розвитку кооперативного руху в Україні є принципова невизначеність вибору між альтернативними напрямками подальшого розвитку, високий рівень соціально-економічних витрат менеджменту, відсутність державної політики у розвитку кооперативних відносин, що забезпечує

пріоритети інституціоналізації, слабкість інститутів соціального партнерства та організацій, що координують і регулюють різноспрямовані інтереси соціальних груп (домогосподарства, особисті селянські господарства, підприємства).

Взаємодія інститутів соціально-економічного розвитку відбувається завдяки приватній власності, конкуренції і вільному ціноутворенню. Кооперація виступає інститутом соціального захисту населення, зниження впливу наслідків безробіття. Проте позитивні функції інститутів у розвитку кооперації в Україні не забезпечили ефективної діяльності таких інститутів що практично не забезпечує необхідний рівень ефективності аграрної економіки.

Оскільки наявні інститути не відповідають рівню економічного і соціального розвитку підприємництва, розвиваються посередницькі структури, які в якійсь мірі є підприємницькими адже працюють не в інтересах сільськогосподарських товаровиробників.

6.3. Концептуально-програмні пріоритети розвитку селянських господарств як суб'єктів кооперування

Основою сучасного розвиненого суспільства є заможний середній клас громадян, тому основою українських сімейних громад будуть сімейні ферми й фермерські господарства. Мале та середнього розміру виробництво має бути в однакових економічних умовах із великорозмірним (за прибутковістю, доступом до фінансів, збутових і логістичних потужностей, знань, впливом на формування агровиробничих програм).

Програма розвитку особистих селянських господарств типу сімейних ферм мусить бути стабільною й тривати протягом того часу, поки селяни зможуть забезпечити відповідний дохід від свого виробництва (запровадження кон-

**Автори: Малік М.Й., Мамчур В.А, Штикуляк О.Г.*

курентних моделей господарювання, що передбачають конкуренцію на мінімально конкурентному рівні).

Відновлення стимулів до сільськогосподарського виробництва повинно йти через інтереси виробників, суспільства, інтереси громади і територій. Мотивацією є дохід.

Активізація та самоорганізація розвитку особистих селянських господарств відбувається за напрямками:

– збереження особистими селянськими господарствами до 2 га й сімейними господарствами, що використовують присадибні ділянки, непідприємницького статусу. Земельним кодексом визначено можливість їх розширення до 2 га. Така площа залишається критерієм підприємницького статусу ОСГ, її можна обробляти без систематичного використання засобів великої механізації;

– трансформація ОСГ, що мають у користуванні понад 2 га угідь, у суб'єкти підприємницької діяльності без створення та зі створенням юридичної особи. Необхідними умовами такої трансформації є законодавча норма щодо розширення землекористування особистих селянських господарств за рахунок визнання їх членами земельних часток у випадку, якщо площа господарства становить понад 2 га (але не більше визначеної законом норми), вимагає реєстрації голови господарства як підприємця – фізичної особи (СПД ФО) з наданням йому необхідних преференцій. За нашими підрахунками, близько 190 тис. особистих селянських господарств за сприятливих умов можуть набути статусу підприємців без створення юридичної особи (з огляду на певну забезпеченість засобами виробництва). Формами такої трансформації стануть сімейні ферми м'ясо-молочного напрямку, по вирощуванню свиней, птиці, рослинницькі господарства з виробництва плодів, ягід, овочів та ін.;

– трансформація селянських господарств, що використовують землі понад встановлену законом граничну норму, в малі сімейні фермерські господарства й інші форми сільськогосподарських підприємств. Кількість ОСГ, що можуть набути підприємницький статус зі створенням юридичної

особи (за забезпечення інституційних умов його привабливості) може становити близько 18 тис. господарств площею до 10–15 га та можливостей членів одного сімейного селянського господарства обробити землю без залучення постійних найманих працівників.

Процес трансформації ОСГ в ринкові господарські одиниці є складним економічним процесом. Тому, реалізація відповідних заходів потребує визначення та врахування організаційних особливостей створення сімейної ферми зокрема без статусу юридичної особи (рис. 6.1).

Заходами державної політики щодо підтримки виробничої активності особистих селянських господарств, підтримуваними положеннями й ресурсами, можуть бути: розвиток обслуговуючої сільськогосподарської кооперації; система надання послуг щодо виконання найбільш капіталоемних технологічних операцій із виробництва, зберігання та реалізації вирощеної продукції; включення створених на базі ОСГ суб'єктів підприємницької діяльності до складу першочергових учасників державної фінансової підтримки й запровадження спеціальної програми бюджетної підтримки створенню та розвитку сімейних тваринницьких ферм виділенням коштів на поворотній основі. Реалізація заходів дасть змогу скоротити рівень безробіття, створити у сільській місцевості потенційно 150 тис. робочих місць.

Особисті селянські господарства, в яких наявний виробничий і підприємницький потенціал, є джерелом створення суб'єктів малого підприємництва, що підтверджується концентрацією землі, нарощуванням технічної озброєності, впровадженням нових технологій тощо. Удосконалення законодавчої бази діяльності ОСГ відображає формування об'єктивних соціально-економічних передумов подальшого їх розвитку за напрямками:

- трансформація селянських господарств, які мають землі понад встановлену законом граничну норму, в малі фе-

рмерські господарства та в інші форми сільськогосподарських підприємств;

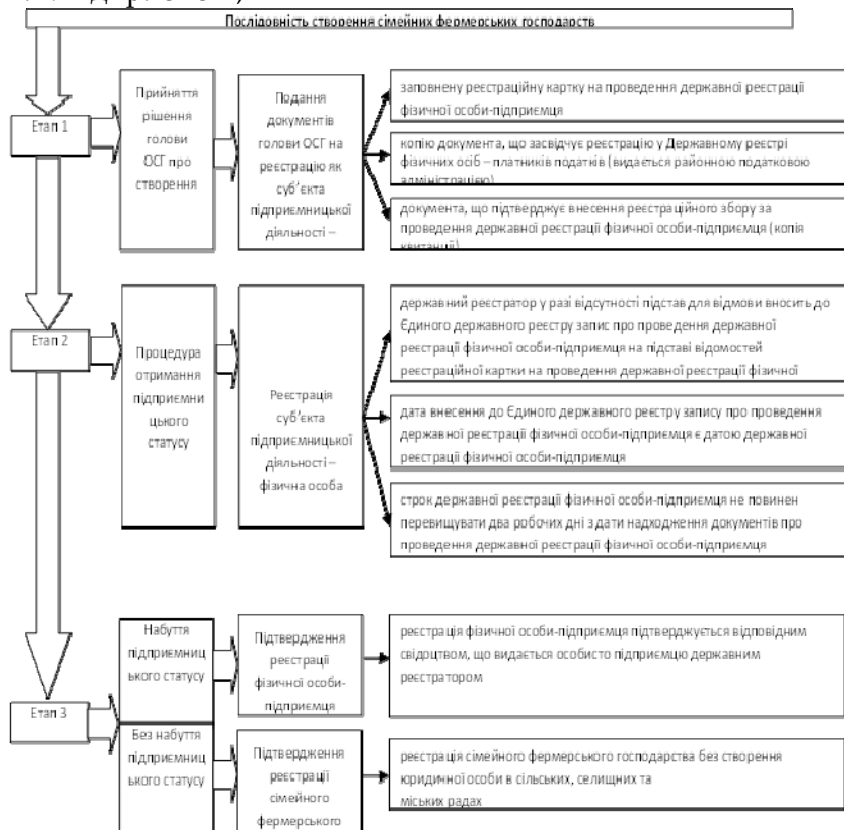

Рис. 6.1. Організаційні особливості створення сімейних ферм без створення юридичної особи*

*Представлено з опублікованих досліджень авторів: [440; 441]

– трансформація ОСГ, що мають у користуванні близько 2 га угідь, у суб'єкти підприємницької діяльності без створення юридичної особи;

– збереження особистими селянськими господарствами до 2 га й сімейними господарствами, що використовують присадибні ділянки, непідприємницького статусу;

- подолання системних викликів соціальної та продовольчої безпеки держави в частині проявів демографічної кризи, скороченні кількості сільських домогосподарств і виробництва ними сільськогосподарської продукції;
- формування активного прошарку сільського населення, готового нести частину соціальної відповідальності за розвиток сільських територій [441].

Згідно прогнозу, що базується на динаміці відповідних показників у 2005-2017 рр., до 2020 р. кількість ОСГ може скоротитися до 3700 тис. од., а їх частка у виробництві валової продукції сільського господарства – до 32%. При збереженні наявних факторів тренду, головним з яких є темпи демографічної кризи на селі, до 2025 року відповідні показники можуть зменшитися до 3300 тис. од. та 21% (рис. 6.2).

Зазначені виклики вимагають реагування заходами економічної аграрної політики з огляду на сучасний, суттєвий внесок особистих селянських господарств у виробництво валової продукції сільського господарства та забезпечення зайнятості українських селян.

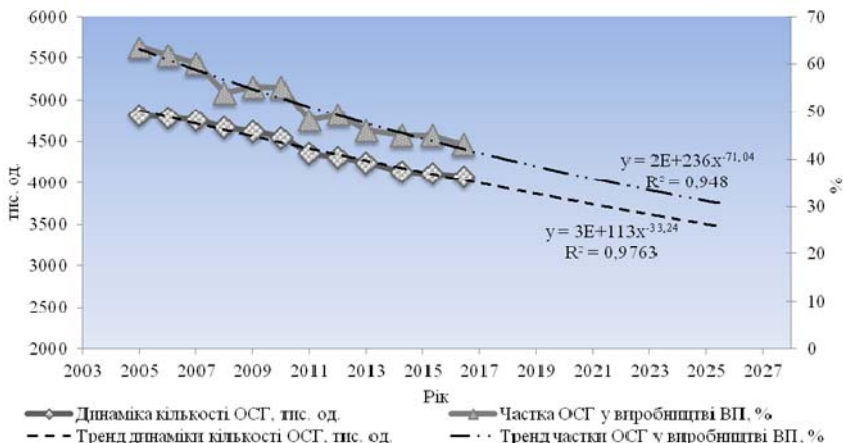

Рис. 6.2 Прогноз кількості ОСГ та їх частки у виробництві валової продукції сільського господарства*

*Представлено за результатами досліджень

Негативні соціально-економічні наслідки скорочення кількості ОСГ посилюватимуться, якщо ті з них, що здійснюються переважно товарне виробництво, не будуть зацікавлені у офіційному підприємницькому статусі.

Це найбільшою мірою стосується господарств, які могли б вести підприємницьку діяльність щодо організації товарного виробництва без створення юридичної особи. Формалізація їх підприємницького статусу вимагає визначення критеріїв їх віднесення до СПД ФО з огляду на відсутність у голів та членів таких господарств інституційно-економічних можливостей виконувати соціальні та фінансові зобов'язання на рівні юридичних осіб (наприклад, фермерських господарств).

Історично зумовлені тенденції діяльності особистих селянських господарств, що підтверджуються даними офіційної статистики щодо концентрації землі, нарощування технічної озброєності, використання сторонньої робочої сили, відображають формування об'єктивних соціально-економічних передумов подальшого їх розвитку за такими напрямками:

1. Трансформація селянських господарств, що використовують землі понад встановлену законом граничну норму у малі фермерські господарства та в інші форми сільськогосподарських підприємств.

Згідно статистичних даних, кількість ОСГ, які здатні набути підприємницький статус із створенням юридичної особи може скласти до 18 тис. господарств.

Відповідний розрахунок виходить із можливості приєднання до таких господарств земельних часток (паїв) подружжя, набутих відповідно до законодавства, або у порядку спадкування загальною площею до 10-15 га та можливостей членів одного сімейного селянського господарства обробити землю без залучення постійних найманих працівників.

Реалізація зазначеного потенціалу ОСГ у розрізі областей та районів вимагає здійснення органами влади та місцевого самоврядування заходів, спрямованих на поліпшення інвестиційного клімату в галузі. Це сприятиме становленню економічної конкуренції в аграрному секторі, стабільності внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції, підвищенню рівня зайнятості та соціальної захищеності селян, наповненню місцевих бюджетів та інфраструктурному розвитку сільських територій.

2. Трансформація ОСГ, що мають у користуванні понад 2 га угідь, у суб'єкти підприємницької діяльності без створення юридичної особи (СПД ФО).

Необхідними передумовами такої трансформації є законодавча норма, що розширення землекористування особистих селянських господарств за рахунок приєднання їх членами земельних часток (паїв) у випадку, якщо в його результаті площа господарства становить понад 2 га (але не більше визначеної законом норми), вимагає реєстрації голови господарства в якості підприємця-фізичної особи (СПД ФО) з наданням йому необхідних преференцій в частині режиму оподаткування, залучення виробничих ресурсів тощо.

Близько 190 тис. особистих селянських господарств за сприятливих умов можуть набути статус підприємців без створення юридичної особи. Формами такої трансформації стануть сімейні ферми м'ясо-молочного напрямку, по вирощуванню свиней, птиці, рослинницькі господарства тощо.

Одним із головних завдань пропонованої програми є стимулювання трансформації зазначених господарств через впровадження механізмів державної допомоги на придбання малої техніки та обладнання, будівництво господарських будівель і споруд, забезпечення маркетингових можливостей таких господарств на ринках продукції й засобів виробництва.

3. Збереження особистими селянськими господарствами до 2 га та сімейними господарствами, що використовують присадибні ділянки, непідприємницького статусу.

Статистичні дані підтверджують абсолютну чисельну перевагу таких господарств як форми самостійного забезпечення селянських родин продуктами харчування. Земельним кодексом визначена можливість їх розширення до 2 га. Така площа має залишитися фізичним критерієм неприйнятності статусу ОСГ. В цілому вона може бути оброблена без застосування засобів великої механізації.

Заходами державної політики щодо підтримки їх виробничої активності ОСГ, підтримуваними положеннями та ресурсами, передбаченими відповідною програмою, є розвиток обслуговуючої кооперації та системи надання послуг щодо виконання найбільш капіталоемних технологічних операцій з виробництва, зберігання та реалізації виробленої продукції (рис. 6.3).

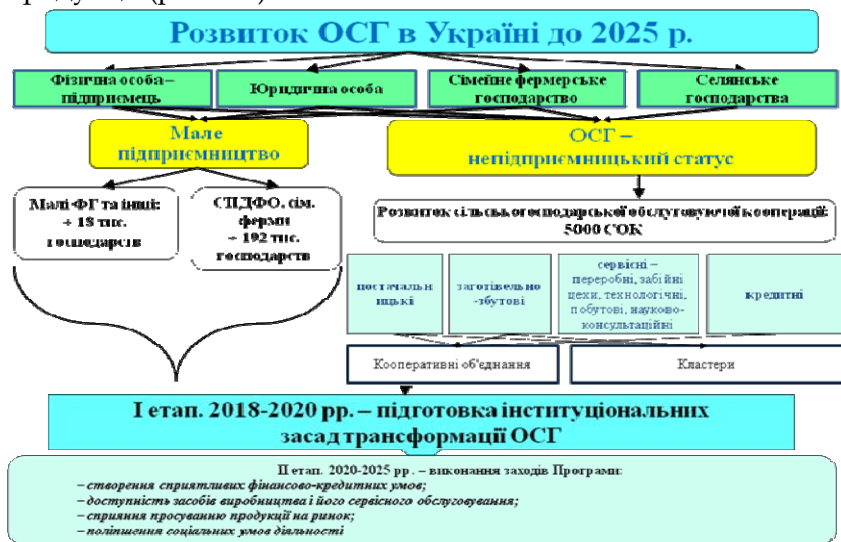

Рис. 6.3. Складові пропонованої програми розвитку особистих селянських господарств*

*Представлено за результатами досліджень

Відсутність дієвої підтримки обслуговуючої кооперації ОСГ здатна послабити потенціал підприємницьких зусиль

малих товаровиробників, обмежити перспективи їх виробничої та соціальної активності. Адже підприємницька діяльність господарств населення здійснюється як самостійно, так і на умовах кооперації.

Напрями та механізми розвитку особистих селянських господарств:

В частині удосконалення законодавчих умов діяльності: внесення змін і доповнень до законодавчих актів стосовно забезпечення передумов добровільного переходу ОСГ у статус суб'єктів підприємництва (без створення, або із створенням юридичної особи); прийняття зобов'язальних норм, що вимагають реєстрації членами ОСГ суб'єкта підприємницької діяльності після досягнення господарством встановлених законодавством граничних критеріїв (площі більше 2 га – оформлення СПДФО, перевищення площі 15 га та/або вартості реалізованої продукції 200 тис. грн. – створення юридичної особи); законодавче забезпечення створення системи реєстрації ОСГ, сімейних ферм та інших СПД, створюваних на їх основі; законодавча формалізація зайнятості членів ОСГ, системи їх соціального та пенсійного страхування.

В частині створення сприятливого податкового режиму, умов пенсійного забезпечення та державної підтримки: збереження режиму майнового оподаткування ОСГ, що залишаються у непідприємницькому статусі; звільнення від оподаткування створених на базі ОСГ підприємств (включаючи пільгове) на термін від 3 до 5 років; пільгове оподаткування ОСГ та створених на їх базі СПД при купівлі сільськогосподарської техніки, обладнання, засобів захисту та інших виробничих ресурсів; податкове стимулювання зустрічних поставок продукції в рахунок купівлі техніки та інших засобів виробництва (в т.ч. на умовах розстрочки платежів); впровадження прискореної амортизації та інших стимулів оновлення капітальних засобів виробництва суб'єктами підприємництва, створеними на базі ОСГ; фор-

мування стимулюючих механізмів щодо сплати пенсійних внесків та участі членів ОСГ у пенсійних програмах; формування пенсійних внесків СПД ФО, створених на базі ОСГ як відсотка від суми вирученої продукції; включення створених на базі ОСГ суб'єктів підприємницької діяльності, а також створених ними обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів до складу першочергових (пріоритетних) учасників програм державної підтримки; розробка спеціальної програми бюджетної підтримки створення та розвитку сімейних тваринницьких ферм на базі ОСГ, включаючи ті, що не набули статусу СПД.

В частині забезпечення доступності засобів і послуг щодо виробництва сільськогосподарської продукції та його організації: організаційна та фінансова підтримка створення СОК, що надають послуги своїм членам в частині виконання найбільш капітало- та трудомістких операцій щодо вирощування сільськогосподарської продукції з низьким рівнем ринкової окупності; стимулювання розвитку системи сервісного технічного обслуговування засобів виробництва ОСГ і створених на їх базі СПД через організаційну та фінансову підтримку відповідних СОК та малих підприємств; державна підтримка розвитку системи ветеринарного обслуговування, запліднення та забезпечення продовольчої безпеки споживачів в частині надання необхідних послуг, контролю якості продукції ОСГ та створених на їх базі суб'єктів аграрного мікропідприємництва; податкове та фінансово-кредитне стимулювання технічного оснащення особистих селянських господарств та створених на їх базі СПД через побудову під'їзних шляхів, пільгове оподаткування лізингу, часткову компенсацію витрат на будівництво гноєсховищ, сечозбірників, міні-цехів, сушарок, кредитів на придбання тракторів, зернозбиральних комбайнів, охолоджувальних та очисних пристроїв, доїльних апаратів, іншої техніки та обладнання; стимулювання іноземних інвестицій у вітчизняне виробництво засобів сільськогосподарської те-

хніки та обладнання через створення спільних підприємств, придбання відповідних ліцензій за кордоном, сприяння виробництву високоякісних універсальних міні-тракторів тяглового класу 0,2-0,6-0,9 т.с. (з відповідним набором робочих машин), а також інших технічних засобів, що не виробляються в Україні.

В частині сприяння просуванню продукції, виробленої ОСГ і створеними на їх базі суб'єктами підприємництва: формування системи моніторингу аграрного ринку та збуту (заготівлі) сільськогосподарської продукції на мікрорівні (села, району) для обслуговування особистих селянських господарств, а також малих сільськогосподарських підприємств на кооперативних засадах із залученням коштів державної підтримки; створення та підтримка інтегрованого веб-ресурсу для інформування учасників ринку про обсяги виробництва та потенціал реалізації продукції ОСГ і створених на їх базі СПД; організаційне та науково-методичне сприяння розвитку заготівельних підприємств та кооперативів збуту сільськогосподарської продукції; організаційне та методично-правове забезпечення створення кластерних об'єднань в частині цільового характеру виробництва продукції, вирощуваної ОСГ та створеними на їх базі СПД, її зберігання, переробки та реалізації; реалізація програми створення й розвитку державної системи сільськогосподарського дорадництва.

В частині поліпшення соціальних умов діяльності ОСГ і створених на їх основі суб'єктів підприємництва: пропагування суспільного значення та престижу підприємницької діяльності через громадські організації та ЗМІ, інформування селян щодо переваг та порядку його здійснення; розвиток системи професійної орієнтації, розробка та реалізація програм залучення та підготовки сільської молоді до ведення ОСГ та здійснення підприємництва на селі; розробка й реалізація програми підтримки ОСГ та створених на їх базі СПД в частині побудови житла й сприяння формуванню відокрем-

лених фермерських садиб; підвищення рівня обслуговування сільських жителів, сприяння зеленому туризму та підприємництву у несільськогосподарській сфері на селі, розвитку торгової мережі, побутових закладів, народних промислів тощо; організаційно-методична і фінансова підтримка програм культурного розвитку сільських територій, мережі культурно-освітніх закладів та закладів охорони здоров'я.

З метою підвищення продуктивності особистих селянських господарств та переходу частини з них на ведення товарного виробництва у статусі суб'єктів підприємницької діяльності пропонується започаткувати з 2018 р. здійснення довгострокової державної програми розвитку сімейних ферм, яка передбачає надання державної підтримки для здійснення інвестиційних проєктів з будівництва молочнотоварних ферм у формі компенсації частини капітальних витрат за рахунок державного і місцевих бюджетів. Зазначена програма має передбачати визначення головних критеріїв сімейних ферм, які б включали:

1. Така форма має максимально спростувати процедури реєстрації та здійснення товарного виробництва сільськогосподарської продукції. Зокрема, це стосується підприємницької діяльності без створення підприємства (юридичної особи), без виділення часток співвласників господарства, а також спрощеного режиму оподаткування і звітності;

2. Сімейна ферма має об'єднувати малих сільськогосподарських товаровиробників як офіційних учасників прозорих аграрних ринків, упереджуючи їх цінові втрати, упорядковуючи їх доступ до державної підтримки та вирішуючи проблеми соціального (зокрема, пенсійного) забезпечення самозайнятих членів селянських сімей;

3. Сімейна ферма має бути ідентифікована як господарство, що (на відміну від особистого селянського) веде товарне виробництво;

4. Сімейна ферма має діяти на основі переважного використання праці членів сім'ї, які погодилися спільно вести товарне виробництво. Додаткове залучення робочої сили має здійснюватися для виконання разових сезонних робіт.

Відтак, головними ідентифікаційними характеристиками сімейних ферм могли б бути: граничні норми площі використовуваних земельних ділянок; гранична норма виручки від реалізації власної продукції; гранична норма залучення робочої сили на разові сезонні роботи по договорах; визначення голови господарства, членів господарства та використання спільної сумісної власності для його ведення на основі спільної заяви членів сім'ї, які мають намір визначити створену сімейну ферму як основне місце своєї зайнятості; визначення членів сімейної ферми як осіб першого і другого ступеня спорідненості, які мають взаємні права та обов'язки, відповідно до ст. 3 Сімейного Кодексу України; визначення голови господарства як особи, яка представляє господарство у зовнішніх ринкових та офіційних відносинах здійснюється на основі його реєстрації СПД - фізичною особою; встановлення форм діяльності сімейної ферми (її голови) – виробництво, переробка та реалізація сільськогосподарської продукції, а також надання відповідних послуг громадянам і юридичним особам в обсягах, що не перевищують визначених законом граничних норм грошових надходжень; визначення голови сімейної ферми як податкового агента та платника соціальних внесків членів господарства; практичне визнання сімейних ферм як рівнозначних об'єктів державної підтримки.

Для ідентифікації сімейної ферми як організаційно-правової форми, відмінної від особистих селянських господарств до Закону України «Про особисте селянське господарство (ст. 5) та Земельного кодексу України (ч. 2 ст. 121) потрібно буде внести одну зміну: збільшення площі використовуваної ОСГ землі за рахунок виділених на місцевості

земельних ділянок для ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

До Земельного кодексу мають бути внесені також доповнення, що використання для ведення товарного сільськогосподарського виробництва земельних ділянок загальною площею більше 2 га вимагає створення сімейної ферми, а більше встановленої законом норми – сільськогосподарського підприємства. Такий напрям розвитку ОСГ має декілька переваг. По-перше, ліквідується прогалина у загальному ланцюгу багатуокладності сільськогосподарського виробництва, що виник із прийняттям у 2002 році нової редакції закону про фермерські господарства. Із законодавчого поля зникла сімейна форма фермерства, що не потребує створення підприємства. По-друге, фермерство зможе розвиватися шляхом трансформації ОСГ, що ведуть товарне виробництво.

По-третє, сімейні ферми матимуть можливість розширення і зростання через наступне створення фермерських господарств (підприємств).

Для забезпечення подальшого розвитку особистих селянських господарств необхідно розвивати їхнє кооперування при створенні простих організаційних структур, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, сімейних ферм.

За побудови ефективних механізмів стимулювання інституціоналізації, трансформації та розвитку кооперативних відносин особистих селянських господарств, українці можуть не тільки підвищити свою продовольчу безпеку, а й стати найбільшими постачальниками своєї продукції на зарубіжні ринки, оскільки ця продукція має високий експортний потенціал.

6.4. Інституційна координація розвитку інтеграційних процесів*

Інституціональні зміни у розвитку аграрної економіки відбуваються під впливом фундаментальних постулатів світової економічної науки та інституціоналізації передової практики. Оцінка інституціональних умов розвитку інтеграційних процесів у аграрній сфері економіки вказує на розбалансованість інститутів і інституцій у забезпеченні функціонування кооперативних і інтеграційних структур. Дослідження інституціональних ознак економіки у сфері інтеграційних процесів фокусують увагу на проблемах, які є відправною точкою взаємодії соціально-економічного розвитку. Інституціональні проблеми поєднують у собі економічні, соціальні та правові питання. Особливо це стосується таких інтегрованих структур як кластери і кооперативи [417].

Однією з найбільш складних задач інституціональної політики на сучасному етапі є обґрунтування змін які відбуваються у розвитку виробничих структур. Важливою є вирішення проблеми обезземелення селян і подолання безробіття. Вирішення питань інституційного забезпечення особистих селянських і фермерських господарств, формування інституцій у розвитку соціального капіталу і кооперативів, необхідності позитивного відновлення умов для підвищення рівня сільського життя.

Завданням інститутів і інституцій є обґрунтування необхідності підтримки з боку держави особистих селянських господарств, фермерських господарств і сільськогосподарських підприємств які підтримують розвиток територій і сільської поселенської мережі. Забезпечити підтримку і сприяти розвитку коопераційних і інтеграційних процесів в

* Автори: Малік М.Й., Штикуляк О.Г., Лузан О.Ю.

сфері виробництва, зберігання, переробки і збуту сільськогосподарської продукції.

В умовах що склалися в аграрній сфері економіки кращі умови для виробництва продукції з застосуванням інноваційних технологій мають великі агропромислові інтегровані структури холдингового типу. Вони володіють власними фінансовими інститутами, або тісно з ними зв'язані, володіють капіталом і доступом до довгострокових фінансових запозичень і можливостями зайняти значну частку продовольчого ринку. Тим самим вони обмежують доступ на ринок малим і середнім підприємствам та особистим селянським господарствам. Ці процеси швидко розвиваються в галузях які піддаються індустріалізації і вимагають мінімальних затрат праці (зернові, птахівництво, технічні культури). При цьому не враховуються вимоги екологічної, продовольчої і національної безпеки. З економічної, соціальної і політичної точок зору перевагу при розвитку інтеграційних процесів слід надавати таким формам господарювання в яких безпосередньо зайняти сільськогосподарською діяльністю, були б власниками виробленої ними продукції і прибутку. До таких можна віднести кооперативну систему: виробничу і обслуговуючу.

Функціональна змістовність економічних відносин інституціональна за змістом та принципами організації господарських взаємодій, вона наслідуює принципи системності, саморегулювання і конкуренції учасників, кожен з яких намагається якнайповніше реалізувати свій вибір в умовах обмеженості ресурсів, а не вимагає від держави втручання аби збалансувати інтереси учасників інтеграційних процесів (виробників, споживачів, держави).

Інститути у своїй сукупності формують інституціональне середовище або інституціональну систему де зреалізуються транзакції економічних агентів. Економічні відносини й інституціональне середовище глибоко взаємопов'язані, адже інститути формують умови економічних відносин, а

відносини здатні змінити інститути. Саме у цьому діалектика зв'язку і природа «економічності» інститутів.

Економічна природа суспільних інститутів у тому, що вони забезпечують господарські взаємодії та задоволення потреб в рамках певних традицій, які набули відповідної форми.

Модель інституціональної системи, форми і методи управління економікою, визначають поведінку її учасників, а значить формують перспективи ефектів на усіх рівнях суспільного буття. Особливими інституціональними утвореннями, які будуються на основі інтеграційних відносин є кластери.

До інститутів кластеризації слід віднести організацію, управління, інтеграцію, конкуренцію, довіру. Головними ознаками кластера є: наявність суб'єктів щодо діяльності, ідея, формалізація відносин суб'єктів, спільний інтерес і відносна незалежність.

Розуміння сутності кластера як інституту зводиться нами до того, що це організаційно оформлена система правил і норм, традицій, формальних та неформальних утворень, яка покликана забезпечити певний соціально-економічний ефект у відповідних інституціональних умовах. Теоретичні підвалини функціонування інституту кластеризації є багатогранними і багатоаспектними, проте це лише модельна концепція організації соціально-господарських систем. Вважаємо, що кластером може вважатися лише ринкова структура, яка заснована на добровільних, конкурентних засадах, без адміністрування зверху. Тому не слід і не зовсім вірно було б вважати кластерами будь-які об'єднання, тут слід враховувати головні принципи кластеризації - спеціалізація, спорідненість, конкурентність, наявність спільної мети в учасників кластерного об'єднання.

Кластер має забезпечити спільні інноваційні зрушення для його учасників, інакше таке об'єднання не потрібне для його учасників. В основі кластеризації - об'єктивна економічна доцільність, інноваційність, синергетичний ефект. Для

створення кластера потрібна мотивація, зокрема організаційний інтерес. Тут має бути застосований принцип незалежності, якщо наприклад об'єднання суб'єктів відбулося за рахунок і навколо капіталу окремої людини, то таке об'єднання кластером можна називати з трудом. В загальному розумінні, як квінтесенція різноаспектних теоретичних положень, кластер, на наше переконання - це додатковий спосіб організації економіки та принцип здійснення державної політики в регіонах.

Повертаючись до теорії кластеризації зазначимо, що у довідковій літературі кластер означено як: гроно, букет, щітка або група, скупчення, зосередження (людей, предметів) чи бджолиний рій; це і математичний термін, що позначає фізично близьке розташування логічно пов'язаних об'єктів у межах однієї області; в економіці - це близьке розміщення логічно пов'язаних об'єктів в одній галузі.

Кластерний механізм розвитку економіки є особливим за своїми суспільно-функціональними ознаками, адже уможливорює всебічну системну активізацію інноваційних процесів. Кластер як агломерація фірм створює конкурентні переваги для учасників, які зокрема є географічно близьким й спорідненими за цільовими орієнтирами. Означена система інтеграції агентів ринку детермінує їх об'єднання задля ведення спільної діяльності на більш конкурентних засадах. Також кластер можна вважати новою формою діалогу між зацікавленими суб'єктами соціально-економічного процесу, кожен з яких бачить у об'єднанні зусиль власну вигоду. Вигода позиціонується як наслідок: завоювання сильних конкурентних позицій на ринку; створення умов для активізації інвестування; спеціалізації; кооперації; високого рівня зацікавленості на певній території; координації маркетингу товарів і послуг.

Учасниками кластеру зазвичай виступають об'єктивно зацікавлені суб'єкти приватного, суспільного, державного

сектору, які формують специфічний економічний простір. В теорії економічної науки і у практиці функціонування кластерів виділяють наступні їх типи: дискретні (об'єднують малі і середні компанії); прогресні (включають підприємства процес них галузей); інноваційні (підприємства науково-інноваційної сфери); туристичні (організації туристичної індустрії); транспортно-логістичні (транспорт, логістика, торгівля); змішаних типів. Модельні концепції кластерів сформовані за національними критеріями - японська, італійська, фінська, північноамериканська, індійсько-китайська, радянська. За певних інституціональних умов кластерна модель може виявитися оптимальною.

Для сільського господарства й аграрного сектору загалом, створення кластерів може виявитися ефективним механізмом усунення цілого комплексу соціально-економічних негативів, які стосуються зокрема сільських територій. Кластери сприятимуть задіянню потенціалу регіонів і активному комунікативному супроводженню їх зв'язку. Це може бути якісно-новий підхід до побудови загальнодержавної політики щодо розвитку різних за спеціалізацією районів для більш повного врахування як галузево-виробничих особливостей, а також вирішення найбільш болючих соціально-економічних проблем.

Кластери створюють критичну масу необхідну для конкурентного успіху - «підприємництво - уряд», «підприємництво - інститути». Вони впливають на підвищення продуктивності суб'єктів господарювання, здатності до інновацій у підприємницькій діяльності; забезпечують розширення діяльності і дезінтеграцію; синергетичний ефект.

Кластер є концентрація підприємств у географічній точці, ефект конкурентоспроможності, високий рівень кооперування. Інтеграційний механізм щодо кластеризації інституціоналізується навколо і за рахунок формування організаційно оформленої системи обміну нововведеннями та інформацією між учасниками. Головним результируючим чин-

ником (ефектом) від створення кластеру є оптимізація трансакційних витрат, тобто витрат обміну.

В методологічному плані виділимо необхідні умови функціонування кластера: конкуренція, вільне ціноутворення, стабільний грошовий обіг, економічна самостійність і відповідальність підприємств перед споживачем й учасниками об'єднань.

Кластер повинен поступально підпорядковуватися інтересами створення на кожній даній сільській території, сільській громаді. Таким чином, інститути кластеризації є консолідуючим елементом інноваційного розвитку економічних систем.

Економічні відносини — це сукупність відносин між окремими суб'єктами в процесі виробництва та привласнення матеріальних чи інших благ у всіх сферах відтворення на засадах співробітництва. Економічні відносини реалізуються через економічні інтереси відповідних суб'єктів, які вступають у певні зв'язки, і через ці взаємовідносини реалізується економічна зацікавленість підприємств і організацій у спільній діяльності та одержанні максимального ефекту від використовуваних засобів виробництва.

Завдання інституціональної політики пов'язані з подоланням тенденції обезземелення селян та (розповсюдженням) розширенням найманої праці з необхідністю підвищення (відновлення) привабливості сільського способу життя з врахуванням зміни соціально-економічних умов, можливістю використання досягнень НТП та створення розвинутої соціальної інфраструктури (охорона здоров'я, освіта, культура, відпочинок).

Держава зобов'язана підтримувати всі категорії господарств на умовах рівного доступу до фінансових і матеріально-технічних ресурсів, сприяти розвитку кооперації та інших інтеграційних процесів.

В даний час в аграрній сфері з розвитком агрохолдингів зростають можливості у виробництві продукції на основі інноваційних технологій крупними агропромисловими фо-

рмуваннями . які мають власні фінансові структури і володіють достатнім капіталом і доступом до довгострокових вливань. Такі структури мають можливості контролювати значну частину агропродовольчого ринку і тим самим обмежити доступ іншим сільськогосподарським і малим підприємствам, і організаціям, і особистим селянським господарствам. Цей процес інтенсивно розвивається в галузях які застосовують індустріальні технології.

Проте, ці структури у своїй діяльності не завжди враховують екологічну, соціальну і економічну доцільність яка передбачає оптимальне розміщення виробництва по території і в обсягах, що забезпечують соціально-економічну стабільність, раціональне використання земельних ресурсів і розміщення сільськогосподарського виробництва з врахуванням природно-економічних умов. Аграрна державна політика повинна бути направлена на стимулювання малих і середніх за розмірами виробництва сільськогосподарських товаровиробників.

Перевагу слід надавати організаційно-правовим структурам в яких безпосередньо зайняті сільськогосподарською діяльністю були б і власниками виробленої продукції і прибутку. Сюди відносяться кооперативна система і фермерські господарства. Тому на період до 2020 року стратегічним напрямом аграрної політики повинна бути підтримка кооперативних форм як у виробництві, так і в обслуговуванні аграрних товаровиробників (переробка, зберігання, реалізація, торгівля сільськогосподарською продукцією, кредити, матеріально-технічне забезпечення та інші послуги).

Кооперативна система реалізації сільськогосподарської продукції у 2025 році за дотриманням відповідних умов розвитку може займати не менш 10% загального обсягу.

Передумовами для розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів в Україні є понад 300 тис. особистих селянських господарств, що виробляють товарну продукцію, а бли-

зько 4,0 млн - для власного споживання, 31 тис. фермерських господарств і 16 тис. сільськогосподарських підприємств.

Площа землекористування особистих селянських господарств становить 6,6 млн га, з них для ведення товарного виробництва - 2,7 млн га, особистого селянського господарства - 2,9 млн га, налічується 2,6 млн голів худоби, у т.ч. майже 1,6 млн голів корів. Це потенціал, а фактично при інституційному забезпеченні може бути реалізований у розвиток кооперації на селі.

Важливе значення для розвитку, сільськогосподарської обслуговуючої кооперації має співробітництво з підприємствами споживчої кооперації, що забезпечить стабільне надходження сировини до переробних підприємств споживчої кооперації, використання торговельної мережі. Таке співробітництво можливе у формі спільної заготівлі, збутової діяльності та переробки сільськогосподарської продукції.

В міру розвитку кооперації будуть формуватися вертикально-інтеграційні кооперативні об'єднання (союзи) з пірамідальною структурою - національних кооперативних структур, які будуть представляти інтереси своїх членів на всіх рівнях управління. Перспективним напрямом може бути розвиток інтеграційних зв'язків між кооперативами і приватними агропромисловими формуваннями (агрофірмами, агрохолдингами), що може, при зміні законодавчої бази, призвести до створення кооперативно-державних підприємств.

Розвиток кооперації повинен стати одним з важливих напрямків аграрної політики в галузі інституціональних перетворень. Тому доцільно розробити і прийняти Державну цільову програму розвитку сільськогосподарської кооперації.

Інституціональна система регулювання економіки повинна базуватися на принципах: системності; справедливого розподілу прав і обов'язків учасників ринку; узгодженості внутрішньодержавних інституцій (правил гри) із міжнародними нормами; рівноконкурентного доступу економічних

агентів до обмежених ресурсів державної підтримки; забезпечення мінімізації дискримінаційного впливу постачальників ресурсів на відтворювальні процеси в галузі.

Інституціональне забезпечення інтеграційного розвитку економіки концентрує зусилля держави навколо невирішених завдань, серед яких нами визначено базисні й похідні.

Базисні: формування ефективного інституту праці; дієвого інституту власності; прогнозованого інституту управління і влади.

Похідні: удосконалення державних регуляторних інститутів; розвиток інституту організації ринку і підприємництва; розвиток інституту конкуренції і конкурентоспроможності; розвиток інституту маркетингу; розвиток ринкової інфраструктури та кооперативної системи (як системи спеціалізованих інститутів); розвиток інституту соціального капіталу.

Інституціональні трансформації за останні роки в цілому позитивно впливають на розвиток аграрної економіки забезпечуючи відповідну динаміку збільшення валової продукції. Підтвердженням позитивних зрушень в інституційній структурі розвитку і регулювання в аграрній сфері є те, що сільське господарство навіть в умовах кризи забезпечує позитивний баланс показників соціально-економічного розвитку села. Проте залишаються невідповідності в діяльності інституцій.

Вважаємо, що інституціональна структура забезпечуватиме виконання заходів з регулювання аграрної сфери за умови: визначення і прогнозування потенціалу аграрної системи на всіх рівнях її функціонування; моніторингу розвитку агровиробників і доведення їх до регуляторних органів удосконалення економічних відносин інтеграційних формувань; інформаційно-консультаційного забезпечення учасників ринку; оцінки конкурентних переваг і можливостей виходу виробників на зовнішні ринки.

ПІСЛЯМОВА*

У процесі дослідження здійснено узагальнення теоретичних та методологічних засад кооперації та інтеграційних відносин, а також аналіз сучасного стану цих процесів в аграрному секторі економіки України, запропоновано концептуальні пропозиції вирішення проблем.

Аналіз розвитку кооперації та інтеграційних відносин в аграрному секторі економіки в умовах трансформацій свідчить про суперечливість інституційної бази господарської діяльності, що призводить до зменшення кількості кооперативних суб'єктів господарювання, концентрації земельних ресурсів на основі довгострокової оренди, відмежування аграрного бізнесу від соціального розвитку сільських територій, непрозорої діяльності, зокрема кооперативних структур.

Дослідження інституційних засад кооперації та її функціонування як механізму економічного саморегулювання дають підстави стверджувати, що кооперація не має достатньої інституційної підтримки для свого розвитку. Як наслідок, кількість кооперативів постійно зменшується, а переважна їх більшість здійснює діяльність у квазікооперативних формах.

Вважаємо, що кооперативна система взаємодії економічних агентів в агросекторі має включати загальнодержавні програмні заходи щодо інституційної адаптації моделі багаторівневої кооперації як механізму ринкового саморегулювання, особливої форми інтеграції. Інституційний механізм регулювання підприємництва і кооперації включає в себе систему базових та похідних інституцій, правил, традицій, організацій та установ, завдання яких полягає у визначенні норм поведінки суб'єктів економіки задля задоволення індивідуальних і суспільних цілей у системі виробництва та обміну товарів і послуг.

* Автор: Малик М.Й.

Напрями створення умов, сприятливих для розвитку кооперації та інтеграції в сільській місцевості включають відповідні заходи організаційно-правового змісту:

Дерегуляція підприємницької діяльності у галузі:

- формування інституцій та інфраструктури розвитку підприємництва та кооперації, інституційне забезпечення свободи і заздалегідь визначених критеріїв відповідальності суб'єктів економічних транзакцій;

- обмеження трансакційних витрат як фактору стримування розвитку підприємництва, модернізація системи "публічних послуг";

- створення інституційних передумов оптимізації структури власності аграрних підприємств, забезпечення економічної свободи/ відповідальності їхніх співвласників, її спрямованості на капіталізацію та впровадження інновацій;

- спрощення процедури злиття/поділу підприємств. Визначення їх як правочинів, що легітимізують трансформацію існуючих СПД, а не ліквідацію-створення;

- формування ринку корпоративних прав в аграрному секторі, забезпечення транспарентності правочинів щодо підприємств (їхніх часток) як об'єктів власності через формування і підтримку відкритих реєстрів, системи їх адекватної ринкової оцінки і оподаткування відповідних трансакцій;

- розвиток кредитного обслуговування суб'єктів малого підприємництва на селі, забезпечення правової ліквідності власності як об'єктів застави;

Інституційна та економічна підтримка ринкової активності сільськогосподарських підприємств:

- визначення статей, умов і розмірів державної підтримки сімейних ферм і сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів у частині понесення ними капітальних витрат на забезпечення виробництва і збуту сільськогосподарської продукції;

- створення умов для підвищення конкуренції сільськогосподарських товаровиробників на господарському, регіо-

нальному та міжнародному рівнях, подолання обмежень руху товарної продукції;

- визначення малих товаровиробників виключними об'єктами державної підтримки суб'єктів підприємництва на селі;

- підтримка експортної діяльності суб'єктів підприємництва, визначення СОК суб'єктами експортно-імпортних операцій;

- створення інституційних передумов диверсифікації підприємницької діяльності на селі;

- підтримка несільськогосподарської підприємницької діяльності на селі – сфери послуг, народних промислів і ремесел, малих заготівельних, переробних та харчових підприємств, сільського і зеленого туризму через: розвиток ринкової інфраструктури; спрощення процедур доступу суб'єктів несільськогосподарського підприємництва до використання державного та комунального майна і землі; його наукову та інформаційно-консультаційну підтримку;

Розвиток конкурентної політики:

- законодавче визначення *аграрних* товарних ринків з метою створення інституціонального середовища конкурентної поведінки суб'єктів господарювання;

- удосконалення договірних відносин незалежних товаровиробників (кооперативів зі збуту продукції) з підприємствами переробної галузі та торговельними мережами з метою скорочення трансакційних витрат;

- підтримка СОК як форми інтеграції малих товаровиробників, розвиток на цій основі конкуренції всіх форм господарювання на селі;

- заходи щодо розвитку внутрішнього ринку, конкурентоздатності продукції малих форм господарювання, кооперативів;

- розробка та впровадження місцевих програм розвитку кооперації; підтримка розвитку несільськогосподарської кооперації в сільській місцевості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 15 найбільших світових виробників молочної продукції. URL : <http://agronews.ua/node/24090> (Accessed data : 18 June 2017).
2. Al-Tabbaa Omar, Ankrah Samuel Social capital to facilitate 'engineered' university-industry collaboration for technology transfer : a dynamic perspective. *Technological Forecasting and Social Change*. 2016. Vol. 104. – Pp. 1-15.
3. Barton D. Cooperatives in Agriculture / Edited by Cobik. Englewood Cliffs. New Jersey. USA. 1989. P. 23.
4. Becker G.S. Investment in Human Capital : A Theoretical Analysis. *The Journal of Political Economy*. 1962. Volume 70. Issue 5, Part 2: Investment in Human Beings. PP. 9-49.
5. Bedford D., Ford E., Pobshushy E. Cooperative Values in a Changing World. CASC, 1993, Veabook.
6. Bundesregierung. Energiewende. URL: <https://www.bundesregierung.de/Content/DE/StatischeSeiten/Breg/Energiekonzept/0-Buehne/buehnenartikel-links-energiewende-im-ueberblick.html> (Accessed data : 22 July 2017)..
7. Burt R. Structural Holes the Social Structure of Competition. Cambridge : MA, 1992. 324 p.
8. Coleman J.S. Foundations of Social Theory. Cambridge, Mass. : Belknap Press of Harvard University Press, 1990. 993 p.
9. Cook M. L. The Future of U.S. Agricultural Cooperatives : A Neo-Institutional. *Approach American Journal of Agricultural Economics*. Vol. 77. 153 - 159.
10. Die deutschen Genossenschaften 2017. Entwicklungen - Meinungen - Zahlen. Der Berichts. URL: https://www.dzbank.de/content/dam/dzbank_de/de/library/presselibrary/pdf_dokumente/DeutGeno_2017_Leseprobe.pdf (Accessed data : 06 June 2016).
11. Оуэн Р. Избранные сочинения. [Електронний ресурс] / Р. Оуэн ; Перевод с английского и комментарий

С. А. Фейгиной // Публичная библиотека – Электрон. дані. – Москва-Ленинград : Издательство Академии Наук СССР, 1950. – Академия наук СССР. Серия “Предшественники научного социализма”. – Том 2. – Режим доступа : http://publ.lib.ru/ARCHIVES/O/OUEN_Robert/_Ouen_R..html#002.

12. Erneuerbare Energien in Zahlen. Nationale und internationale Entwicklung im Jahr 2016. URL: https://www.bmwi.de/Redaktion/DE/Publikationen/Energie/erneuerbare-energien-in-zahlen-2016.pdf?__blob=publicationFile&v=8 (Accessed data : 17 April 2016).

13. Fourier Ch. Théorie des quatre mouvements. Paris: *Presses du reel*. 1998. pp. 539-542.

14. Gesetz betreffend die Erwerbs und Wirtschaftsgenossenschaften. Der Fassung der Bekanntmachung vom 16.10.2006 und 17.07.2017: Ein Service des Bundesministeriums der Justiz und für Verbraucherschutz. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/geng/index.html> (дата звернення : 15 March 2017).

15. Gesetz für den Ausbau erneuerbarer Energien 2014 (EEG) / Bundesrepublik Deutschland (Gesetz für den Vorrang Erneuerbarer Energien). URL: <https://dejure.org/gesetze/EEG> (Accessed data: 27 Feb 2017).

16. Greer D. Industrial organization and Public Policy. 2nd edition, London, 1984.

17. Hanifan L.J. The rural school community center. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1916. No. 67. pp. 130–138.

18. Hans-H. Münkner. Cooperative Principles and Law. Marburg. 1989

19. Hoogendoorn B., Van der Zwan P., Thurik R. Sustainable Entrepreneurship: The Role of Perceived Barriers and Risk. *Journal of Business Ethics*. 2017. pp. 1–22.

20. Jennings C. Social capital, conflict and welfare. *Journal of Development Economics*. 2017. Vol. 124. Pp. 157–167.

21. Jurmanova E.A. Modern trends in the development of co-operative theory and practice: cooperative organizational models. *Rossyjskoe predprynymatel' stvo*. 2013. Vol 15 p. 15-22.

22. Kropotkin P. Mutual Aid: A Factor of Evolution. London: Freedom Press. 1902. 310 p. URL: <https://theanarchistlibrary.org/library/petr-kropotkin-mutual-aid-a-factor-of-evolution.lt.pdf> (Accessed data : 19 Sept 2016).

23. Manzhura, O. V. Agricultural cooperation EU experience for Ukraine. *Upravlinnia rozvytkom*, Vol. 1. URL: <http://www.md.hneu.edu.ua/uploads/pdf/5.pdf>. (Accessed data : 20 Feb 2016).

24. Mc Fetrtige, D.G The Economics of vertical integration in Agricultural Economic Departament of Economics < Carleton University, Ottawa, Canada, №4, 1999, pp. 523 - 531;

25. Meyer M. Dividenden als ein Förderinstrument der Volks-und Raiffeisenbanken. Dividendenpolitik der Volks-und Raiffeisenbanken : eine analyse im zuge der Niedrigzinspolitik der Europäischen Zentralbank. Brutto : Preis für Deutschland, 2018, 51 p.

26. Onno-Frank V. B. Cooperative Models and Farm Policy Reform: Exploring Patterns in Structure-Strategy Matches of Dairy Cooperatives in Regulated Vs.Liberalized Markets. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=5Gx0Y3igCwoC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (Accessed data : 20 Feb 2016).

27. Paldam M. Social Capital : One or Many? Definition and Measurement. *Journal of Economic Surveys*. 2000. Vol. 14, Issue 5. Pp. 629-654.

28. Pham T., Talavera O. Discrimination, Social Capital, and Financial Constraints: The Case of Viet Nam. *World Development*. 2018. Vol. 102. pp. 228-242.

29. Phoders V. J. The Agriculture Marketing System. *QRIO series in Agricultural Economics*. 1970. pp. 194 - 203;

30. Portes A. Social Capital : Its Origins and Application in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*. 1998. Vol. 24. pp. 1-24.
31. Putnem R. Who Killed Civic America? *Prospect*. 1996. March. pp. 66-72.
32. Raiffeisen: Ein Visionär wird 200. INFORMIEREN SIE SICH! Kostenloser Newsletter "Die Woche in Berlin" URL: <https://www.cdu.de/artikel/raiffeisen-ein-visionaer-wird-200> (Accessed data : 12 Sept 2016).
33. Ramström J. Inter-organizational meets inter-personal: An exploratory study of social capital processes in relationships between Northern European and ethnic Chinese firms. *Industrial Marketing Management*. 2008. Vol. 37. pp. 502-512.
34. Rodrigo-Alarcón J., Parra-Requena G., García-Villaverde P.M. Effectiveness of entrepreneurial orientation: The role of social capital and capabilities. *Investigaciones Europeas de Direccion y Economia de la Empresa*. 2014. Vol. 20(3). pp. 131-139.
35. Ruiz-Ortega M.J., Parra-Requena G., García-Villaverde P. M., Rodrigo-Alarcon J. How does the closure of interorganizational relationships affect entrepreneurial orientation? *Business Research Quarterly*. 2017. Vol. 20. pp. 178-191.
36. Schultz T.W. The Economic value of education. *New York and London : Columbia University Press*. 1963. 92 p.
37. Staab J. Rechtsformauswahl. Erneuerbare Energien in Kommunen. Wiesbaden : Springer Gabler, 2018. Pp. 11-21.
38. TACIS – програма Європейського Союзу зі сприяння прискоренню процесу економічних реформ в країнах СНД в 1991-2006 роках. URL : http://europa.eu/rapid/press-release_MEMO-92-54_en.htm (Accessed data : 03 Jan 2017).
39. The German energiewende book. URL: <https://book.energytransition.org> (Accessed data : 04 April 2016).
40. Timmons J.A., Spinelli S. New venture creation: entrepreneurship for the 21st century. Irwin : McGraw-Hill, 2004. 700 p.

41. Zaburanna L. V. Diversification of business activities in rural areas according to the concept of sustainable development. *Актуальні проблеми економіки*. 2015. № 10. С. 129-139.
42. Англия – родина потребительской кооперации. Лекция 2 Истоки потребительской кооперации и первые кооперативы. URL: <https://studfiles.net/preview/3833770/page:2/> (дата звернення : 05.06.2017).
43. Туган-Барановский М.И. Социально-экономическая природа кооперации / М.И. Туган-Барановский. – М. : Экономика, 1989. – 261 с.
44. Баллин Н. Первая памятная книжка русских потребительных обществ. Санкт-Петербург. 1870.
45. Буайе Р., Бруссо Е., Фавро О. К созданию институциональной политической экономики. *Экономическая социология*. 2008. №3. с. 17-24.
46. Бурдые П. Формы капитала. *Экономическая социология*. 2002. Том 3. № 5. С. 60–74. URL : www.ecsoc.msses.ru (дата звернення : 06.08 2016).
47. В Грузии создано Агентство развития сельхоз кооперативов. URL : <http://sputnik-georgia.ru/economy/20131118/216121514.html> (дата звернення : 14.06.2018).
48. Веблен Т. Теория праздного класса / пер. с англ. С.Г. Сорокиной. Москва : «Прогресс», 1984. 336 с.
49. Гриценко Н.П., Коринец Р.Я., Сеитосманов А.С. Сельскохозяйственные обслуживающие кооперативы: становление и развитие (на примере АР Крым). Симферополь : ТОВ “Видавництво Вперед”, 2011. 128 с.
50. Глушенко О. Агрохолдинг «Авангард» метит в монополисты. URL : http://kh.ric.ua/vse_novosti/biznes_i_ekonomica/agroholding_metit_v_monopolisty (дата звернення : 14.03.2017).
51. Грановеттер М. Экономические институты как социальные конструкты: рамки анализа. URL : <http://www.ecsocman.edu.ru> (дата звернення : 14.06.2018).

52. Давнис В.В., Гинякова В.И. Доминирующие в современных условиях принципы управления. *Вест. Самар. госуд. у-та. Серия «Экономика и управление»*. 2003. № 1. URL : <http://ssu.samara.ru/~vestnik/est/> (дата звернения : 17.06.2018)..

53. Институциональные матрицы и развитие России: введение в X-Y-теорию., перераб., расш. и ил. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2014. 3-е изд. 468 с.

54. Качор А. М. I. Туган-Барановский. Вінніпер, 1969.

55. Коринец Р.Я. Сельскохозяйственная обслуживающая кооперация в Украине / ФАО Региональное бюро по Европе и Центральной Азии. *Исследования по политике перехода сельского хозяйства*. № 2013-6 URL: <http://www.fao.org/docrep/018/ar593r/ar593r.pdf> (дата звернения : 13.07.2017).

56. Концепция развития сельскохозяйственных потребительских кооперативов. URL : http://www.innovbusiness.ru/pravo/Docum>ShowDocumID_115423.html (дата звернения : 18.08.2017).

57. Кампанелла Т. Город Солнца / пер. с лат. и ком. Ф. А. Петровского. Москва : АН СССР, 1954. 228 с.

58. Капсаев Ю.М. Методология институционализма при исследовании российской экономики. URL : <http://www.ekonom.erd.ru> (дата звернения : 14.09.2016).

59. Кирдина С.Г. Методологический институционализм и мезоуровень социального анализа. *Социологические исследования: ел. версия жур.* 2015. № 12. С. 51-59. URL: http://socis.isras.ru/files/File/2015/2015_12/51_59_Kirdina.pdf (дата звернения : 02.06.2018).

60. Кондратьев Н.Д. Мировое хозяйство и его конъюнктуры во время и после войны. Вологда, 1922. 258 с.

61. Кондратьев Н.Д., Опарин Д.И. Большие циклы конъюнктуры: Доклады и их обсуждение в Институте экономики. 1-е изд. Москва : Институт экономики, 1928. 287 с.

62. Коринец Р.Я. Сельскохозяйственная обслуживающая кооперация в Украине. *ФАО Региональное бюро по Европе и Центральной Азии. Исследования по политике перехода сельского хозяйства*. 2012. № 2013-6. URL: <http://www.fao.org/доcреп/018/ar593r/ar593r.pdf> (дата звернення : 14.06.2015).

63. Коулмен Дж. Капитал социальный и человеческий. *Общественные науки и современность*. 2001. №3. С. 121–139.

64. Кропоткин А. П. Взаимопомощь как фактор эволюции. Санкт-Петербург : Знание. 1907. 351 с.

65. Кропоткин П.А. Взаимная помощь среди животных и людей как двигатель прогресса / пер. с англ. В.П. Батуринского под ред. авт.; предисл. авт. Санкт-Петербург – Москва : Голос труда, 1922. 342с.

66. Липов В.В. Институциональная составляющая социально-экономических моделей. *Научные труды ДонНТУ*. 2005. Вып. 89-1. с. 112-118.

67. Лысак И.В. Общество как саморазвивающаяся система: учеб. пособие по курсу «Социальная философия» для студ. высш. учеб. завед. Таганрог: Изд-во ТТИ ЮФУ, 2008. 112 с.

68. Макферсон Я. Принципы кооперации XXI века. Львів : Академия. 1998. 186 с.

69. Маркс К. К критике гегелевской философии права. URL : http://krotov.info/libr_min/m/maistr/marx.html (дата звернення : 14.02.2017).

70. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинение. М.:1973. Т 47. С. 258 – 583.

71. Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И. Инструкция делегатам Временного Центрального Совета по отдельным вопросам. Москва: Политиздат, 1988. С.31.

72. Декларация о кооперативной идентичности, принятая Международным кооперативным альянсом на XXXI конгрессе МКА 20 сен тября 1995 г. – М., 1996. – 68 с.

73. Мильнер Б.З. Теория организации: учеб. для студ. вузов, обучающихся по экон. спец. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва: ИНФРА-М, 1999. 477 с.

74. Мильнер Б.З. Теория организации: учебник. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : ИНФРА-М, 2004. 648 с.

75. Митчел У. Экономические циклы. Проблема и ее постановка. Москва : Альбатрос. 1990. с. 109

76. Норт Д. Вклад неинституционализма в понимание проблем переходной экономики. Лекционное выступление 7 марта 1997 г. URL: <http://www.finansy.ru/publ/north.htm>_(дата звернення : 14.06.2016).

77. Норт Д. Институты, институциональное изменение и функционирование экономики / пер. с англ. А.Н.Нестеренко. Москва : Фонд экономической книги «Начала», 1997. 180 с.

78. Орлов А.И. Эконометрика: учебник. Москва : Изд-во "Экзамен", 2002. 576 с.

79. Петринов А.В. Экономические и правовые проблемы сельскохозяйственной кооперации. Москва: Научные тр. ВИАПИ. 2000. Вып. 1. С. 118-128.

80. Про кооперацию в СССР : Закон СССР от 26 мая 1988 года, №8998. Экономика сельского хозяйства России. 1998. № 6. С. 7 - 16.

81. Панькова О.В. Доверие как основа формирования и развития социального капитала. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/39810/14-Pankova.pdf?sequence=1>_(дата звернення : 18.06.2016).

82. Перегудов Ф.И., Тарасенко Ф. П. Введение в системный анализ. - Москва: Высш. шк. 1989. С. 265.

83. Пожитнов К.А. История кооперативной мысли. Санкт-Петербург: Изд-во товарищ. кооператив. союзов «Кооперация», 1918. С. 62.

84. Пошкус Б.И. Сельскохозяйственная кооперация в условиях многоукладной экономики АПК России. *АПК: экономика и управление*. 1996. № 8. С. 23 – 25.

85. Расбоун Р. Финансирование и налогообложение кооперативов / пер. с англ. Москва : ИРИЦ Фермер. 1994. 24 с.

86. Романовский Д.С. Значение экономических институтов в экономической теории. *Молодой ученый*. 2011. № 11. Т. 1. С. 153 – 155.

87. Рудык Н.Б. Структура капитала корпораций: теория и практика. Москва : Дело, 2004. 240 с.

88. Сельскохозяйственные кооперативы в Евразии. URL : http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/Europe/documents/Events_2014/ECA2014/ECA_38_14_2_ru.pdf (дата звернения : 09.09.2016).

89. Сельскохозяйственные кооперативы играют решающую роль в борьбе с голодом. URL : <http://www.fao.org/news/story/ru/item/162479/icode/> (дата звернения : 14.05.2017).

90. Современный экономический словарь / состав. Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева; 3-е изд., переработ. и доп. Москва: ИНФРА-М, 2001. 480 с.

91. Салихов Б.В. Нейматова Б.А. Функциональная структура интеллектуального капитала предприятия как объект управления. *Креативная экономика*. 2008. № 11 (23). С. 50–58.

92. Сельскохозяйственная обслуживающая кооперация в Украине / ФАО Региональное бюро по Европе и Центральной Азии. Исследования по политике перехода сельского хозяйства. № 2013-6. URL : <http://www.fao.org/docrep/018/ar593r/ar593r.pdf> (дата звернения : 02.06.2016).

93. Семейные фермерские хозяйства: накормить мир – сбереечь планету URL: <http://www.fao.org/resources/infographics/infographics-details/ru/c/272986/> (дата звернения : 14.04.2016).

94. Струков В. Украина в сельском хозяйстве как Бразилия 20 лет назад. *Инвест-газета - ТОП -100 Рейтинг лучших компаний Украины*. 2011. № 3. С.35 - 36.

95. Сэй Ж.-Б. Трактат политической экономии. Москва : Дело, 2000. 232 с.

96. Терес В., Бондарчук В. Роль организаций гражданского сектора в развитии кооперативов и сельских общин: вызовы в регионе. URL: <http://www.fao.org/3/a-mn585r.pdf> (дата звернення : 11.06.2016).

97. Терещенко В. Камни преткновения. *Литературная газета*. 1989. № 15.

98. Friedrich Wilhelm Raiffeisen (1818 – 1888) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://raiffeisen.de/drv/friedrichraiffeisen/FW_Raiffeisen.pdf.

99. Туган-Барановский М.И. Социальные основы кооперации / [Туган-Барановский] ; предис. Ком. П.А. Булочникова и др. Москва: Экономика. (Экономическое наследие), 1989. 496 с.

100. Туган-Барановский М.И. Оуэн. Очерки из новейшей истории политической экономии. СПб.: Изд. журнала «Мир божий», 1903. С. 91-109.

101. Федеральный закон Российской Федерации «О сельскохозяйственной кооперации». *Экономика сельского хозяйства России*. 1995. № 12.

102. Фигуровская Н.К. Кооперация. *Страницы истории*. Вып. VI. 1998.

103. Фурье Ш. Коммунальная Контора. Кооперативная хрестоматия: сб. ст. и речей о кооперации. Серия : Библиотека кооператора, №89. Москва: Изд. Всерос. Централ. Союза Потреб. Обществ, 1919. С. 7.

104. Фукуяма Ф. Доверие : социальные добродетели и путь к процветанию / пер. с англ. Москва : ООО «Издательство АСТ», ЗАО НПП «Ермак», 2004. 730 с.

105. Хайек Ф.А. Познание, конкуренция и свобода. Москва : Эксмо, 1999. 288 с.
106. Чаянов А.В. Краткий курс кооперации Москва : Кооперат. изд-во, 1925. 80 с.
107. Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство. Избранные труды. М.: Экономика, 1989. 492 с.
108. Чаянов А.В. Организация крестьянского хозяйства. URL : http://sinsam.kirsoft.com.ru/KSNews_111.htm (дата звернения : 14.01.2017).
109. Чаянов А.В. Что такое аграрный вопрос? URL : http://land-question.narod.ru/rus/tchay_1.html (дата звернения : 24.01.2017).
110. Челинцев А.О. Строительстве сельскохозяйственной кооперации АПК: экономика и управление. 1999. № 3. С. 72- 75.
111. Челинцев А.О. Строительстве сельскохозяйственной кооперации АПК: экономика и управление. 1999. № 4. С. 60 – 65.
112. Челинцев А.О. Строительстве сельскохозяйственной кооперации АПК: экономика и управление. 1999. № 5. – С. 62 – 65.
113. Челинцев А.О. Строительстве сельскохозяйственной кооперации АПК: экономика и управление. 1999. № 6. С. 67 – 71.
114. Чернявская И. Через тернии к IPO. *Инвест-газета ТОП - 100. Рейтинг лучших компаний Украины*. 2011. № 3. С. 52-54.
115. Черняк Ю.И. Анализ и синтез систем в экономике. Москва : Экономика, 1970. 151 с.
116. Черняк Ю.И. Системный анализ в управлении экономикой. Москва : Экономика, 1975. 193 с.
117. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Москва : Дирекмедиа, 2007 400 с.
118. Чаянов А. В. Краткий курс кооперации / А. В. Чаянов. – М. : Центральное Товарищество «Кооперативное Издательство», 1925. – 77 с.

119. Эмиров Н.Д., Эмирова А.Е. Системная модель инновационного управления социальной сферой: монография. Москва : Проспект, 2016.

120. Азізов С. Еволюція наукових поглядів на поняття «підприємництво» та його сучасна характеристика. *Економіка і менеджмент культури*. 2015. № 1. С. 84-90. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/ekmk_2015_1_12 (дата звернення : 15.03.2016).

121. Андрійчук В.Г. Агропромислові формування нового типу в контексті стратегії розвитку вітчизняного сільського господарства. *Економіка АПК*. 2013. №1. С.3-16

122. Андрійчук В.Г. Надконцентрація агропромислового виробництва і земельних ресурсів та її наслідки. *Економіка АПК*. 2009. №2. С.3-9.

123. Апопій В.В. Проблеми сучасного розвитку національного кооперативного руху. *Українські кооперативи*. 2001. Т.2. С. 73 – 79.

124. Артимаєв З.С. Розвиток форм підприємництва в аграрному секторі та їх ефективність: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.00.04. Львів : ЛДАУ, 2008. 20 с.

125. Добролюбов Н. А. Роберт Овен і його спроби суспільних реформ" / збори соч. в 3-х томах, Т.2, М., 1987.

126. Байко Р. Енергетичні кооперативи: досвід Німеччини та Австрії. Київ : Офіс з фінансового та економічного аналізу у Верховній Раді України, 2016. 36 с. URL: https://feao.org.ua/wp-content/uploads/2017/02/FEAO_Energy_cooperatives.pdf (дата звернення : 21.05.2017).

127. Березіна Л.М. Підприємництво: гносеологія та роль у розвитку взаємовідносин суб'єктів АПК. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2013. Вип. 23.14. С. 356-362.

128. Бігальська О.Ю. Соціально-економічний розвиток господарств населення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : 08.00.04. Львів, 2013. 19 с.

129. Богуш Л.Г. Соціальний капітал і соціогуманітарний простір: методологія визначення, взаємозв'язки, вектори розвитку. *Економіка та держава*. 2010. № 4. С. 15–20.

130. Бондарчук В., Алколей Дж., Молдаван Л., Курдицький С. Кооперація як спосіб життя. URL: <http://ta.swarpural.org.ua/files/201111221058440> (дата звернення : 11.05.2017).

131. Босак І.П., Палига Є.М. Інформаційне забезпечення управління підприємством: економічний аспект. *Регіональна економіка*. 2007. № 4. С. 193 – 195.

132. Валентинов В. Л. Методологічні аспекти дослідження розвитку сільськогосподарської кооперації. *Економіка України*. 2000. № 9. С. 30 – 36.

133. Варченко О. М., Свиноус І. В., Демчак І. М. Сучасний стан та проблеми розвитку особистих селянських господарств в Україні. *Вісник аграрної науки*. 2013. № 11. С. 55-59.

134. Васюта І. Західноукраїнська кооперація: досвід господарської діяльності (1893 – 1930 рр.) *Економіка України*. 1994. № 3. С. 76 – 82.

135. Вернигора М. Чому в Україні не розвиваються сільськогосподарські кооперативи. URL : <http://galinfo.com.ua/news/108592.html> (дата звернення : 21.01.2016).

136. Відділення та установи НААН. URL: <http://naas.gov.ua/ustanovy/> (дата звернення : 10.03.2017).

137. Вісин В.В. Кооперативний рух на Волині у другій половині XIX–першій третині XX ст.: історичний аспект: дис. д-ра істор. наук: 07.00.01. Львів, 2015. 522 с.

138. Вісин В.В. Міжнародний кооперативний альянс і українська кооперація (ретроспективний аналіз). URL : http://www.nbuiv.gov.ua/oldrn/Soc_Gum/Vlca_Gum/2010_9/22.pdf (дата звернення : 21.04.2016).

139. Внутрішні економічні взаємовідносини в сільськогосподарському обслуговуючому кооперативі / Р. Блок, В.В.

Гончаренко, А.О. Пантелеймоненко. Київ : ЄС; Проект Тасіс «Сприяння розвитку сільськогосподарських кооперативних організацій в Україні», 1999. 32 с.

140. Гасецька-Колотило Я.З. Організаційно-правові форми сільськогосподарської кооперації в Україні: рукопис. дис. канд. юрид. наук : Інститут держави і права імені В. М. Корецького. Київ : 2003.

141. Гайдуцький П.І. Розвиток транснаціональних корпорацій (ТНК) та їх вплив на економіку країн. *Економіка АПК*. 2008. № 1. С. 53 – 57.

142. Гай-Нижник П. Зародження і занепад української кооперації (кінець XIX ст. – 1920 р.). *Київська старовина*. 2003. №6. С.87–93.

143. Гамбург А. Привітання керівника Німецького проекту GIZ/DGRV «Реформування фінансової діяльності в сільській місцевості». *Вісник «Кредитної кооперації» спецвипуск*. 2012 № 10. URL:http://www.vaks.org.ua/images/visnyk_kred_kooper/Visnyk_specvypusk_2012 (дата звернення : 21.04.2016).

144. Гафарова Л.А. Трансформація ролі факторів виробництва в економічних процесах. *Російське підприємництво*. 2012. № 21 (219). с. 38 – 42. URL : <http://old.creativeconomy.ru/articles/25634/> (дата звернення : 23.04.2016).

145. Гебер Н. А. До питання класифікації системних властивостей кадрового потенціалу підприємства. URL: http://www.rusnauka.com/36_PVMN2013/Economics/10_154252.doc.htm (дата звернення : 21.01.2017).

146. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія: навч. посіб. 6-те вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2007. 309 с.

147. Герасимчук А.А., Герасимчук Н.А. Порівняльний аналіз категорій «підприємництво» і «підприємець» за матеріалами вітчизняних та зарубіжних джерел. *Вісник КНУТД*. 2016. №4 (101). С. 58–68.

148. Гоголю О.П. Стратегічні напрями управління діяльністю сільськогосподарських підприємств із використанням інноваційних підходів: *Наук. вісн. Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес»*. Київ: НУБіП України, 2015. Вип. 211. Ч. 1. С. 71–76.

149. Гончаренко В.В. Кооператив – особлива форма кооперації та неприбуткової господарської діяльності. *Основи сільськогосподарської обслуговуючої кооперації: навч. посібник* / [Зіновчук В.В., Молдован Л.В., Масаковський В.В. та ін.] ; за ред. В.В. Зіновчука. Київ : Вища освіта, 2001. с. 36-37.

150. Гончаренко В.В. Кооператив як особлива форма взаємодопомоги. *Основи сільськогосподарської кооперації. навч. посіб.* / за ред. В. В. Зіновчук. Київ : Вища школа. 2004. С. 27 – 30.

151. Каменський А. В. Роберт Оуен. Його життя і суспільна діяльність". М., 2000.

152. Гончаренко В.В. Основи теорії кредитної кооперації. *Бібліотечка кооператора*. за ред. В. В. Гончаренка. Київ. 1999. № 1. 52 с.

153. Гончаренко В.В. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи : практич. посіб. Київ : Урожай, 2001. 288 с.

154. Гончаренко В.В., Блок Р., Іванова Н.А. Неприбуткова природа кооперативних форм господарювання. *Регіональні перспективи*. 1999. №4. с. 7-10

155. Гордієнко М. С. Зарубіжний досвід підтримки розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації в контексті регіонального економічного розвитку. *Вісник аграр. науки Причорномор'я*. 2013. Вип. 3 (73). С. 97–105.

156. Гриценко М.П. Майстер-клас для лідерів маркетингових організацій та дрібнотоварних виробників АР Крим «Заготівельно-збутові кооперативи – організація сталого продажу сільськогосподарської продукції». URL : <http://libed.ru/knigi-nauka/712204-4-fao-regionalnoe-byuro-evrope-centralnoy-azii-issledovaniya-politike-perehoda->

selskogo-hozyaystva-2013-6-sel.php___(дата звернення : 21.07.2017)..

157. Грушевський М.С., яким я його знав / М. С. Грушевський. *Український історик*. 1966. № 01 – 02.

158. Данкевич А.Є. Організаційно - економічні засади розвитку агрохолдінгів. *Економіка АПК*. 2012 №1. С.69 -74.

159. Декларація та план виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні зі сталого розвитку: 26 серпня – 4 вересня 2002 р., Йоганнесбург. Київ : ПРООН в Україні, 2004. 76 с.

160. Демчак І.М. Роль і місце доходів від ведення особистого сільського господарства у формуванні сімейного бюджету сільського домогосподарства. *Економіка та управління АПК*. 2013. Вип. 11. С. 174-179

161. Демчак І.М. Соціально-економічна сутність категорії "особисте селянське господарство". *Економіка та управління АПК*. 2014. № 1. С. 92-99.

162. Демчак І.М. Соціально-економічна сутність особливих селянських господарств. *Продуктивність агропромислового виробництва*. 2014. Вип. 25. С. 3-7.

163. Дем'янишина О.А. Місце господарств населення в розвитку сільських територій Вінницької області. *Сталий розвиток економіки*. 2012. № 12. С. 119-123.

164. Державна підтримка фермерства не можлива без підтримки сільськогосподарської кооперації, - Ірина Паламар. URL : <https://usba.com.ua/derzavna-pidtrimka-fermerstva-ne-mozлива-bez-pidtrimki-silskogospodarskoi-kooperacii-irina-palamar> (дата звернення : 03.03.2018).

165. Доктрина Г. Шульце-Деліча та Ф.-В. Райффайзена. Електронний ресурс. URL: http://bookwu.net/book_kooperuvannya_974/53_11.4.-doktrina-g.-shulce-delicha-ta-f.-v.-rajffajzena (дата звернення : 21.04.2016)..

166. Документи Громадської ради при МІП. URL: <http://mip.gov.ua/content/gromadska-rada.html> (дата звернення : 05.11.2016).

167. Досвід Канади та країн ЄС у сфері політики з підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів / [Алколей Д., Бондарчук В., Зуєв В., Луценко Є., Молдаван Л.]. Київ : К.І.С., 2013. 132 с.

168. Досвід кооперативного руху в Парагваї. URL : http://lads.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=99%3A18032015&catid=1%3A2011-09-02-09-05-40&Itemid=1&lang=uk. (дата звернення : 21.11.2016).

169. Економічна теорія. Політекономія : підручник. / за ред. В. Д. Базилевича. 7-ме вид., стер. Київ : Знання-Прес, 2008. 719 с.

170. Енергетична стратегія України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність», схвалена розпорядженням Кабміну від 18.08.2017 р. № 605-р. URL: <http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/control/uk/doccatalog/list?currDir=50358> (дата звернення : 04.12.2017).

171. Єжова Л.Ф. Інформаційний маркетинг: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 2002. 560 с.

172. Зайченко І. В. Педагогіка : навчальний посібник для студ. вищ. пед. навч. закл. Київ : Освіта України, 2006. 528 с.

173. Зак Л.С. Профессиональный состав кооперативов в теории и на практике //Вестник кооперации-1912. - Кн. 4. - С. 31-35.

174. Заяць В.М. Розвиток ринку сільськогосподарських земель: монографія / Київ : ННЦ ІАЕ, 2011 - 390 с.

175. Збарський В.К. Проблеми кооперування малих форм господарювання на селі. *Економіка АПК*. 2012. № 8. С. 62 - 66.

176. Зіновчук В.В. Економічна природа псевдокооперативів і небезпека їх поширення в аграрному секторі Украї-

ни. *Українська кооперація*. 2010. №3. URL : <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/2010-3/num/zinovchuk.htm> (дата звернення : 05.04.2018).

177. Зіновчук В.В. Міфи сільськогосподарської кооперації: спроба інституціонального аналізу. *Кооперативні читання: 2013 рік*: матер. Всеукр. наук.-практ. конференції (м. Житомир, 4-6 квітня, 2013 р.). Житомир : Вид-во ЖНАЕУ, 2013. С. 18-23.

178. Зіновчук В.В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу. Київ: Вид-во «Логос», 2001. 380 с.

179. Зіновчук В.В. Організаційні основи сільськогосподарського кооперативу. Київ : Вид-во «Логос», 1999. 256 с.

180. Зіновчук В.В. Організаційно-правові засади становлення сільськогосподарської кооперації в Україні. *Вісник ЖНАЕУ*. 2012. № 1, Т. 2. С. 3-12.

181. Зубар І. В. Розвиток кооперації малих фермерських господарств на основі світового досвіду. *Інноваційна економіка*. 2015. № 4. С. 54-60.

182. Іванов І. Бути чи не бути сільськогосподарській обслуговуючій кооперації в Україні? URL: <http://a7d.com.ua/agropoltika/1450-buti-chi-ne-buti-silskog-ospodarskij.html> (дата звернення : 11.12.2016).

183. Іванова В. Щодо формування системи інформаційного забезпечення розвитку економіки України. *Економіст*. Київ : 2008. № 4. С. 61 – 63.

184. Іванюта В.Ф. Роль аграрного підприємництва в розвитку сільських територій в контексті євроінтеграції. *Економічний вісник*. 2016. №1. С. 61-67.

185. Іващенко А. Зарубіжний досвід стимулювання відновлених джерел енергетики (досвід Німеччини та Австрії) / заг. ред. В.М. Мазярчука. Київ: Офіс з фінансового та економічного аналізу у Верховній Раді України, 2017. 40 с.

186. Івченко В. Кооперація: шлях до якісної продукції. URL : <https://nv.ua/ukr/opinion/ivchenko/kooperatsija-shljah-do-jakisnoji-produktsiji-1323287.html> (дата звернення : 18.04.2018).

187. Івченко В. Сімейне фермерство як важливий чинник розвитку національної економіки. URL : <http://agravery.com/uk/posts/author/show?slug=simejne-fermerstvo-ak-vazlivij-cinnik-rozvitku-nacionalnoi-ekonomiki> (дата звернення : 22.06.2018).

188. Інформаційне забезпечення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів: посібник для тих, хто хоче розвивати сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи / Р. Я. Корінець [ред.], М. Й. Малік, Я. Я. Рибак та ін. Київ : Едельвейс, 2015. 144 с.

189. Інформаційні ресурси: словник закон. та станд. термінології / НАПН України; Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського ; уклад.: П. І. Рогова, Я. О. Чепуренко, С. М. Зозуля, І. Г. Лобановська. Київ : Нілан-ЛТД, 2012. 283 с.

190. Інформація щодо публічної презентації Ініціативи Міністра аграрної політики та продовольства Миколи Присяжнюка «Рідне село», що спрямована на стимулювання розвитку малих та середніх сільгоспвиробників. URL : <http://www.carpathia.gov.ua/data/upload/publication/main/ua/491/1805121059> (дата звернення : 21.03.2016).

191. Історія економіки та економічної думки : навч. посібник (модульний варіант) / Д. П. Богиня, Н. М. Краус, О. В. Манжура та ін. Хмельницький : ХНУ, 2010. 428 с.

192. Історія українського селянства Української РСР. / Р. П. Кот [ред.] та ін. Київ : Наук. думка, 1967. Т. 2. С. 118.

193. Кампанелла Т. Мор Т. Утопія. Місто Сонця / пер. з лат.; вступ сл. Й. Кобова, Ю. Цимбалюка; передм. Й. Кобова. Київ : Дніпро, 1988. 207 с.

194. Канінський П.К., Канінський М.П. Підвищення ефективності аграрного виробництва: монографія. Київ : ННЦ ІАЕ, 2011. 432 с.

195. Кантильйон Р. Очерк о природе торговли вообще. Москва : Дело, 1955. 268 с.

196. Кількість юридичних осіб за організаційними формами. Державної служби статистики України. Електронний ресурс. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення : 16.04.2016).

197. Кластерна модель організації великотоварного агропромислового виробництва та розвитку економіки сільських поселень і територій / за ред. М.Ф.Кропивка. Київ : ННЦ ІАЕ, 2011. 44 с.

198. Клокар О.О. Сільськогосподарська кооперація в Україні: ретроспективний та перспективний аналіз ефективного розвитку. URL : <http://www.sworld.com.ua/simpoz3/48.pdf>(дата звернення : 26.06.2017).

199. Ключан В.П., Костаневич Н.І. Споживчу кооперацію треба відроджувати. *Вісн. аграр науки*. 2014. №4, Т.1. С. 10-14.

200. Коба Н.В. Вплив соціального капіталу на процес комерціалізації знання в організації. *Бізнес Інформ*. 2013. № 9. С. 208–214.

201. Коваленко О.В. Сучасні методи оцінки інституціонального середовища розвитку підприємства. *Економіка АПК*. 2011. №10. С.157-161.

202. Кожемякіна О.М. Довіра та соціальний капітал: просторова ціннісно-нормативна інтерпретація. *Демографія та соціальна економіка*. 2016. № 1. С. 118–131.

203. Конгрес Міжнародного кооперативного Альянсу. 1995 р.

204. Конопленко Л. Соціопсихологічні особливості організації ділової гри на заняттях з англійської мови професійного спрямування. *Наукові записки: зб. наук. статей*.

Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. Вип. 115. С. 74–80.

205. Конституція Польської Республіки від 2 квітня 1997. URL: <http://blog.vladey.com.ua/konstituciya-polsko%D1%97-respubliki-ukra%D1%97nskoju-movoyu/> (дата звернення : 02.06.2016).

206. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>. ст. 14.ст. 41.ст. 42 (дата звернення : 27.01.2016).

207. Офіційний сайт МКА [Електронний ресурс]. – URL: <http://www.eurocoop.coop/home/en/default.asp>.

208. Кооперативна модель економічного розвитку в умовах глобалізації: матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів / ред. кол.: Башнянин Г. І., Апопій В. В., Вовчак О. Д. та ін. Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2012. 220 с.

209. Кооперація на селі: українцям пропонують створювати індивідуальні господарства. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27655102.html> (дата звернення : 29.04.2016).

210. Корінець Р.Я. До питання ролі неформальних інститутів у розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 24-25 травня 2016 р.). Київ : ЦП «Компринт». с. 85-92.

211. Корінець Р.Я. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи: формування і функціонування: методичні рекомендації. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2012. 68 с.

212. Корінець Р.Я. Сімейні ферми як об'єктивна необхідність. URL : <http://www.agrotimes.net/journals/article/simejni-fermi-yak-ob%E2%80%99ektivna-neobhidnist> (дата звернення : 21.12.2017).

213. Корінець Р.Я., Похиленко Н. М. Фермери та ринок земель сільськогосподарського призначення. *Міжнародний науковий журнал "Інтернаука"*. 2018. №4.

214. Корінець Р.Я., Рибак Я.Я. Оцінка перспектив залучення молоді до сільськогосподарської обслуговуючої кооперації. *Регіональна економіка*. 2014. № 4. С. 155-163.

215. Кормишкін Ю.А. Генезис наукових поглядів щодо трактування поняття «аграрне підприємництво» на сучасному етапі розвитку. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2016. № 4 (36). С. 51-55.

216. Коротич П. Цеглини для базису. URL: www.pressreader.com/ukraine/the-ukrainian-farmer/20141210/282668980751589 (дата звернення : 21.11.2017).

217. Кравчук І.І. Система управління агрохолдингами. *Формування ринкової економіки: зб. наук.праць*. Київ : КНЕУ. 2011. Ч.2. С.128-135.

218. Кучерява К.Я. Організаційно-економічний механізм державного регулювання розвитку кооперації в агросекторі. *Публічне управління: стратегія реформ 2020* : зб. тез XV Міжнар. наук. Конгресу (м. Харків, 23 квіт. 2015 р.). Харків : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2015. С. 244-245.

219. Лантух І.В. Підприємництво як економічна дефініція. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2015. № 1 (69). Ч. 2. С. 141-147.

220. Ленін В.І. Кустарний перепис 1894-1895 року в Пермській губернії і загальні питання кустарної промисловості. *Повн. збір. тв. Т. 2*. С. 393.

221. Ленін В.І. Про кооперацію. *Повн. збір. тв. Т. 45*. С. 373 – 377.

222. Лисенко В.В. Теоретичні аспекти визначення сутності підприємництва. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка*. 2014. Вип. 150. С. 218-224. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vkhdtusg_2014_150_31 (дата звернення : 21.05.2017).

223. Ляховець О.О. Підприємництво як складова інституціонального середовища модернізації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2016. Вип. 22. С. 30–33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_eim_2016_22_9 (дата звернення : 18.12.2016).

224. Магістерська програма «Менеджмент в кооперативах». URL : <http://drive.google.com/file/d/0B3uqRNWk-cBeDV1T3B5MVZxVDA/view> (дата звернення : 20.03.2017).

225. Мадзігон В. Підприємництво та підприємство, вибір підприємницької ідеї та реєстрація підприємства. *Молодь і ринок*. 2013. №6 (101). С. 33–38.

226. Мазур Г.Ф. Стимулювання ефективного аграрного виробництва й сталого розвитку сільських територій: роль соціального капіталу. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2016. № 4. С. 67–76.

227. Майовець Є.Й. Аграрне підприємництво в Україні : монографія. Львів : Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. 428 с.

228. Малік М.Й. Розвиток малих підприємницьких форм. Організаційно-економічна модернізація аграрної сфери: наук. доп. / за заг. ред. П.Т. Саблука. Київ : ННЦ «ІАЕ» 2011. 342 с.

229. Малік М.Й., Забуранна Л.В. Розвиток сільських територій в умовах децентралізації влади. *Економіка АПК*. 2017. №7. С. 5-14.

230. Малік М.Й., Лузан Ю.Я. Проблемні питання розвитку кооперації та інтеграційних відносин в АПК. *Економіка АПК*. 2010. № 3. С. 3–9.

231. Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. Тенденції і перспективи розвитку особливих селянських господарств. *Економіка АПК*. 2018 №1. С. 11-20.

232. Малік М.Й., Шпикуляк О.Г., Супрун О.М. Розвиток підприємницької діяльності в аграрному секторі: макроеко-

номічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2017. Випуск 1 (49). Т.2. С. 32–37.

233. Маніфест «Про сприяння розвитку сільських територій». URL : <http://www.minregion.gov.ua/naryamki-diyalnosti/regional-dev/derzhavna-rehional-na-polityka/rozvitok-silskih-teritoriy/> (дата звернення : 12.05.2016).

234. Марочко В.І. Українська селянська коопеація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929). Київ : УСКР, 1995. 224 с.

235. Матейко Р. Андрій Палій – будівничий та керманіч «Маслосоюзу». Тернопіль: Економічна думка, 2001. 294 с.

236. Мовчан М.М. Феномен кооперації: філософсько-теоретичний дискурс. URL: <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/2010-3/num/movchan.htm>_(дата звернення : 21.09.2016).

237. Молдаван Л. Основи кооперативної внутрішньгосподарської діяльності. Роль бізнес-типування. *Кооперативні читання: 2013 рік*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. (м. Житомир, 4-6 квітня 2013 р.). Житомир: Вид-во Житомирський національний агроєкологічний університет, 2013. С. 13-18.

238. На розвиток фермерства та сільськогосподарської кооперації виділятимуть 1 млрд грн щорічно. URL: <https://mind.ua/news/20175255-na-rozvitok-fermerstva-ta-silskogospodarskoyi-kooperaciyi-vidilyatimut-1-mlrd-grn-shchorichno> (дата звернення : 13.07.2016).

239. Науково-практичний коментар до Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» та суміжних правових актів / [Корінець Р.Я., Малік М. Й., Масін В. М. та ін.] ; за ред. Р. Я. Корінця, М. Й. Маліка, В. М. Масіна, Гриценка М. П. Київ: ВАІТЕ, 2013. 212 с.

240. Національна доповідь «Цілі Сталого Розвитку: Україна». Київ : Міністерство економічного розвитку і торгівлі України, 2017. 176 с.

241. Нестеренко О.П. Австрійська теорія підприємництва. *Підприємництво як рушійна сила суспільного прогресу* : матеріали круглого столу (м. Київ, 1 грудня 2016 р.). Київ : НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України», 2016. С. 40. URL:<http://ief.org.ua/docs/scc/1.pdf> (дата звернення : 24.04.2017).

242. Нечипоренко О. М. Формування кооперативних підприємств в аграрному секторі економіки. Київ : ННЦ ІАЕ, 2005. 172 с.

243. Норт Д. Економічне зростання США: 1790 – 1860 роки. United States: 1961. 125 с.

244. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Київ : Основи, 2000. 198 с.

245. Онисько С.М., Шматковська Т.О. Соціально-економічні умови функціонування особистих селянських господарств. *Економіка АПК*. 2009. № 12. С. 104-109.

246. Організація надання послуг сільськогосподарським обслуговуючим кооперативом від заготівлі, охолодження та переробки молочної сировини до збуту готової продукції: бухгалтерський облік, оподаткування та деякі правові аспекти: методичні рекомендації / В. М. Метелиця, М. П. Гриценко, О. П. Панадій та ін.; за ред. В. М. Метелиці, М. П. Гриценка. Київ : 2014.

247. Основи сільськогосподарської обслуговуючої кооперації: навч. посібник / [Зіновчук В. В., Молдаван Л. В., Моссаковський В. Б. та ін.] ; за ред. В. В. Зіновчука. Київ : Вища освіта, 2001. 464 с.

248. Офіційний сайт благодійної організації «Добробут громад». Молокопереробний завод отримує необхідне для роботи обладнання. URL : <http://www.heifer.org.ua/uk/golovna-stornka/281-molokopererobnij-zavod-otrimu-neobxdnedlya-roboti-obladnannya.html> (дата звернення : 29.03.2017).

249. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення : 21.04.2016).

250. Офіційний сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України. URL: <http://www.minagro.gov.ua/> (дата звернення : 21.04.2016).

251. Павко А. Проблеми політичної модернізації України у світлі сучасної наукової парадигми *Віче*. 2012. № 4. С. 23-25. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/viche_2012_4_10.pdf. (дата звернення : 28.05.2017).

252. Пантелеймоненко А.О. Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика: монографія. Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. 347 с.

253. Пантелеймоненко А.О. Неприбуткова природа кооперативних організацій. URL : <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/2009-2/num/pantelejmonenko.htm> (дата звернення : 21.07.2017).

254. Пантелеймоненко А.О. Про неприбуткову природу кооперативів. *Вісник Львівської комерційної академії*. Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2006. Вип. 21. с. 295-300.

255. Пантелеймоненко А.О. Становлення кооперації в українському селі: історико-економічні аспекти : монографія. Полтава : РВВ ПУСКУ, 2006. 227 с.

256. Пасхавер Б.Й., Молдаван Л.В. Основні проблеми розвитку сільськогосподарською виробництв. *Економіка АПК*. - 2012. - № 9. -С.3-9.

257. Перелік наукових установ та центрів підвищення кваліфікації. URL: http://minagro.gov.ua/uk/ministry?tid_hierachy=1267 (дата звернення : 11.04.2017).

258. Петер М.В. Формування ефективних параметрів апарату управління сільськогосподарськими обслуговуючими кооперативами на основі контролінгу. *Інститут бухгалтерського обліку: контроль та аналіз в умовах глобалізації*. 2017. № 102.

259. Петер М.В. Форсайт як систематичний процес розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації в Україні. *Кооперативні читання: 2013 рік*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Житомир, 4 – 6 квітня 2013 р.). Житомир : Житомирський національний агроекологічний університет, 2013. С. 273–276.

260. Підготовка та атестація наукових кадрів НААН. URL : http://naas.gov.ua/content/publicnainformaciya/pidgotovka_t_a_atestatsya/ (дата звернення : 21.10.2016).

261. План заходів Міністерства освіти і науки України та Міністерства аграрної політики та продовольства України щодо передачі та подальшого функціонування аграрних вищих навчальних закладів та науково - методичної установи, що передаються до сфери управління Міністерства освіти і науки України : Наказ Міністерства освіти і науки України та Міністерства аграрної політики та продовольства України від 30.06.2015 р. № 686/249. URL : <https://www.zakon-informativ.info/index.php/component/lica/?href=0&view=text&base=1&id=1537127&menu=1> (дата звернення : 25.04.2016).

262. Положення про Міністерство інформаційної політики України. URL : <http://mip.gov.ua/documents/7.html> (дата звернення : 21.03.2016).

263. Положення про організацію сільськогосподарських кооперативів / П. Т. Саблук, М. Й. Малік, В. Я. Месель-Веселяк та ін. Київ: ІАЕ, 1998. 86 с.

264. Попова С. П. Розвиток кооперації фермерських господарств / С. П. Попова. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету*. 2012. Вип. 22(2). С. 322-329. URL : [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npknntu_e_2012_22\(2\)_55](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npknntu_e_2012_22(2)_55) (дата звернення : 12.11.2015).

265. Практичний посібник для організації громад (органи самоорганізації населення, кооперативи, організації співвласників багатоквартирних будинків, об'єднання громадян) / за заг. ред. Дж. Саха, Д. Полтавця. Видання друге.

Проект Європейського Союзу та Програми розвитку ООН «Місцевий розвиток, орієнтований на громаду». 2012. URL : http://cba.org.ua/two/images/stories/documents/CO_Manual_UKR (дата звернення : 21.09.2016).

266. Практичні поради з питань бухгалтерського обліку та звітності в обслуговуючих кооперативах: посібник. Київ: ТОВ «Софія». 2012. 140 с.

267. Присяжнюк М.В. Кооперація є найбільш наближеною для селянина. Сільськогосподарська обслуговуюча кооперація: словник-довідник / [Присяжнюк М.В.] ; за заг. Ред. Р. Я. Корінця, М. П. Гриценка, М. Й. Маліка. Львів: НВФ «Українські технології», 2010. 160 с.

268. Приятельчук А.О. Власність і капітал: сутність, структура та основні функції. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2012. Вип. 63. С. 48–52

269. Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство»: щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» Закон України від 31.03.2016 № 1067-VIII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1067-19> (дата звернення : 20.02.2018).

270. Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України 24.06.2004 № 1877-IV (із змінами). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1877-15> (дата звернення : 20.02.2018).

271. Про затвердження Державної цільової економічної програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 3 червня 2009 р. N 557. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/557-2009-%D0%BF>.

272. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансо-

вої підтримки розвитку фермерських господарств : Постанова КМУ від 07.02.2018 № 106. База даних «Законодавство України» / ВР України URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/106-2018-%D0%BF>

273. Про затвердження Примірного статуту житлово-будівельного кооперативу Постанова Ради Міністрів Української РСР від 30 квітня 1985 р. №186 URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/186-85-%D0%BF> (дата звернення : 08.07.2016).

274. Про затвердження Програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на 2003-2004 роки: Постанова Кабінету Міністрів від 12 грудня 2002 р. №1858. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0021-03/ed20120612> (дата звернення : 08.07.2016).

275. Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку: Указ Президента України від 6 червня 2000 року № 767/2000 (зі змінами). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/767/2000> (дата звернення : 11.08.2017).

276. Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в формуванні економіки України на ринкових засадах: Указ Президента України від 19 грудня 2000 року №1348 (зі змінами). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1348/2000>. (дата звернення : 18.07.2016).

277. Про кооперацію : Закон України від 10.07.2003р. № 1087 – IV (із змінами). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1087-15> (дата звернення : 22.02.2018).

278. Про особисте селянське господарство : Закон України від 15.05.2003 № 742-IV (із змінами). База даних «Законодавство

України» / ВР України. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/742-15> (дата звернення : 22.03.2018).

279. Про підприємництво : Закон України від 07.02.1991 р. №698-ХІІ. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/698-12> (дата звернення : 28.10.2015).

280. Про сільськогосподарську кооперацію : Закон України від 17.07.1997р. № 469/97 (зі змінами). База даних «Законодавство України», ВР України. URL : <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/469/97-%D0%B2%D1%80>(дата звернення : 22.03.2015).

281. Про скорочення чисельності та укрупнення державних цільових програм : Постанова Кабінету Міністрів України від 22 червня 2011 р. N 704. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/704-2011-%D0%BF> (дата звернення : 14.10.2016).

282. Про створення Ради з питань аграрної освіти : Наказ Міністерства освіти і науки України від 24 листопада 2015 року № 1213. URL : <http://old.mon.gov.ua/files/normative/2015-12-14/4749/nmo-1213.pdf> (дата звернення : 18.04.2016).

283. Про Стратегію сталого розвитку "Україна - 2020" Указ Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015. Електронний ресурс. Точка доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (дата звернення : 22.01.2016).

284. Про схвалення Концепції Державної цільової програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2009 р. № 184-р. База даних «Законодавство України», ВР України. URL : [//www.rada.gov.ua/laws/show/184](http://www.rada.gov.ua/laws/show/184) (дата звернення : 06.04.2016).

285. Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки : Розпорядження КМУ від 13 вересня 2017 р.

№ 664-р. База даних «Законодавство України / ВР України
URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/664-2017-%D1%80> (дата звернення : 11.11.2017).

286. Про фермерське господарство : Закон України від 19.06.2003 № 973-IV (із змінами). База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973-15> (дата звернення : 22.03.2017).

287. Програма політичної партії «Громадянська позиція» «Від активного громадянина – до держави-лідера». URL: <http://grytsenko.com.ua/prohrama-politychnoji-partiji-hromadjans-ka-pozytsija.html>.

288. Проект Закону про внесення змін до статті 41 Конституції України щодо реалізації прав українських громадян на землю, збереження власності на сільськогосподарські землі в руках громадян України та сталого розвитку села на основі фермерських господарств. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61420 (дата звернення : 11.04.2016).

289. Проект Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо стимулювання створення та діяльності дрібних фермерських господарств і деконцентрації повноважень у сфері земельних відносин» URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63085 (дата звернення : 21.08.2016).

290. Проект Уряду Канади «Підвищення конкурентоспроможності молочного сектору в Україні». URL : http://lads.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=11&Itemid=7&lang=uk (дата звернення : 29.04.2016).

291. Прокопишак К.В., Біттер О.А., Кушнір Л.А., Козак Т.Р. Соціально-економічна суть особистих господарств населення. Львівський політехнічний національний університет. 2001. С. 493–499.

292. Професійне навчання безробітних за сприяння служби зайнятості. URL : <http://www.dcz.gov.ua/chn/>

control/uk/publish/printable_article;jsessionid=783500A206DB73F835600F9F8C78DC97?art_id=28045 (дата звернення : 27.06.2016).

293. Професійно-технічні навчальні заклади. URL : <http://minagro.gov.ua/uk/ministry?nid=20608> (дата звернення : 21.03.2016).

294. Прутська Т.Ю. Інституційне забезпечення розвитку підприємницької діяльності в аграрній сфері : дис. канд. економ. наук : 08.00.03. Вінниця, 2015. 229 с.

295. Рекомендація щодо ролі кооперативів у економічному та соціальному розвитку країн, що розвиваються № 127. URL : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_249 (дата звернення : 17.04.2016).

296. Реструктуризація та фінансове оздоровлення сільськогосподарських підприємств: посібник. Київ : Програма підвищення рівня життя сільського населення в Україні. 2005. 480 с.

297. Реформи в аграрному секторі України мають враховувати інтереси насамперед жителів села, а не лише великого бізнесу URL: <http://procherk.info/resonance/2-cherkassy-news/60655-reformi-v-agrarnomu-sektori-ukrayini-majut-vrahovuvati-interesi-nasampered-zhiteliv-sela-a-ne-lishe-velikogo-biznesu> (дата звернення : 18.08.2016).

298. Рибак Я.Я. Взаємодія молочарських кооперативів з іншими суб'єктами аграрного ринку. *Облік і фінанси АПК*. 2016. № 4. С. 140-144.

299. Рибак Я.Я. Корінець Р.Я. Оцінка перспектив залучення молоді до сільськогосподарської обслуговуючої кооперації. *Регіональна економіка*. 2014. № 4. С.155 – 163.

300. Рибак Я.Я. Рівень розвитку молочарських кооперативів в Україні. *Формування ринкових відносин в Україні*: зб. наук. пр. Львів: 2017. № 6. С. 54 – 61.

301. Рибак Я.Я. Сільськогосподарська обслуговуюча кооперація як засіб розвитку особистих селянських господарств. *Економіка АПК*. Київ. 2014. № 9. С. 103 – 107.

302. Рогожин О.Г., Макаренко І.П. Інноваційний соціальний капітал: питання ідентифікації та вимірювання. *Демографія та соціальна економіка*. 2013. № 2. С. 82-92.

303. Роджерс Е. М. Дифузія інновацій / пер. з англ. Василя Старка. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянської академія», 2009. 591 с.

304. Розвиток відновлюваних джерел енергії в Україні : Звіт Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарств в Україні. Березень 2017. URL: https://zhytlo.in.ua/ua/napryamok/chista_energya (дата звернення : 21.06.2017).

305. Розвиток малих аграрних підприємств у ринковому інституційному середовищі: індикатори та ефективність : кол. монографія / [Лупенко Ю.О., Шпикуляк О.Г., Малік М.Й. та ін.]; за ред. О.Г. Шпикуляка. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2017. 204 с.

306. Розвиток молочного бізнесу в Україні / Львівська аграрна дорадча служба. URL : http://lads.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=85%3A18032015&catid=1%3A2011-09-02-09-05-40&Itemid=1&lang=ua (дата звернення : 28.09.2016).

307. Розвиток селянських господарств в умовах трансформацій аграрного сектору економіки/ Шпикуляк О.Г., Малік М.Й., Мамчур В.А. та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2017. 94 с.

308. Розвиток фермерства та кооперації. URL : <https://www.kmu.gov.ua/ua/diyalnist/reformi/rozvitok-fermerstva-ta-kooperaciyi> (дата звернення : 26.09.2016).

309. Росколотько І. Соціальний капітал як продуктивний ресурс соціальних зв'язків. *Актуальні проблеми державного управління*. 2013. Вип. 2. С. 17–20.

310. Рудковська В. Підприємництво як особливий тип економічного мислення. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2011. №124.125. С. 89–91.

311. Рябоконт В.П. Шпикуляк О.Г., Пехов В.А. Соціальний капітал як інституційна детермінанта розвитку сільських територій та аграрного підприємництва. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2015. № 1. С. 83–93.

312. Саблук П.Т. Соціально-економічні аспекти реформування сільськогосподарського виробництва. *Економіка АПК*. 1999. № 8. С. 3.

313. Савицька О.С. Особливості впровадження елективних курсів в систему профільної технологічної освіти. *Наук. часопис Нац. пед. ун. імені М. П. Драгоманова*. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. Вип. 31. С. 217–222.

314. Свиноус І.В. Економічні аспекти функціонування особистих селянських господарств : монографія. Київ : Аграр Медіа Груп, 2010. 414 с.

315. Свідерська І.М. Державна політика підтримки аграрного виробництва України в контексті вимог Світової організації торгівлі: автореф. дис. канд. екон. наук. Київ, 2004. 19 с.

316. Сергій Савчук: Створення енергетичних кооперативів в Україні - це новий тренд, який розвиватиме Держенергоефективності разом із громадами для їх енергонезалежності та самостійності. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/249719187> (дата звернення : 22.08.2017).

317. Середа Ю.В. Роль соціального капіталу у формуванні ставлення до ринкової економіки в Україні. *Економіка і прогнозування*. 2015. № 2. С. 72–89.

318. Сизоненко В. Теорія підприємництва: здобутки і проблеми дослідження. *Економіка України*. 2002. № 9. С. 45–51.

319. Сільськогосподарська обслуговуюча кооперація : словник-довідник / за ред. Р. Корінця, М. Гриценка, М. Маліка. Львів : НВФ «Українські технології», 2010. – 160 с.

320. Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив: початок шляху: практичний посібник / І.Ф. Томич, Р.Я. Корінець, М.П. Грищенко. Київ : ТОВ «ВП«ЕДЕЛЬВЕЙС», 2013. 96 с.

321. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи : практ. посіб. / [Блок Р., Гончаренко В. В., Малік М. Й. та ін.] ; упоряд. М. Малік, Р. Блок. Київ: Урожай, 2001. 286 с.

322. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи : створення і діяльність / ред. кол.: М. П. Грищенко та ін. Київ : Київ. обл. аграрна дорадча служба. 2005. 68 с.

323. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи : формування і функціонування. Метод. рекомендації. / Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Грищенко М.П., Корінець Р.Я. Київ: ННЦ «ІАЕ». 2012. 68 с.

324. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. Київ: Вид. КДУ, 1966. Т. 1. С. 151- 167.

325. Сім кіл пекла – чи реально фермеру отримати підтримку держави? URL: <https://agropolit.com/spetsproekty/420-sim-kil-pekla-chi-realno-fermeru-otrimati-pidtrimku-derjavi> (дата звернення : 21.09.2016).

326. Сімейний кодекс України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/973-15>.

327. Скидан О.В. Державна підтримка і регулювання розвитку сільськогосподарської кооперації як пріоритет аграрної політики. *Актуальні проблеми розвитку кооперації в ринкових умовах*: доп. Міжнар. наук. конф., (м.Херсон, 20-22 черв. 2007 р.). Херсон: Айлант, 2007. С. 90-95.

328. Соколов М. Роз'єднує аграріїв: що заважає розвитку кооперативів? / Аграрне інформаційне агентство Агравері. URL: <http://agravery.com/uk/posts/show/rozednuje-agrariiv-so-zavazae-rozvitku-kooperativiv> (дата звернення : 16.04.2016).

329. Сонько С.П., Скринько М.М. Інфраструктура в умовах транзитивної економіки: монографія. Харків : Екограф, 2004. 256 с.

330. Соціальні проблеми становища сільської родини в умовах розбудови незалежної України / Н. М. Комарова, І. В. Калачова, О. М. Кропивко, В. Ю. Кушпак, О. В. Макарова, В. І. Менжулін, В. Г. Постовий, А. Ф. Ревенко, В. І. Стахневич; ред.: В. І. Довженко; Укр. ін-т соц. дослідж. - К. : Академпрес, 1998. - 152 с.

331. Стан сільського господарства у 2010 році / Державна служба статистики України. 2011. № 10. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення : 23.09.2015).

332. Статут Міжнародного Кооперативного Альянсу від 1966 р.

333. Створено перший в Україні кооперативний молокопереробний завод «Молочний Край». URL : <http://www.coop-union.org.ua/?p=1143> (дата звернення : 15.08.2016).

334. Стратегічні напрями розвитку підприємництва і кооперації в сільському господарстві на період до 2020 р. / [Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік, В.М. Заяць, М.Ф. Кропивко та ін.] ; за ред. Маліка М.Й. Київ: ННЦ ІАЕ, 2013. 50 с.

335. Стратегія регіонального розвитку Сумської області на період до 2020 року. URL : <http://gue.sm.gov.ua/index.php/uk/strategiya-regionalnogo-rozvitku-sumskoj-oblasti> (дата звернення : 11.03.2017).

336. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року / за ред. Ю.О. Лупенко, В. Я. Месель - Веселяк, перероб. і доп. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2012. 218 с.

337. Стратегія розвитку Київської області на період до 2020 року. URL : http://www.kyivbl.gov.ua/proekt_strategiji_regionalnogo_rozvitku_kijivskoj_oblasti_na_period_do_2020_roku (дата звернення : 13.03.2016).

338. Стратегія сталого розвитку України – 2020. Схвалено Указом Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015.

URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015> (дата звернення : 21.10.2016).

339. Стрижак М. На найродючіших землях Європи повинні проживати найбагатші селяни - українські». URL: <http://politikan.com.ua/117/0/0/546910.htm> (дата звернення : 01.04.2016).

340. Супрун Н.А. Корпоративна соціальна відповідальність як стратегія інноваційного, інклюзивного та сталого розвитку підприємництва. *Підприємництво як рушійна сила суспільного прогресу* : матеріали круглого столу (м. Київ, 1 грудня 2016 р.). Київ : НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозів. НАН України», 2016. С. 52–55. URL: <http://ief.org.ua/docs/scc/1.pdf> (дата звернення : 21.03.2017).

341. Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / кол. авт: М. І. Михальченко (кер.) та ін. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. 336 с. URL : http://www.ipiend.gov.ua/img/monograph/file/suspilni_tsinnosti_site_164.pdf (дата звернення : 21.07.2016).

342. Тесленко Г.С. Інформаційні системи в аграрному менеджменті: навч. посіб. Київ: КНЕУ, 1999. 232 с.

343. Томич І. Розвиток сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів – магістральний шлях для АПК України. URL: <http://agroconf.org/content/ivan-tomich-rozvitok-silskogospodarskih-obslugovuyuchih-kooperativiv-magistralniy-shlyah> (дата звернення : 22.07.2017).

344. Теорія кооперації. URL: <http://ua-referat.com/%D0%A2%D0%B5%D0%BE%D1%80%D1%96%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97> (дата звернення : 17.07.2017).

345. Терес В. Сімейні фермерські господарства та їх вплив на розвиток села URL: www.dorada.org.ua/files/Zahody/1_Viktor_Teres_Presentationpptx.ppt (дата звернення : 10.05.2016).

346. Торгова Л.В., Хитра О.В. Спільні підприємства в Україні організаційно-економічний механізм: ефективність функціонування. Київ : ФАДА, ЛТД, 2001. 209 с.

347. Турчин Л.Э. Сутність поняття «довіра» як економічної категорії. URL : <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=1173> (дата звернення : 21.10.2016).

348. Туган-Барановський М.И. Соціальні основи кооперації. Москва : Промінь 1989. 196 с.

349. Туган-Барановський М.И. Політична економія. Курс популярний Київ: Наук. думка, 1994. 260 с.

350. Угода про Коаліцію депутатських фракцій «Європейська Україна». URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15> (дата звернення : 14.12.2016).

351. Угоди про фінансування Програми підтримки секторальної політики. Підтримка регіональної політики України (Контракт на реформу аграрного сектора). URL : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/984_019 (дата звернення : 02.06.2016).

352. Гэлбрейт, Дж. Новое индустриальное общество : Пер. с англ. [Текст]. – М. : ООО «Издательство АСТ» : ООО «Транзиткнига» ; СПб.: Terra fantastica , 2004. – 602 с.

353. Кооперація // Юридична енциклопедія : [в 6-ти т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 1998. – ISBN 966-749-200-1.

354. Українські кооператори. Історичні нариси. Львів : "Укоопосвіта" Львівської комерційної академії, 1999. Кн. 1. 456 с.

355. Ушкаренко Ю.В. Осадчий О.Д. Сучасний стан і розвиток системи сільськогосподарської кооперації Німеччини в контексті процесів інтеграції ЄС і глобалізації. *Економіка та суспільство*. 2016. Вип. 5. С. 83-87.

356. Ушкаренко Ю.В. Розвиток сільськогосподарської обслуговуючої кооперації. *Економіка АПК*. 2008. № 10. С. 31 – 33.

357. Фермерські господарства та їх кооперація. Презентація новоствореної ГС "Союз українського селянства". URL :

<https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2383827-fermerski-gospodarstva-ta-ih-kooperacia-prezentacia-novostvorenoi-gs-souz-ukrainskogo-selanstva.html> (дата звернення : 09.04.2016).

358. Формування та функціонування ринку агропромислової продукції: практ. посіб. / за ред. П. Т. Саблука. Київ : ІАЕ, 2000. 555 с.

359. Фукуяма Ф. Що таке соціальний капітал? Київська лекція Френсіса Фукуями. *День*. 2006. № 177. URL : <http://day.kyiv.ua/uk/article/podrobici/shcho-take-socialniy-kapital> (дата звернення : 07.04.2016).

360. Цаповська М.В. Класичні та альтернативні підходи до аналізу підприємництва в українській економічній думці другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Підприємництво як рушійна сила суспільного прогресу* : матеріали круглого столу (м. Київ, 1 грудня 2016 р.). Київ : НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України», 2016. С. 49-51. URL : <http://ief.org.ua/docs/scc/1.pdf> (дата звернення : 19.02.2016).

361. Центр розвитку багатофункціональних кооперативів. URL : <http://ck-oda.gov.ua/tsentr-rozvytku-bahatofunksionalnyh-kooperatyviv/> (дата звернення : 20.12.2015).

362. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. *Відомості Верховної Ради України*, 2003, 40-44.

363. Цимбал В.О. Кооперативні принципи Андрія Палія. URL: <http://www.info-prensa.com/article-537.html> (дата звернення : 21.07.2016).

364. Цимбал В.О. Критерії оцінки діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. *Економіка АПК*. 2010. № 10. С. 116- 117.

365. Цимбал В.О. Особливості формування кооперативних структур в аграрній сфері економіки. Теорія і практика розвитку кооперативного сектора економіки України в контексті цілей тисячоліття та світової глобалізації: міжнар. екон. конф., 2004 р. Київ: Вид. Корпорація, 2004. С. 77 – 78.

366. Цимбал В.О. Проблеми розвитку обслуговуючої кооперації на селі. *Агроінком*. 2011. № 4 – 6. С. 72 –80.

367. Цимбал В.О. Сільськогосподарська кооперація: уроки минулого і перспектива. *Проблеми формування власності колективних сільськогосподарських підприємств*: матер. наук-практ. конф (м. Житомир, 15 травня 2000 р.) ДАУ, 2001. С. 198- 200.

368. Чи можуть сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи належати до неприбуткових організацій? URL : <https://taxlink.ua/ua/news/chi-mozut-sg-obslugovujuchi-kooperativi-nalezati-do-nepributkovih-organizacij.htm> (дата звернення : 11.01.2016).

369. Чижевська М.Б. .Кооперація та неформальні інститути. URL : <http://www.ukrcoop-journal.com.ua/num/chizhevska.htm> (дата звернення : 13.07.2016).

370. Чому в Україні не розвиваються сільськогосподарські кооперативи. URL : http://galinfo.com.ua/news/chomu_v_ukraini_ne_rozvyvayutsyasilskogospodarski_kooperatyvu_108592.html. (дата звернення : 21.08.2015).

371. Чумаченко М.Г. Економічний аналіз: навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2001. 540 с.

372. Шаарс М.А. Кооперативи: пер. з англ. Київ : ВОКА, 1994. 66 с.

373. Шаарс М. А. Кооперативні принципи і практика: пер. з англ. Київ : ВОКА, 1996. 166 с.

374. Шаповалова Т.В. Вплив соціального капіталу на економічне зростання *Економічний аналіз*. 2013. Т. 14(1). С. 167–175.

375. Шеленко Д.І., Жук О.І., Мегедин Н.Р., Твердохліб В.В. Підприємництво як сучасна форма господарювання. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2013. Вип. 9 (2). С. 103–106. URL : http://nbuv.gov.ua/URL/aprer_2013_9%282%29_20 (дата звернення : 24.09.2016).

376. Шляхи підвищення рівня життя сільськогосподарського населення в Україні. Розроблені Програмою підвищення рівня житт-

тя сільського населення в Україні Міністерства у справах міжнародного розвитку Великобританії (DFID) / Б. Дроздовський, Ю. Кухарук, О. Дубок та ін.; за ред. Р. Шмідта. Київ : 2003. 21 с.

377. Шпикуляк О.Г. Інституції аграрного ринку. Київ : ННЦ ІАЕ. 2009. 480 с.

378. Шпикуляк О.Г. Мотивація формування людського та соціального капіталу в аграрній сфері. *Економіка АПК*. 2006. № 10. С. 135-141.

379. Шпикуляк О.Г., Іванченко В.О. Досвід Німеччини у розвитку енергетичних кооперативів: перспективи для України. *Економіка АПК*. 2018. № 8. С. 92.

380. Шпикуляк О.Г., Мазур Г.Ф. Інституційні засади формування соціального капіталу в механізмі розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2014. № 8. С. 63-68.

381. Шпикуляк О.Г., Мамчур В.А., Пехов В.А. Інституціональний капітал регулювання і соціальний – саморегулювання аграрного ринку : концептуально-методологічні аспекти аналізу. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2015. № 4. С. 88-101.

382. Шпикуляк О.Г., Пехов В.А. Формування та інституціоналізація соціального капіталу у розвитку аграрного підприємництва: методологічні аспекти оцінки. *Економіка АПК*. 2015. №11. С. 102-107.

383. Юридична енциклопедія: [в 6-ти томах]. Інституціоналізація / ред кол. Ю.С. Шемученко (відп. ред.) [та ін.]. Київ: Українська енциклопедія, 1998.

384. Якою має бути нова Концепція підтримки фермерства в Україні? URL: <https://tripoli.land/news/yakouy-maebuti-nova-kontseptsiya-pidtrimki-fermerstva-v-ukrayini> (дата звернення : 01.04.2017).

385. Макаренко П. М. Організація формування та ефективного управління агрохолдингами / П. М. Макаренко, В. І. Пілявський // Вісник Сумського національного аграр-

ного університету. Серія «Економіка та менеджмент». - Вип. 2 (45). - 2011. - С. 21-24.

386. Амоша О.І. Структурні реформи економіки: світовий досвід, інститути, стратегії для України: Монографія / О.І.Амоша, С.С.Аптекарь, М.Г.Білопольський, С.І.Юрій та ін.. - ІЕП НАН України, ТНЕУ МОНСМС України. - Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ, 2011. - 848 с.

387. Кобець Є.А. Економічна сутність інтеграції в аграрному виробництві / Є.А. Кобець // Держава та регіони. Серія «Економіка та підприємництво». - 2007. - № 1. - С. 146-149.

388. Экономический словарь агропромышленного комплекса / Сост. Крисальный А.В.- К.: Урожай, 1986.-336 с.

389. Корецька С.О. Економічний механізм розвитку агропромислової інтеграції / С.О. Корецька // Агросвіт.-2012. - № 7.- С. 10-14.

390. Малік М.Й. Інтеграція як фактор підвищення ефективності реформованих сільськогосподарських підприємств / М. Малік, П. Федієнко та М. Орлатий. - К.: ІАЕ УААН, 2000. - 40с.

391. Андрійчук В.Г. Економіка підприємств агропромислового комплексу / В.Г. Андрійчук. К.: КНЕУ, 2013. - 779 с.

392. Бутко М.П. та Родін В.С. Агропромислова інтеграція як шлях до активізації аграрного виробництва / М.П. Бутко, В.С. Родін // Агросвіт. -2010. - №3. - С.10-13.

393. Саблук П.Т. Кластеризація як механізм підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості аграрної економіки / П.Т.Саблук, М.Ф.Кропивко // Економіка АПК. - 2010. - № 1. - С. 3-13.

394. Гуторов А.О. Розвиток інтеграційних відносин в аграрному секторі економіки: монографія / А.О. Гуторов. - К.: ТОВ «СІК ГРУП Україна», 2016. 484 с.

395. Саблук П.Т. Формування міжгалузевих відносин: проблеми теорії та методології / П.Т. Саблук, М.Й. Малік, В.Л. Валентинов. - К.: ІАЕ, 2002. -294с.

396. Економічна теорія [4-те вид.] / [В.О. Білик, П.Т. Саблук, Д.В. Шкарбан та ін.] ; за ред.. В.О. Білика, П.Т. Саблука. - К.: ННЦ ІАЕ, 2004. - 560с.

397. Статистичний щорічник України. Державна служба статистики України. За. Ред.. І.Є. Вернера.. Київ. - 2018. - 541с.

398. Гайдуцький П. Україна: проблема інтеграції [Електронний ресурс] / П. Гайдуцький // Національна безпека і оборона - URL:http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD_141-142_ukr.pdf

399. Гайдуцький П. Україна - ЄС: проблеми інтеграції [Електронний ресурс] / П. Гайдуцький // Дзеркало тижня - 7 червня 2013 року. URL: <http://agroconf.org/content/gayduckiyukraina-es-problemy-integracii>.

400. Корягіна А.Д., Зіновчук В.В. Економічна сутність поняття "кооперація" / *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Сер. : Економічні науки.* - 2010. - № 3. - С. 46-50. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvpusk_2010_3_9

401. Українська економічна думка: Хрестоматія / Упоряд. С.М. Злупко. К.: Знання. 2007. 694 с.

402. Вовченко В. Доробок Миколи Левитського у становленні та розвитку кооперативного руху в Україні: історіографічний аспект. Вісник Книжкової палати. 2012. № 4. С. 1-4.

403. Мартос Б. Теорія кооперації. На правах рукопису /Б. Мартос. Подебради. 1923. 246 с.

404. Прокопович С. Н. Кредитная кооперация в России / С. Н. Прокопович. - М. : Кооперативное издательство, 1923. - 144 с..

405. Великий тлумачний словник сучасної української мови /уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К. Ірпінь : ВТФ «Перун». 2003. 1440 с.

406. Мочерний С.В., Ларіна Я.С., Устенко О.А., Юрій С.І. Економічний енциклопедичний словник : У2Т. Т1 / За ред. С.В. Мочерного. Львів : Світ. 2005. 616 с.

407. Економічна енциклопедія : У трьох томах. Т2 / Редкол. : ... С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. К.: Видавничий центр «Академія». 2001. 848 с.

408. Алексеєнко Л.М., Олексієнко В.М., Юркевич А.І. Економічний словник: банківська справа, фондовий ринок (українсько-англійсько-російський тлумачний словник). К. Видавничий будинок «Максимум». Тернопіль : «Економічна думка». 2000. 592 с.

409. Райзберг Б.А., Лозовський Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. 3-е изд., перераб. и доп. М. ИНФРА – М. 2001. 480 с.

410. Большая экономическая энциклопедия. М. : Эксмо. 2007. 816 с.

411. Міненко М. Особистий внесок Г. Шульце-Деліча у розбудову кооперативного середовища Німеччини. Економічний аналіз. 2013 рік. Випуск 12. Частина 1. С. 217 – 221. [Електронний ресурс]. URL: http://econa.at.ua/Vypusk_12/ea-12-4.pdf

412. Легошина О.Л. Становлення і розвиток кредитних товариств у країнах Західної Європи у другій половині XIX на початку XX століть. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.lib.nau.edu.ua/search/Details.aspx?id=251417&lang=uk>

413. German Rural Cooperatives, Friedrich-Wilhelm Raiffeisen and the Organization of Trust 1850-1914. [Електронний ресурс]. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.538.4312&rep=rep1&type=pdf>

414. Стадник А. Відродження кредитних кооперативів. Фінанси України. 2005. №3. С. 96 – 100.

415. Туган-Барановський М.І. Політична економія. Курс популярний. К. : «Наукова думка». 1994. 264 с.

416. Sakovska O. Socio-economic institutions for development of cooperation / Olena Sakovska, Oleksandr Shpykuliak, Iuliia Ushkarenko, Anna Chmut // Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики. 2018. Т. 4, N 27. С. 513-521. Режим доступу : DOI : 10.18371/fcaptp.v4i27.154368.

417. Малік М.Й., Шпикуляк О.Г., Лузан О.Ю. Інститути й інституції у розвитку інтеграційних процесів в аграрній сфері. Економіка АПК. 2013. №4. С. 86 – 92.

418. Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2012 році / Державна служба статистики України. К., 2012. 82 с.

419. Закон України „Про особисте селянське господарство” від 15 травня 2003 року №742-IV [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/742-15>

420. Програма розвитку особистих селянських господарств в Україні на період до 2020 року (проект): за ред. Ю. О. Лупенка, М. Й. Маліка. К.: ННЦ „ІАЕ”, 2013. 28 с.

421. Статистичний збірник „Сільське господарство України” за 2016 рік / Державна служба статистики України. К., 2017. 372 с.

422. Байко Р. Енергетичні кооперативи: досвід Німеччини та Австрії. Київ: Офіс з фінансового та економічного аналізу у Верховній Раді України, 2016. 36 с. URL: https://feao.org.ua/wp-content/uploads/2017/02/FEAO_Energy_cooperatives.pdf.

423. Energiegenossenschaften. Ergebnisse der DGRV-Jahresumfrage (zum 31.12.2016). URL: <https://www.genossenschaften.de/sites/default/files/Umfrage%20Energiegenossenschaften%202016.pdf>.

424. Шпикуляк О. Г., Іванченко В. О. Досвід Німеччини у розвитку енергетичних кооперативів: перспективи для України. Економіка АПК. 2018. № 8. С. 92 – 101.

425. Erneuerbare Energien in Zahlen. Nationale und internationale Entwicklung im Jahr 2016. URL: https://www.bmwi.de/Redaktion/DE/Publikationen/Energie/erneuerbare-energien-in-zahlen-2016.pdf?__blob=publicationFile&v=8.

426. Gesetz für den Ausbau erneuerbarer Energien 2014 (EEG): Bundesrepublik Deutschland (Gesetz für den Vorrang Erneuerbarer Energien). URL: <https://dejure.org/gesetze/EEG>.

427. Іващенко А. Зарубіжний досвід стимулювання відновлюваних джерел енергетики (досвід Німеччини та Австрії) / заг. ред. В.М. Мазярчука. Київ: Офіс з фінансового та економічного аналізу у Верховній Раді України, 2017. 40с.

428. Стратегія сталого розвитку України – 2020. Схвалено Указом Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>.

429. Енергетична стратегія України на період до 2035 року «Безпека, енергоефективність, конкурентоспроможність», схвалена розпорядженням Кабміну від 18.08.2017 р. № 605-р. URL: <http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/control/uk/doccatalog/list?currDir=50358>.

430. Розвиток відновлюваних джерел енергії в Україні. Звіт Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарств в Україні. Березень 2017. URL: https://zhytlo.in.ua/ua/napryamok/chista_energiya.

431. Сергій Савчук. Створення енергетичних кооперативів в Україні - це новий тренд, який розвиватиме Держенергоефективності разом із громадами для їх енергонезалежності та самостійності. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/249719187>.

432. Національний план дій з відновлюваної енергетики на період до 2020 року. Затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 01.10.2014 р. № 902-р URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/902-2014-%D1%80/page>.

433. Вісин В. В. Кооперативний рух на Волині у другій половині XIX–першій третині XX ст.: історичний аспект: дис. ... д-ра істор. наук: 07.00.01 / Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Львів, 2015. 522 с.

434. Kay J. The Structure of Strategy // Business Strategy Review. 1993. №4. С. 17–37.

435. Reputation Leadership Study: Playing to Win in the Reputation Economy // Reputation Institute. 2014. URL: <https://cdn2.hubspot.net/hubfs/2963875/Resources/>

2014%20ANNUAL%20REPUTATION%20LEADERS%20SURVEY.pdf?submissionGuid=17dd4bc7-576f-4606-8b28-986798b68860.

436. Формування соціального капіталу в інституційному механізмі аграрного ринку / М.Й. Малік, та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2017. 86 с.

437. Закон України „Про внесення змін до Закону України „Про фермерське господарство” щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств”. Закон України від 31.03.2016 р. № 1067-VIII. [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1067-19>.

438. Губені Ю. Е. Розвиток особистих селянських господарств в умовах інституціональних змін / Ю. Е. Губені, Ю. О. Коверко, П. О. Осіщук. Економіка України. 2017. № 3. С. 59–67.

439. Прокопа І. В. Сільські території в Україні: дослідження і регулювання розвитку. Економіка України. 2007 № 6. С. 50-56.

440. Розвиток селянських господарств в умовах трансформацій аграрного сектору економіки / [М. Й. Малік, М. М. Кропивко, В. А. Мамчур та ін.]; за ред. М. Й. Маліка. К.: ННЦ ІАЕ, 2017. 84 с.

441. Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. Тенденції і перспективи розвитку особистих селянських господарств. Економіка АПК. 2018. №1. С. 11-19

442. Ронкаля, А. Богатство идей: история экономической мысли [Текст]: учеб. пособие / Пер. с англ. ; под науч. ред. В. С. Автономова ; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». Москва. Изд. дом Высшей школы экономики, 2018. 656 с.

443. Непочатенко О.О. Трансформація особистих господарств населення у стратегії удосконалення соціально-економічного розвитку аграрної сфери економіки / О.О. Непочатенко, В.А. Слепцов, М.М. Ігнатенко, К.А. Пилипенко. Монографія. Умань. 2013. 446 с.

444. Охріменко І.В. Витрати та собівартість сільськогосподарської продукції в регулюванні економічних відносин

сільськогосподарських підприємств: монографія. Київ. В-во "Логос". 2009. 388 с.

445. Забуранна, Л. В. Еволюція парадигми управління підприємством [Текст]. / Економіка АПК. - 2011. - № 9. - С. 133-138.

446. Господарський кодекс України: Закон України № 436-IV від 16.01.2003 р. [Електронний ресурс] // ВВР. – 2003. – №№18-22. – ст.144 – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=436-15>

447. Вумек, Джеймс. Ощадливе виробництво / Вумек, Джеймс, Джонс, Деніел / Пер. з англ. Д. Погребняк. Харків : Вид-во «Ранок» : Фабула, 2019. 448 с.

448. Віскузі, В. Кіп та ін. Економічна теорія регулювання та антимонопольна політика: Пер. з англ./В. Кіп віскозі, Джон. М. Вернон, Джозеф Е. Гарингтон (мол.); Наук. ред. пер. та авт. передм. О. Кілієвич. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 1047 с.

449. Грейф, А. Институты и путь к современной экономике. Уроки средневековой торговли [Текст] / пер. с англ. И. Кушнаревої; вступит. ст. М. Юдкевич; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2013. 536 с.

450. Вебер Макс. Протестантська етика дух капіталізму / пер. з нім. Олександр Погорілий. К. : Наш формат. 2018. 216 с.

451. Роджерс, Еверетт М. Дифузія інновацій /Пер. з англ. Василя Старка. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 591 с.

452. Норгаард О. Економічні інституції та демократична реформа. Порівняльний аналіз посткомуністичних країн / Пер. з англ. М. Козуба та А. Галушки. К.: Ніка-Центр, 2007. 424 с.

453. Эволюционная и институциональная экономическая теория: дискуссии, методы и приложения / под ред. А.Ю. Архипова, С.Г. Кирдиной, Е.М. Мартишина. СПб.: Алетея. 2012. 368 с.

454. Остром, Элино́р. Управля́я общим : эволю́ция институтов коллективной деятельности / Э. Остром ; пер. с англ. М. ; Челябинск : ИРИСЭН, Социум. 2019. 447 с.
455. Шеремет А.Д. Теория экономического анализа: Учебник. 2-е изд., доп. М.: ИНРА-М. 2006. 366 с.
456. Веблен Торстейн. Теория делового предприятия / Пер. с англ. М.: Дело. 2007. 288 с.
457. Йозеф А. Шумпетер. Теорія економічного розвитку: Дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / Пер. с англ. В. Старка. К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія». 2011. 242 с.
458. Українська економічна думка: Хрестоматія / Упоряд. С.М. Злупко. К.: Знання, 2007. 694 с.
459. Вільямсон, Олівер Е. Економічні інституції капіталізму: Фірми, маркетинг, укладання контрактів. К.: Видавництво «АртЕк». 2001. 472 с.
460. Межі зростання. 30 років потому [текст] / Донелла Медоуз, Йорген Рандерс, Денніс Медоуз. Київ : Пабулум. 2018. 464 с.
461. Карінцева О.І. Реструктуризація національної економіки України в умовах сталого розвитку: монографія. Суми: ПФ «Видавництво «Університетська книга»». 2018. 349 с.
462. Мотиваційні механізми дематеріалізаційних та енергоефективних змін національної економіки : монографія / за заг. ред. доктора екон. наук, проф. І.М. Сотник. Суми : Університетська книга. 2016. 368 с.
463. Спаський Г.В., Швець А.А. Формування і розвиток інтеграції агропромислового виробництва в умовах євроінтеграції. *Економіка АПК*. 2019 №3. С. 97-108.

ЗМІСТ

	ПЕРЕДМОВА <i>(Малік М.Й.)</i>	5
РОЗДІЛ 1.	ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА ЕВОЛЮЦІЙНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ КООПЕРАЦІЇ	9
1.1.	Сутність поняття кооперації <i>(Малік М.Й., Шпикуляк О.Г., Рибак Я.Я., Малік Л.М., Швець А.А.)</i>	9
1.2.	Теоретичні підходи і обґрунтування засад розвитку кооперації <i>(Малік М.Й., Рибак Я.Я., Мамчур В.А., Малік Л.М.)</i>	19
1.3.	Економічна природа та принципи функціонування кооперативів <i>(Малік М.Й., Рибак Я.Я.)</i>	44
1.4.	Історичні аспекти розвитку кооперації в Україні <i>(Малік М.Й., Рибак Я.Я., Швець А.А.)</i>	57
РОЗДІЛ 2.	СУЧАСНИЙ СТАН РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ КООПЕРАТИВІВ В УКРАЇНІ	71
2.1.	Інституційне забезпечення організації і функціонування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів <i>(Малік М.Й., Рибак Я.Я., Швець А.А.)</i>	71
2.2.	Організаційно-економічні засади сучасного розвитку сільськогосподарських кооперативів в Україні <i>(Малік М.Й., Рибак Я.Я., Мамчур В.А., Півторак В.С., Авраменко Ю.О.)</i>	90

2.3.	Розвиток сільськогосподарських молочарських кооперативів і ринок молока <i>(Малік М.Й., Рибак Я.Я., Мамчур В.А., Півторак В.С., Авраменко Ю.О., Мамчур Л.В.)</i>	111
2.4.	Сільськогосподарські виробничі кооперативи та фактор соціальної відповідальності <i>(Малік М.Й., Шпикуляк О.Г., Мамчур В.А., Рибак Я.Я., Півторак В.С., Авраменко Ю.О.)</i>	131
РОЗДІЛ 3.	ОРГАНІЗАЦІЙНО-СТРУКТУРНІ АСПЕКТИ КООПЕРУВАННЯ	142
3.1.	Кооперація малих аграрних підприємств: методичні основи оцінки розвитку <i>(Шпикуляк О.Г., Саковська О.М.)</i>	142
3.2.	Кооперування в енергетичному секторі: аспекти зарубіжного та вітчизняного досвіду <i>(Шпикуляк О.Г., Іванченко В.О.)</i>	151
3.3.	Інституційний фактор самоорганізації у механізмі кооперації <i>(Шпикуляк О.Г., Ксенофонтowa К.Ю., Саковська О.М.)</i>	162
3.4.	Особисті селянські господарства як суб'єкти кооперативних відносин <i>(Малік М.Й., Шпикуляк О.Г., Мамчур В.А.)</i>	170
РОЗДІЛ 4.	СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ В ІНСТИТУЦІЙНОМУ МЕХАНІЗМІ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА ТА КООПЕРАЦІЇ	186
4.1.	Інтелектуальна модель соціального капіталу: концепти інституціоналізації <i>(Шпикуляк О.Г., Грицаєнко М.І.)</i>	186
		363

4.2.	Аграрне підприємництво: теоретичні формації і економічні практики у творенні соціального капіталу <i>(Шпикуляк О.Г., Грицаєнко М.І.)</i>	196
4.3.	Кооперація як складова розвитку села і творення соціального капіталу <i>(Шпикуляк О.Г., Саковська О.М.)</i>	206
РОЗДІЛ 5.	ІНСТИТУЦІЙНА КООРДИНАЦІЯ ТА РОЗВИТОК ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ	215
5.1.	Розвиток агропромислової інтеграції в умовах реформування аграрних підприємницьких структур <i>(Малік М.Й., Швець А.А.)</i>	215
5.2.	Методичні засади створення інтегрованих структур в Україні <i>(Малік М.Й., Вітвіцький В.В.)</i>	238
5.3.	Розвиток агропромислової інтеграції в умовах зміни ринкових пріоритетів <i>(Малік М.Й., Спаський Г.В., Швець А.А.)</i>	247
РОЗДІЛ 6.	КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРІОРИТЕТІВ КООПЕРАЦІЇ ТА ІНТЕГРАЦІЙНИХ ВІДНОСИН В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ	271
6.1.	Інституціональні засади розвитку підприємництва та кооперативних відносин у сільському господарстві <i>(Малік М.Й., Шпикуляк О.Г., Мамчур В.А., Рибак Я.Я., Авраменко Ю.О., Малік Л.М.)</i>	271
6.2.	Стратегія та пріоритети політики розвитку сільськогосподарських кооперативів <i>(Малік М.Й., Шпикуляк О.Г., Мамчур В.А., Рибак Я.Я., Малік Л.М.)</i>	280

6.3.	Концептуально-програмні пріоритети розвитку селянських господарств як суб'єктів кооперування <i>(Малік М.Й., Мамчур В.А, Шпикуляк О.Г.)</i>	287
6.4.	Інституційна координація розвитку інтеграційних процесів <i>(Малік М.Й., Шпикуляк О.Г., Лузан О.Ю.)</i>	301
	ПІСЛЯМОВА <i>(Малік М.Й.)</i>	310
	СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	313

РОЗРОБКИ

Національного наукового центру
«Інститут аграрної економіки» з проблем розвитку
кооперації та інтеграції

Сільськогосподарський обслуговуючий кооператив: практичне посібник. / [Лупенко Ю.О., Жук В.М., Малік М.Й. та ін]. - К.: ННЦ ІАЕ, 2012.-128 с.

Викладено аспекти створення і діяльності сільськогосподарських кооперативів в Україні. Подано нову форму організації, співробітництва сільськогосподарських товаровиробників, яка може об'єднувати їх і в умовах приватної власності, дозволить продуктивно вирішувати проблеми їх діяльності.

Може бути корисним всім, хто цікавиться створенням і діяльністю сільськогосподарських кооперативів.

Стратегічні напрями розвитку підприємництва і кооперації в сільському господарстві на період до 2020 року / [Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, В. М. Заяць та ін.]; за ред. М. Й. Маліка. - К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. - 50 с.

Стратегічні напрями розроблені в рамках досліджень відділу розвитку підприємництва і кооперації Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» при виконанні науково-дослідних робіт за напрямом 39.01.01 „Розробити теоретичні і методологічні засади інституціонального забезпечення розвитку підприємництва і кооперації” (номер держреєстрації 0111U001170). Визначені стратегічні

напрями розвитку підприємництва і кооперації в сільському господарстві та в сільській місцевості, економічні та правові перспективи їх розвитку на період до 2020 року.

Розраховано на науковців, працівників органів державного управління, місцевого самоврядування, громадських організацій і практиків агропромислового виробництва.

Машинно-технологічний сільськогосподарський обслуговуючий кооператив та міжгосподарське використання техніки : практичний посібник / [Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік, Р.Я. Корінець та ін.]. - К. : ННЦ «ІАЕ», 2013. - 74 с.

Запропоновано рекомендації з методики формування і функціонування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів із спільного використання техніки, розроблені з урахуванням особливостей, характерних для сучасного стану аграрного виробництва. Викладено аспекти діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів як форми організації співробітництва товаровиробників, які дозволяють вирішувати проблеми раціонального використання технічних засобів у вдосконаленні технологічних операцій та підвищення ефективності господарювання. (Розроблено з використанням „Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи: практичний посібник / укладачі: М. Малік, Р. Блок. - К. : Урожай, 2001. - 288 с.) та проекту Смотрицької державної сільськогосподарської машинно-технологічної станції Хмельницької області.

Можуть бути корисні всім, хто цікавиться створенням і діяльністю сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, а також як посібник для керівників сільських громад.

Зерновий сільськогосподарський обслуговуючий кооператив: практичний посібник / [Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік, Г.В. Новіков, Р.Я. Корінець]. - К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2013. - 122 с.

Запропоновані рекомендації з методики формування і функціонування зернових сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, розроблені з урахуванням особливостей, характерних для сучасного стану аграрного виробництва. Викладено аспекти діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів як форми організації співробітництва товаровиробників, які дозволяють вирішувати проблеми раціонального зберігання і реалізації зерна та підвищення ефективності господарювання членів кооперативу.

Можуть бути корисні всім, хто цікавиться створенням і діяльністю сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, а також як посібник для керівників сільських громад.

Методичні рекомендації з організації сімейних ферм в Україні (на прикладі ферм з виробництва молока) / [Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, М. І. Кісіль та ін.]. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2014. – 60 с.

Рекомендації сприятимуть розширенню інформаційного забезпечення підприємницької діяльності особистих селянських господарств та кооперативних відносин серед малих форм господарювання. Можуть бути використані при створенні зразкових сімейних ферм, розробці Програми розвитку сільських територій. Розвиток сімейної тваринницької ферми включає будівництво, реконструкцію чи модернізацію, зокрема проектування, комплектацію обладнання і сільськогосподарськими тваринами.

Методичні рекомендації з регулювання економічних відносин у сільськогосподарських обслуговуючих кооперативах / Ю. О. Лупенко, М. Й. Малік, Б. В. Мельничук та ін. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2015. – 120 с.

Викладено та обґрунтовано сутність, аспекти створення і діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. Розглянуто питання організації структури внутрішньо-кооперативних відносин, оплати праці найманих працівників і варіанти ведення бухгалтерського обліку. Методичні рекомендації спрямовані на практичне застосування в управлінській діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

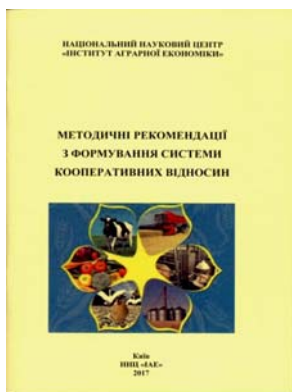
Рекомендовано для фахівців у галузі економіки агропромислового виробництва, службовців органів державної влади, науковців, аспірантів та студентів.

Розвиток підприємництва і кооперації : інституціональний аспект: монографія / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Заяць В. М. та ін.]. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2016. – 432 с.

Обґрунтовано теоретико-методологічні засади інституціонального забезпечення розвитку підприємницьких формувань і кооперативних відносин у сільському господарстві. Здійснено оцінку становлення соціально-орієнтованої економіки та реалізації концепції соціальної відповідальності підприємництва. Наведено політико-економічні важелі формування продовольчої безпеки та розроблено механізм поглиблення спеціалізації підприємницької діяльності. Обґрунтовано напрями створення інституціонально-економічних умов, сприятливих для розвитку підприємницького середовища в сільській місцевості.

Розрахована на науковців, викладачів вищих навчальних закладів, спеціалістів та керівників органів управління сільським господарством.

Методичні рекомендації з формування системи кооперативних відносин / М. Й. Малік, О. Г. Шпикуляк, Р. Я. Корінець, та ін. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2017. – 68 с.

Викладено та обґрунтовано сутність, процеси формування системи кооперативних відносин та інформаційне забезпечення діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. Розглянуто питання організації структури внутрішньокооперативних відносин. Методичні рекомендації спрямовані на практичне застосування в управлінській діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів.

Рекомендовано для фахівців у галузі економіки агропромислового виробництва, службовців органів державної влади, науковців, аспірантів та студентів.

Розвиток селянських господарств в умовах трансформацій аграрного сектору економіки / [М. Й. Малік, М.М. Кропивко, В.А. Мамчур та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2017. – 84 с.

Розкриваються теоретичні аспекти розвитку селянських господарств, формування і розвитку механізму реалізації економічних інтересів сільського населення, тенденції зміни чисельності сільського населення, його зайнятості, рівня доходів і якості життя, дається оцінка розвитку особистих селянських господарств в механізмі реалізації інтересів, обґрунтовуються пріоритетні напрями розвитку механізму реалізації економічних інтересів сільського населення.

Матеріал відображає результати науково-дослідних тематик відділу підприємництва, кооперації та агропромислової інтеграції ННЦ «Інститут аграрної економіки»: 0116U003105 "Розробити теоретичні і методичні засади розвитку підприємництва та кооперації аграрної сфери економіки в умовах євроінтеграції"; 0116U003107 "Розробити модель молочарського сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу".

Методичні рекомендації з організації молочарських обслуговуючих кооперативів / М.В. Гладій, Ю.О. Лупенко, М. Й. Малік та ін. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2018. – 84с.

Викладено й обґрунтовано сутність, процеси формування та діяльності молочарських обслуговуючих кооперативів. Методичні рекомендації спрямовані на врегулювання відносин між сільськогосподарськими обслуговуючими кооперативами та їхніми членами, які здають молочну сировину на переробку й отримують кошти від реалізації готової продукції (молоко питне, сир твердий, кефір, сметана тощо).

Методичні рекомендації спрямовані на практичне застосування в управлінській діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, які надають послуги по заготівлі молочної сировини, фахівцями агропромислового виробництва, службовцями органів державної влади, науковцями, аспірантами та студентами.

Дослідження виконано в межах науково-дослідної тематики відділу підприємництва, кооперації та агропромислової інтеграції Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки»: 0116U003107 "Розробити модель молочарського сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу"

Інвестиційний проект створення сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу / [Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік, О.Г. Шпикуляк та ін.]; за ред. Ю.О. Лупенка. Київ: ННЦ "ІАЕ", 2018. 82 с.

Викладено методичні підходи та особливості оцінки інвестиційних проектів створення сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу.

На прикладі молочарського заготівельного збутового кооперативу наведено зразковий інвестиційний проект його створення та забезпечення діяльності, а також рекомендації щодо розроблення аналогічних проектів.

Призначено для надання методичної і практичної допомоги фермерським та особистим селянським господарствам, які створюють або вже створили сільськогосподарський обслуговуючий кооператив та налагоджують його діяльність, а також сільським домогосподарствам, працівникам агроконсалтингу, дорадчих служб, наукових установ і освітніх закладів, іншим користувачам.

Організаційно-економічне забезпечення розвитку сімейних фермерських господарств: монографія / [Лупенко Ю. О., Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. та ін.]. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2019, 212 с.

Видання містить науково обґрунтовані рекомендації щодо механізму формалізації сімейних фермерських господарств у середовищі ринку, порядок отримання державної підтримки, прогноз становлення та економічну ефективність їх функціонування. Розробка сприятиме формуванню науково-методичних

засад та інформаційного забезпечення стимулювання становлення сімейних фермерських господарств в аграрному секторі України.

Може бути використане засновниками фермерських та особистих селянських господарств, фахівцями державних інституцій, дорадчими, інформаційно-консультаційними та навчально-методичними центрами, науковими установами та освітніми закладами.

Наукове видання

МАЛІК Микола Йосипович
ШПИКУЛЯК Олександр Григорович
МАМЧУР Володимир Анатолійович
та ін.

**РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ
КООПЕРАЦІЇ ТА ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В
АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ**

**DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL
COOPERATION
AND INTEGRATION PROCESSES
IN THE AGRARIAN SECTOR OF ECONOMY**

Монографія

*Відповідальний за випуск М.Й. Малік
Видається у редакції авторів*

*Науковий редактор М.Й. Малік
Технічний редактор А.М. Артеменко
Коректор Л.Л. Ткач
Комп'ютерна верстка Ю.О. Авраменко, Д.С. Сушко*

Підписано до друку 8.04.2019. Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 23,4. Обл.-вид. арк. 15,2. Наклад 300 пр. Зам. .

Видання та друк – Національний науковий центр
«Інститут аграрної економіки»
03127, м. Київ, вул. Героїв Оборони, 10.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2065 від 18.01.2005 р.

Р 64 *Розвиток сільськогосподарської кооперації та інтеграційні процеси в аграрному секторі економіки:*

монографія /Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки» [Малік М.Й., Шпикуляк О.Г., Мамчур В.А.та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2019. – 374 с.

ISBN

У монографії представлені результати наукових досліджень розвитку сільськогосподарської кооперації та інтеграційних процесів в аграрному секторі економіки України. Викладені теоретико-методичні основи кооперування. Охарактеризовано еволюційний контекст оцінки історичного виміру й емпірично ідентифіковано структурну динаміку змін у кооперації та розвитку інтеграційних процесів, у методичному взаємозв'язку з ефективністю господарювання. Запропоновані концептуальні засади пріоритетів кооперації та інтеграційних відносин в аграрному секторі.

Розрахована на науковців, професорсько-викладацький склад вищих навчальних закладів, керівників і фахівців виробничих структур, представників державних органів управління, широкий загал читачів.

УДК 338.436.(629).(477)

